Från idéer till idyll

Den lyckliga demokratien

Herbert Tingsten

NORSTEDTS

lån idén
ill idyll
Den
yckliga
lemokratien

Herbert
Tingsten

1966

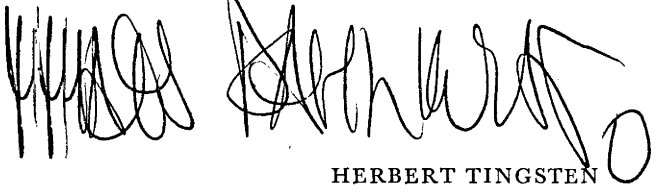

HERBERT TINGSTEN

FRÅN IDÉER TILL IDYLL

HERBERT TINGSTEN

FRÅN IDÉER TILL IDYLL

Den lyckliga demokratien

P. A. Norstedt & Söners Förlag

Stockholm

HERBERT TINGSTEN

MITT LIV

I Ungdomsåren
II Mellan trettio och femtio
III Tidningen 1946—52
IV Tio år 1953—63

Omslag av Karl-Erik Forsberg

© *Herbert Tingsten 1966*

Kungl. Boktryckeriet P. A Norstedt & Söner
Stockholm 1966

FÖRORD

På sommaren 1952 publicerade jag en serie artiklar i Dagens Nyheter som främst gick ut på att visa att i Sverige och även i andra framgångsrika demokratier en stark värdegemenskap uppstått, att motsättningarna i fråga om ideologier och värderingar partierna emellan var obefintliga eller obetydliga. Efter dessa artiklar infördes i DN uppsatser av professorerna i statskunskap C. A. Hessler, Elis Håstad och Jörgen Westerståhl som i huvudsakliga punkter instämde med mig. Vid ungefär samma tid och senare har utjämningen inom den lyckosamma demokratien, delvis i anslutning till min i »Political Quarterly» 1955 givna framställning »Stability and vitality in Swedish democracy», tagits upp av åtskilliga politiska forskare, särskilt i England och Amerika. Någon mera utförlig och systematisk analys av problemet har emellertid såvitt jag vet inte givits.

I denna skrift söker jag att ge en sådan mera genomförd karakteristik av läget i vad jag omväxlande kallar den framgångsrika, den lyckosamma eller den harmoniska demokratien, det vill säga demokratien i tio eller femton länder, av vilka flertalet europeiska, där de principiella konflikterna mellan de politiska riktningarna reducerats till ett minimum, där enligt ett av mig använt slagord en övergång från politik till förvaltning är på väg. I en första del av min skrift söker jag allmänt belysa det behandlade problemet och utför min tankegång i generella drag. Den andra delen innehåller dels komparativa, dels från olika länder hämtade belägg för min uppfattning. I den tredje

delen slutligen ger jag en samling illustrationer till vad den nya situationen innebär. Dessa uppsatser, i regel skrivna som inlägg i den politiska debatten, tar från olika utgångspunkter upp frågor i mera löst samband med ämnet men synes mig ägnade att belysa den tes som uppbär min bok.

Den första och den andra delen består i huvudsak av nyskrivna, i varje fall inte tidigare i bokform offentliggjorda redogörelser och analyser. Uppsatserna i den tredje delen har däremot alla tidigare publicerats i tidningar och tidskrifter.

September 1965

Herbert Tingsten

I

1. Den lyckliga demokratien

Två amerikanska forskare har samstämmigt skildrat sina intryck från en av Föreningen för kulturens frihet anordnad kongress i Milano i september 1955. I kongressen deltog omkring etthundrafemtio vetenskapsmän och andra intellektuella, bland dem några aktiva politiker, från Amerika och Västeuropa, så Hugh Gaitskell och Richard Crossman från England, André Philip och Raymond Aron från Frankrike, Arthur Schlesinger Jr och Friedrich Hayek från USA; till de amerikanska deltagarna hörde också de framstående professorer, Seymour Lipset och Edward Shils, som berättat om kongressen. Det slående och märkvärdiga var, skriver de båda rapportörerna, att man var så enig, trots att medlemmarna tillhörde skilda, om också klart demokratiska riktningar. Särskilt under en debatt om »frihetens framtid» visade det sig, att nästan alla hade samma uppfattning. »Alla var överens om att den ökning av statskontrollen som ägt rum i skilda länder inte skulle leda till ett försvagande av den demokratiska friheten. Socialisterna krävde inte längre socialism; de var lika oroliga som de konservativa för faran av en allsmäktig stat. De ideologiska spörsmål som skilde vänster och höger var begränsade till att gälla litet mer eller litet mindre statsäganderätt och ekonomisk planering. Ingen tycktes tro att det gjorde någon större skillnad vilket politiskt parti, som ledde den inre politiken i ett visst land.» Den ende, som såg kritiskt på denna allmänna enighet, var den gammalliberale ekonomen Hayek — författare till antisocialismens bibel »Vägen till träldom». Han befarade att enigheten tydde på bristande medvetenhet om de faror för den

enskildes frihet, som statens maktutvidgning måste medföra.

Diskussionen i Milano är i två hänseenden typisk för många inlägg och meningsutbyten under senare år. Vetenskapsmän och andra intellektuella har allt starkare betonat, att de ideologiska skiljaktigheterna inom demokratien begränsats eller försvunnit, att över huvud motsättningarna försvagats. Men denna uppfattning eller insikt framträder främst bland forskare och författare, som inte är partipolitiskt engagerade, eller i varje fall inte har politiken till yrke. Visserligen erkänner även inom partibyråkratierna verksamma personer i regel, att brytningarna är mindre än förr, men att tro på någorlunda klara skillnader mellan konkurrenterna är för en politiker ett livsvillkor; han kan inte plädera för sitt eget parti under betonande av dess likhet med andra partier.

Inom vetenskapen och den intellektuella litteraturen har ideologiernas försvagande blivit ett ledmotiv under senare år. Man framhåller — se till exempel Geertz i det av Apter utgivna samlingsverket »Ideology and Discontent» — att orden ideolog och ideologier numera nästan alltid begagnas i nedsättande mening, ungefär på samma sätt som då Napoleon föraktfullt talade om de från den stora revolutionens tid kvarlevande ideologerna. Man hävdar framför allt att i den framgångsrika demokratien ideologierna försvunnit eller lever kvar blott som veteraner från tidigare hårda konflikter. Daniel Bell kallar ett redan berömt arbete av år 1960 »The end of ideology», dess slutkapitel heter mera exakt »The end of ideology in the West». Raymond Arons bok på samma tema (1956) heter »L'opium des intellectuels»; liksom Marx eller rättare Charles Kingsley kallade religionen ett opium för folket ser Aron i ideologierna ett opium för de intellektuella men han slutar med att förespå »slutet på den ideologiska tidsåldern». Lipsets sista kapitel i standardverket »Political Man» är rubri-

cerat »The end of Ideology?»; det är uppenbart att författaren är benägen att svara ja på sin retoriska fråga.

I det följande skall jag föga syssla med litteraturen i ämnet (senast redovisad av Lipset i tidskriften Dædalus 1964). Jag skall söka att konkret och systematiskt belysa den förändring det här gäller och ställa in den i ett allmänt sammanhang. På varje punkt möter detaljproblem, som är förtjänta av en mera utförlig undersökning.

Den harmoniska demokratien utmärker i växlande grad västerlandets sedan lång tid organiserade, ekonomiskt högtstående, relativt homogena stater. Det är meningslöst att söka i detalj värdera och gradera, men några påpekanden är rimliga. I första ledet står utan tvivel de tre skandinaviska staterna, England, Holland, Belgien och Schweiz. Jag noterar, att flertalet av dessa stater är monarkier; detta beror inte, såsom stundom sagts, på att kungadömet tryggar stabiliteten — även om detta i någon mån kan ha varit fallet — utan på att kungarna har fått sitta kvar i stater, där brytningarna inte varit starka. Till överraskning för många har Västtyskland och Österrike efter skeden av konflikter och diktatur utvecklat en lugnt arbetande demokrati. I Italien och Frankrike är motsättningarna skarpare, delvis en följd av kommunismens styrka — varför kommunismen här förblivit stark, liksom i Finland och Island, skall jag inte söka utreda. Utanför Europa finns harmoniska demokratier i USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland; den allmänna ideologiska utjämningen i USA bryts emellertid av striden i rasfrågan. I Asien kan knappast mer än Israel räknas till denna grupp av demokratier, i Sydamerika Uruguay och möjligen Chile; i Afrika är, även i de välorganiserade staterna, tendensen till diktatur eller enpartisystem förhärskande. Den harmoniska demokratien är ännu

en undantagsföreteelse, men den framstår som den yttersta konsekvensen av folkstyrelsens framgångsrika utveckling. Dess sammanhang med en hög levnadsstandard är påtagligt. Vi möter här i lycklig förening eliten och överklassen bland samtidens stater.

I fråga om allmän avspänning i politik och offentligt liv över huvud har utan tvivel de skandinaviska staterna kommit längst. De allmänna orsakerna är uppenbara. En hög levnadsstandard kombineras med en nästan enastående homogenitet i fråga om nationalitet, språk och religion. Några etniska eller språkliga skiljelinjer, verkliga eller föreställda, finns inte. Därmed bortfaller konflikter eller problem, som i flertalet välfärdsdemokratier stör enhetligheten och i några medför betydande svårigheter: jag erinrar om språkfrågan i Belgien med flamländska och franska som antagonister, om engelska, irländska och franska invandrare i Kanada, om spänningen mellan engelska och irländska grupper i Australien, om vita och maoris i Nya Zeeland, om svårigheterna med de nytillkomna färgade immigranterna i England, för att inte tala om rasfrågan eller rättare rasfrågorna i USA. Inte heller finns i Skandinavien religiösa divergenser av betydelse: den överväldigande majoriteten tillhör en statskyrka eller folkkyrka, samtidigt som likgiltigheten för dessa ting är mera allmänt utbredd än någon annanstans och både den ivriga tron och den ivriga förnekelsen är sällsynta. Även på denna punkt är förhållandet ett annat än i de flesta avspända demokratier. Nästan överallt utom i Skandinavien finns en stundom aktualiserad och politiskt verksam motsättning mellan protestanter eller kalvinister och katoliker, mellan en privilegierad kyrkas anhängare och motståndare. Då de svenska och danska kungarna för fyra hundra år sedan, skyddade av relativ isolering, utrotade den ena av de kristna huvudriktningarna, katolicismen, bidrog de att läg-

ga grunden till världens mest fulländade gemenskaper. Frikyrkorna har visserligen tidvis spelat någon roll som dissidenter och opponenter men under senare tid ingår de förträffligt i bilden av trivsel och stiltje.

Mellan de tre skandinaviska staterna kan möjligen en viss åtskillnad göras. I Norge har den aktiva och aggressiva kristendomen haft något större betydelse än i Danmark och Sverige och i detta land bildar »det kristna folkpartiet» en kontrast till den i övrigt förhärskande grupperingen enligt ekonomiskt och socialt mönster. Även språkfrågan har i Norge tidvis lett till en vitalisering av debatten och till en ilska inom vissa grupper, som är den perfekt stillsamma demokratien främmande. Sverige och Danmark kan därför måhända sättas i särklass i fråga om generell fridsamhet. I Sverige understrykes detta av att balansen mellan partierna är så stadig och att landet under nära trettiofem år stått under ledning av ett parti, socialdemokratien, med de borgerliga grupperna som en dyster kör i bakgrunden, under några skeden som deltagare och assistenter i regeringsarbetet.

Jag stannar därför först vid en karakteristik av den svenska politikens utveckling sedan omkring ett halvsekel, under betonande av att ungefär samma beskrivning kan ges för ett dussintal andra stater. Sverige är ett undantag endast så till vida som det är det idealtypiska exemplet på en politisk omvandling.

Ännu för femtio år sedan var motsättningarna stora. De ideologiska systemen hade förvisso redan förlorat sin skärpa och fräschör men man opererade ännu med synpunkter som inspirerats av 1800-talets stora feltänkare. Inom konservatismen — ekonomiskt sett närmast en variant av gammalliberalismen — var det vanligt att se kritiskt på både partier, demokrati och parlamentarism: en av den opartiske, utanför partierna stående kungen ledd förvaltning, som säkrade rätten och den bestående ordningen, var det bräckliga och vikande idealet. Inom libe-

ralismen fanns ett principiellt krav på folkstyrelse efter engelskt mönster, men tillika en tro på den obundna privata företagsamhetens fördelar, ovilja eller misstro mot en starkt ingripande socialpolitik och än mer mot socialisering — »hjälp till självhjälp» och liknande paroller kunde ännu och under åtskilliga år framåt användas av respektabla politiker, och det hade ännu inte blivit löjligt att hänvisa till Bentham, J. S. Mill (i det gammalliberala skedet) eller Herbert Spencer. Inom socialismen var den primitiva marxism, som Branting och andra omfattat på 1880-talet, på retur, men man såg sig själva som stridsmän i klasskampen, de borgerliga som ett dödsdömt produktionssystems försvarare och en allmän socialisering som målet, det av den förutsättningslösa forskningen utlovade och alltså säkerställda målet. Alla framstående aktörer i striden ansåg sig besitta en åskådning som var riktningsgivande i stort och tillika gav utslag i dagens detaljfrågor: Ernst Trygger och Hjalmar Hammarskjöld, med Hjärne och Kjellén som något extravaganta uttolkare och pådrivare i bakgrunden, S. A. Hedin, Staaff och Edén med personlighetsprincip och frihet som lösen för en väldig och diffus väljarmassa av intellektuella, lägre medelklass, småbönder, frikyrkliga och nykterister, Branting och en rad unga samhällets fiender, Sandler, Wigforss, Möller, Hansson, Höglund i spetsen för en arbetarklass, som ständigt växte, blev mera politiskt medveten och genom rösträttsutvidgningar fick större makt — redo att överta statsmakten, de borgerligas konkursbo, och att omvandla samhället i socialistisk riktning.

Hur ideologierna avvecklats, hur de stora skiljelinjerna suddats ut, framgår bäst av en redogörelse för läget förr (omkring 1910—1920) och nu i några centrala punkter.

Demokratien. Före 1918 var högern bestämd motståndare till den allmänna och lika rösträtten som grundval för hela representationen och till en parlamentarisering, som innebar den

styrande maktens överflyttande från monarken till en ur parlamentet utgående och på detta stödd regering. Socialdemokratien krävde demokratisering men stora grupper betraktade folkstyrelsen som ett medel att uppnå socialismen, inte som ett mål i och för sig. Liberalismen såg däremot i statsskickets omvandling sitt centrala syfte och i allmän rösträtt och medborgerlig frihet det fundamentala i den rättfärdiga politiska ordningen. Denna linje blev några år efter författningsreformen 1918—1921 — som genomfördes under trycket av omvälvningar utomlands och revolutionshot i Sverige — godtagen av alla partier utanför den ständigt ytterst svaga kommunismen. Orden demokrati och demokratisk har blivit av alla godtagna honnörsord, som brukas om institutioner, förslag och förändringar på alla möjliga områden.

Samma likriktning har inträtt i fråga om detaljproblem inom demokratiens ram. Detta gäller bland annat kvinnorösträtten och monarkien. Monarkien framstår som en dekoration, stundom kritiserad för sin irrationalitet och som ett centrum för hierarki och snobberi, men är i praktiken nästan allmänt accepterad. Socialdemokratien har i programmet bevarat republikkravet, men ledarna antyder, att det saknar all aktualitet. Man finner rent av en förstulen konkurrens mellan partierna i lojalitet mot monarkien, förklarlig på grund av den allmänna popularitet, som den politiskt overksamme men av stark och välvillig publicitet omgivne kungen uppnått.

I fråga om medborgerlig frihet är tendensen densamma. För femtio år sedan var strejkrätten och föreningsrätten (särskilt för arbetare) prekära och omstridda, nu är de självklara. Endast inom ett ytterst liten sfär (vapenvägran, filmcensur, sexuella skildringar, kvalificerade smädelser) är en diskussion om frihetens gränser möjlig.

Nationen och försvaret. Högern höll på den nationella enhe-

ten som den enda väsentliga, nedvärderade sociala olikheter, var kritisk mot partibildningar och partistyre och såg i stärkande av försvaret sin huvuduppgift. Socialdemokratien var i princip antinationell och det var vanligt med uttalanden om att »proletariatet har intet fosterland» och att »den nationella staten är borgarklassens administrationsapparat». En stark riktning inom partiet, tidvis en majoritet, avvisade varje försvar, om också med skilda motiveringar: att överklasstaten inte var värd att försvara, att landet inte kunde försvaras, att Sverige borde gå i spetsen för en allmän avrustning, att ingen risk för krig förelåg. Ända till omkring 1930 var denna uppfattning, ehuru inte längre antinationellt präglad, stark eller förhärskande inom partiet, och den blev utan betydelse först under intryck av nazismens krigshot. Efter andra världskriget är den positiva hållningen till försvaret rådande inom alla demokratiska partier och diskussionen gäller endast försvarets gestaltning (anskaffande av atomvapen, värnpliktstidens längd). Deklarationer om nationell sammanhållning ingår med samma självfallenhet i partiernas verksamhet. På denna punkt har den konservativa ståndpunkten segrat.

Socialisering och socialpolitik. Ett kollektivt övertagande av produktionsmedlen var själva kärnan i den marxistiskt färgade socialdemokratiska ideologien, medan de andra partierna höll på den privata äganderätten som bäst för produktionens stegring och en omistlig del av den individuella friheten. I skilda etapper har socialiseringskravet formellt avskrivits eller i stillhet övergivits. Ännu omedelbart efter andra världskrigets slut framträdde en tendens att aktualisera den gamla socialistiska linjen, men inom kort avskrevs denna linje, delvis därför att de breda lagren inom partiet var ointresserade eller avvisande. Liksom i andra stater har däremot statsplanering och statskontroll växt, i stort sett under allmän tillslutning.

Socialdemokratien jämte vissa grupper inom det liberala partiet framförde i början av århundradet skilda socialpolitiska krav. Dessa frågor diskuterades till en början som principfrågor, med så allmänna och allmänt tillgängliga argument att man kan tala om idéstrid. Hade staten rätt att bestämma arbetsvillkoren för vuxet folk? Borde staten organisera pensionering av åldringar eller var det den enskildes och familjens angelägenhet att sörja för detta? Var en progressiv beskattning rättfärdig, kunde staten utan att kränka den enskildes rätt genom beskattning verka för en ekonomisk utjämning? Var arbetslöshet något som kunde avvärjas eller bemästras eller en kris, som måste övervinnas genom »naturens» egna krafter? På alla dessa och många andra liknande punkter blev den socialreformatoriska riktningen, företrädd främst av socialdemokratien, småningom helt förhärskande; efter andra världskriget slog även den fulla sysselsättningens princip igenom. De frågeställningar, som ännu för trettio år sedan sysselsatte politikerna, ter sig numera absurda. Alla partier är i princip lika angelägna att genom statsingripanden förbättra läget för grupper, som genom ålder, sjukdom, barnrikedom och andra orsaker befinner sig i ett svårt läge.

Kyrka och religion försvarades och angreps tidigare med argument i stor stil. För de konservativa var av statskyrkan ledd religiös fostran en grundval för samhällssolidaritet och moral — inom socialdemokratien såg man i religionen ett stöd för det bestående och både denna riktning och liberalismen angrep statskyrkan som ett intrång i den personliga friheten. Visserligen är frågan om statskyrkans bevarande fortfarande en politisk tvistefråga av sekundär vikt, men i det hela är avspänningen lika tydlig som på andra områden. Kyrkan har mist mycket av sin makt, särskilt i fråga om undervisningen, dess monopolställning har begränsats, den betraktas på radikalt håll i regel med lik-

giltighet, i mera partipolitiska sammanhang rent av med välvilja. Å andra sidan har kyrkan, förr utan tvivel ett värn mot politiska, sociala och ekonomiska reformkrav, blivit benägen att i sin religiösa lära om människovärdet och kärleken till nästan se den yttersta drivkraften till samhällets omvandling.

Nykterhetsfrågan. Denna fråga bör nämnas, trots sin speciella karaktär, därför att den i Sverige, liksom i några andra demokratier (Norge, Finland, USA), under äldre skeden haft en central politisk betydelse. Striderna om lokalt veto, rusdrycksförbud och restriktionslagstiftning var ännu i början av 1920-talet eggande för stora folkgrupper, präglade av moralisk upphetsning och viktiga, stundom partiskiljande inslag i politiken. Genom ett invecklat och sakta utformat system av kompromisser har frågan blivit pacificerad: man har inte diskuterat förbud utan mellanöl.

Denna uppräkning av gamla konflikter, som numera i huvudsak är avvecklade, skulle kunna fortsätta några sidor till. Den allmänna tendensen är emellertid tillräckligt angiven. För land efter land vore en liknande redogörelse möjlig.

Man har, som nyss nämndes, karakteriserat vad som hänt som en avideologisering, en ideologiernas död, en fusion av de allmänna idéerna. Dessa uttryckssätt är befogade. De gamla laddade orden, konservatism, liberalism, socialism, används fortfarande, särskilt i mera högtidliga sammanhang, och de har sannolikt kvar något av sin glans och mystik åtminstone för äldre generationer, men som system av föreställningar om vad som kommer att ske och vad som bör göras är de inte längre gångbara. De brukas gärna med uppmjukande tillägg (framstegsvänlig konservatism, socialliberalism, socialdemokrati) av olika partier för att helga ställningstagandet i vissa sakfrågor och för att hämta stöd i en tradition men de ger inte besked om partiets åsikter och avsikter.

Men genom att tala om systemens och ideologiernas avveckling framhäver man blott en sida av den utjämning som ägt rum. Denna utjämning går vida längre, den innefattar inte blott rasering av en rad extrema och obekväma tankebyggnader från 1800-talet utan en allt starkare gemenskap i värderingar. Detta innebär att man i de politiska tvisterna rör sig med praktiskt taget samma apparat av positiva och negativa bedömanden, att ställningstagandet till en bestämd fråga endast i ringa grad framstår som en konsekvens av skilda värdeföreställningar; då man är oense, ter sig detta snarare som en följd av skilda uppfattningar om de faktiska verkningarna av en viss åtgärd.

Att i detalj undersöka och fastställa den utveckling som ägt rum är en stor arbetsuppgift som här inte kan lösas. Det gäller inte bara att genomgå partiprogrammen för olika tider utan att utreda hur i politiska anföranden, propositioner och utskottsutlåtanden motiveringarna för och emot ett beslut formuleras. Det mest påtagliga tecknet på omvandlingen är kanske, att alla riktningar skildrar det samhälle de anser önskvärt på ungefär samma sätt. Alla säger sig sträva efter en ordning, som främjar den enskilda människans materiella och andliga växt, alla anbefaller en förening av statligt ingripande och individuell frihet.

Som illustration tar jag ett av de mera reflekterade försöken att redovisa ett svenskt partis värderingar, Richard Sandlers skrift »Socialiseringsproblemet: allmänna synpunkter», publicerad 1936 som en del av socialiseringsnämndens utredning. Här säger sig Sandler vilja ange de värderingar, som han utgår från som socialdemokrat vid ett ställningstagande till socialiseringsfrågan. Något utformat sakprogram presenteras inte: det gäller blott att fixera de subjektiva utgångspunkterna för ett sådant program. Till de marxistiskt färgade prognoser om samhällets utveckling, som vid denna tid kännetecknade den svenska

socialdemokratiens allmänna grundsatser, tar författaren ingen som helst hänsyn — i och för sig ett intressant bevis på hur långt partiets ideologiska avveckling redan vid denna tid hunnit.

De värderingar som redovisas är följande (deras innebörd är i det hela begriplig utan författarens kommentarer): 1. ekonomisk frigörelse — d. v. s. frigörelse »ur knapphetens boja» 2. bärgning av alla samhällets medlemmar 3. utnyttjande av allas förmåga 4. trivsel genom en viss grad av frihet 5. möjligheten av framsteg 6. trygghet 7. att så litet omvälvande medel som möjligt fordras för framsteg. Sandler anser att man med anlitande av dessa värderingar bör kunna komma fram till en lösning av det problem han uppställer. Tydligt är likväl, att redan för trettio år sedan, då skriften utarbetades, dessa värderingar i det väsentliga var godtagna av alla; möjligen skulle en och annan konservativ eller gammalliberal ha ställt sig tvivlande inför ett par uttryck, som pekar mot den fulla sysselsättningens princip. Att numera dessa värderingar inte skulle bestridas av någon politiskt verksam person är påtagligt. Alla partiprogram talar om välståndsökning, försörjning för alla, frihet och trygghet. Det sägs någon gång i debatten att man på liberalt håll sätter friheten före tryggheten och att socialdemokraterna håller på den motsatta rangordningen, men det torde vara omöjligt att från senare år finna en situation, då inte alla partier anser att deras förslag på ett idealiskt sätt kombinerar frihetens och tryggheten fördelar.

Samstämmigheten innebär inte, skriver Lipset, att ideologierna är döda utan att man enats i hägnet av en genom kompromisser tillkommen åskådning. »Det är klart, att anslutningen till en pragmatisk politik, till spelreglerna om kollektiva uppgörelser, till graduella förändringar vare sig i den av högern eller vänstern önskade riktningen, till avvisande både av en allsmäktig

centraliserad stat och av laisser-faire omfattar skilda beståndsdelar i en ideologi. Överensstämmelsen i det väsentliga, den politiska endräkten i Västerns samhälle har i ökad omfattning kommit att gälla hållningen till frågor, som tidigare skarpt skilde vänstern från högern.» Denna ideologiska samstämmighet »har blivit de större partiernas ideologi i Europas och Amerikas utvecklade stater». Lipset föreslår för denna ideologi beteckningen »konservativ socialism»; man kunde likaväl kalla den liberalsocialistisk konservatism eller centrism eller progressiv statism eller något annat lika otydligt och menlöst.

Det är en smakfråga, om man här skall tala om en ny ideologi, eller inte. Låt oss i varje fall försöka att något antyda vad som ingår och icke ingår i den omedvetna kompromiss i fråga om värderingar och sakomdömen, som utmärker den lyckade folkstyrelsen, överklassen bland demokratierna.

Demokrati, försvar och socialreformism kan sättas som paroller; de anger kärnan i den segrande överideologien. En ökad produktion, inte en omfördelning, betraktas som det centrala medlet till ökat välstånd för alla folkgrupper. Staten bör ingripa planerande och dirigerande, men i huvudsak bör produktionen enligt de uppdragna gränserna och villkoren överlämnas åt den privata företagsamheten. Någon fullständig jämlikhet är inte möjlig eller ens önskvärd, men en ytterligare utjämning är eftersträvansvärd; här möter vi en speciellt oklar punkt — egendomsfördelningen har inte avsevärt förändrats och inkomstfördelningen har blott i ringa mån blivit en annan, medan de gemensamma utbildningsmöjligheterna i hög grad vidgats. Vissa eftersatta folkgrupper bör få det bättre, men samtidigt antyds ofta, att de skilda grupperna är berättigade att i huvudsak bevara sin andel av den gemensamma produktionen. Hög och jämn sysselsättning måste upprätthållas men inflationen bör begränsas. Barn, åldringar, sjuka, icke arbetsföra skall tillförsäkras en

anständig levnadsstandard, oberoende av den privata miljön. Staten måste se till, att alla dessa mål uppnås.

Naturligtvis är konflikter möjliga inom den ram för politiken, som godtages av alla. Sådana konflikter förekommer ständigt inom organisationer och företag, där problemen är vida mera begränsade och där enigheten om vad man vill uppnå är långt större och mera precist fixerad, till exempel inom en bolagsstyrelse eller en fackförening. Det väsentliga är att genom godtagandet av ett slags gemensamt program åskådningarna och värderingarna så starkt reducerats i betydelse, att man — utan att skatta åt illusionen om en klar skillnad mellan mål och medel — kan tala om en utveckling från politik till förvaltning, från principer till teknik.

En följd av den långtgående statliga verksamhet, som är kärnpunkten i gemenskapen, är att de överväganden, ur vilka en lösning skall framgå, blir ofantligt mycket mera komplicerade och besvärliga än tidigare. För att komma fram till ett avgörande i sådana frågor som kännetecknar den lyckade demokratien — hur och i vilken omfattning nya bostäder skall byggas, vilken räntesats som skall tillämpas, hur höga pensionerna skall vara, vilket behov som finns av skolor och sjukhus — krävs en ingående kunskap om läget på skilda områden, uträkningar om hur en åtgärd verkar och vad den kostar, en avvägning mellan olika krav på dagordningen, ett fastställande av prioriteter med hänsyn till behov, kostnader, framtidsutsikter. Även då man ganska långt i detalj är enig om vad man vill, uppstår svårigheter och motsättningar vid bedömandet av konjunkturutvecklingen och följderna av bestämda åtgärder. En stor och växande del av den politiska debatten i Sverige gäller inte alls vad som är önskvärt att uppnå, utan bedömanden av vad som är sannolikt i fråga om politiska och ekonomiska förändringar och vad resultatet på lång sikt kan bli av det egna handlandet. Blir det

depression i USA? Hur kommer de internationella massapriserna att bli om två, fem eller tio år? Hur drabbar en viss form av beskattning skilda folkgrupper? Betyder ökade jordbrukspriser att böndernas levnadsstandard oskäligt stegras eller blott en rimlig kompensation? Hur mycket bör lönerna höjas för att ersätta det genom inflationen förlorade, hur mycket inflation kan tillåtas i den fulla sysselsättningens intresse? På vilket sätt kommer europeiska integrationssträvanden och Sveriges eventuella anslutning till dessa att påverka svenskt näringsliv? Sådana bedömningsfrågor har självfallet alltid hört till politikens villkor. Men de har blivit centrala på ett helt annat sätt än förr både genom att de principiella skiljelinjerna försvunnit och genom den väldiga utvidgningen av statsstyrelsens ansvar och funktioner.

Statsmakterna blir under dessa förhållanden inte blott skiljedomare, i detalj, mellan skilda ekonomiska intressen. Deras verksamhet blir så teknisk att politiken till stor del ter sig som ett slags tillämpad statistik. För en saklig debatt av de aktuella frågorna fordras en insikt i detaljer, som på varje punkt endast ett fåtal besitter. Därmed omvandlas själva striden om makten, partierna och politikerna får andra roller än under demokratiens genombrotts- och brytningstider.

Orsakerna till avspänningen, ideologiernas och de skarpt skilda värderingarnas försvinnande, den stigande värdegemenskapen kan inte mera fullständigt diskuteras och klarläggas utan en undersökning av stat efter stat, och en sådan undersökning, omfattande en historisk framställning av demokratiens funktionering under årtionden, kan här ej komma i fråga. Men vissa allmänna sammanhang synes mig påtagliga, och jag skall stanna vid dem.

Först vill jag betona oförenligheten på lång sikt av de motiv,

som under genombrottstiden anfördes för folkstyrelsen. Å ena sidan skulle folkgruppernas krav tillfredsställas genom kompromisser och uppgörelser, å andra sidan skulle medborgarna upplysas och passioneras genom idéstrider. Man drömde på en gång om harmoniens idyll och om kampens eggelse. Det är en ohållbar utopism. Om demokratien lyckades att någorlunda tillfredsställa alla eller det stora flertalet, kunde inte förhoppningar och lidelser bevara sin styrka. Den lyckade demokratien medför nödvändigt en lägre temperatur, mildare och mera begränsade meningsbrytningar — man kan inte tänka sig en idyll i upphetsning. Med framgången följer ofrånkomligt att missnöjet minskas, bitterheten och ivern försvagas, ideologier och värderingar bleknar och småningom i sin förtunnade gestaltning blir godtagna av alla. Demokratierna kan leva blott om ideologierna dör, liksom en enskild människa kan finna ett stycke lycka blott om ambitionen, samvetskvalen och konkurrensbegäret viker för en inre stillhet.

Denna utveckling har varit den centrala i en rad folkstyrda stater. I många av dem — både de få gamla och de många nya demokratierna — kulminerade motsättningarna och spänningarna under mellankrigstiden, med dess ekonomiska kris och dess handfallenhet inför de väldiga problemen, med folkstyrelsens försvagande genom partistridernas skärpning och dess sönderbrytande genom diktaturrörelser i stat efter stat. Mellankrigstiden blev den prövningarnas och tragediernas tid, som förberedde avspänningen under skedet efter kriget. Mer eller mindre medvetet har de politiska riktningarna inom demokratierna efter kriget inspirerats av erfarenheterna före kriget; så får det inte bli igen, detta är en paroll som i några länder är klart uttänkt och nära nog kan betecknas som en överideologi för alla.

Sannolikt synes vara att motsättningen mellan väst och öst, mellan demokrati och diktatur, under efterkrigstiden bidragit

till den harmoniska utvecklingen inom en del folkstyrda stater. Man har drivits samman inom staten av hotet utifrån. Man har känt den enhet, som uppstår blott genom fruktan för eller ovilja mot någon annan eller något annat. Man har känt det nödvändigt att göra ansträngningar för att hävda sig i tävlan med kommunismen — både genom ett starkt försvar och en inre politik, som begränsar brytningarna. Man har fått en ökad känsla för den medborgerliga och individuella frihetens värde. Diktaturerna i öster har stimulerat demokratierna.

Välfärdsstaten är det centrala svaret på såväl de skräckfyllda minnena från mellankrigstiden som hotet från kommunismens diktatur. Jag menar inte, att den är ett artikulerat, medvetet svar — framför allt har väl den industriella utvecklingen gjort välfärdsstaten möjlig — men att den fyller rollen av ett svar. Då alla har det någorlunda bra, då endast små och för politisk aktion odugliga grupper känner förbittring över sitt läge, är stora och farliga konflikter och däremot svarande ideologier och värderingsbrytningar knappast tänkbara. På en punkt har mellankrigstidens händelser särskilt tydligt påverkat handlandet efter kriget. Arbetslösheten har framstått som det ondas och farligas inkarnation. Den är djävulen som med alla medel måste bekämpas; den fulla sysselsättningen är målet framför andra, den Gud, inför vilken partibyråkratiernas härskaror böjer sig. Men denna fixering har konsekvenser på en rad områden; den har mer än något annat satt äldre konservativa och liberala föreställningar ur stridbart skick.

Erfarenhet och analys har kanske också mer än någonsin förr diskrediterat de ideologiska systemen. Vi har sett den extrema nationalismen liksom socialiseringslinjen förverkligade, vi har i några stater bevittnat de mera utpräglat liberala idéernas katastrofala verkningar. Bland de intellektuella synes under senare år de allmänna åskådningarna liksom deras ersättare myterna

ha förlorat all prestige; man kritiserar sönder systemen och faller tillbaka på pragmatiska common-senseresonemang. De storvulna galningarna inom litteratur, vetenskap och publicistik, inspiratörer i Tyskland och Frankrike, ja, till och med i Sverige ännu för några årtionden sedan, är praktiskt taget bannlysta i debatten; en Harald Hjärne, en Kjellén eller en Steffen skulle i våra dagars svenska samhälle inte beaktas, ja, antagligen inte komma till tals, och debattörerna kan, utan att redovisa grundläggande premisser, utgå från vaga och närliggande värderingar, som antas godtagna av alla vettiga människor.

Två ytterst allmänna företeelser, som kan antas sammanhänga med den ideologiska utjämningen, bör slutligen framhävas. Gud och kriget har blivit oanvändbara vid ideologiska konstruktioner. Guds försvinnande eller förtunning, en av förutsättningarna för politikens omvandling under de senaste seklen, har fortsatt under senare tid. Inte så att religionen mist alla eller ens många anhängare, inte heller så att ett åberopande av Gud som garant för handlandet blivit omöjligt — vid sidan av demokratien hör Gud till de i »högre» sammanhang ännu brukliga honnörsorden — men så att de religiösa lärorna inte anses tillräckliga som politiska direktiv och inte framstår som konkurrenter till de världsliga opinionerna. Katolska och protestantiska deklarationer — exempelvis de påvliga encyklikorna — hänvisar till Gud och läran, men de anbefaller en verksamhet, som ger lycka i denna världen, och skiljer sig inte väsentligt från de sekulariserade riktningarnas programmatiska försök. Påven fördömer inte, som för hundra år sedan, »liberalismen, framsteget och den moderna civilisationen»; han söker tvärtom visa att han är lika intresserad i dessa ting som en kandiderande politiker. Härtill kommer att de religiösa föreställningarna smälter samman i den praktiska tillämpningen; nyligen har en utmärkt religiös författare, Will Herberg, visat att protestanter, katoliker

och judar i USA nästan likviderat sina dogmatiska skiljaktigheter i det eniga förhärligandet av den amerikanska livsformen — skillnaden mellan Gud och Amerika är hårfin.

Kriget har också blivit omöjligt i ideologiska sammanhang. Inte så att krig alltid och under alla förhållanden fördöms — tvärtom, såsom alla staters rustningar visar. Men väl så att det har blivit omöjligt att, såsom i fascismens och nazismens system och hos otaliga äldre tänkare, i kriget se något i och för sig värdefullt, vare sig från socialdarwinistisk eller från mera individuellt moralisk synpunkt. Detta krigets principella avvisande har generellt ägt rum under de senaste två årtiondena — uppenbarligen en följd av atomvapnets uppfinning och användning.

2. *Partier och politiker*

Då USA grundades efter självständighetskriget med ett — bortsett från vissa inskränkningar i rösträtten — demokratiskt statsskick i både union och delstater fanns endast svaga ansatser till ett partiväsen; en ledande grupp bildades av dem, som varit aktiva i frihetskampen, och man har kunnat tala om ett slags enpartisystem av samma art som i en rad under senare tid frigjorda afrikanska och asiatiska stater. Småningom utbildades ett partisystem; till stor del på grund av koncentrationen till presidentvalet har i huvudsak endast två starka partier funnits. Dessa partier har ofta betecknats som valpartier: deras syfte har varit tävlan om mandat och ämbeten under vädjanden till växlande socialgrupper, regioner och åsikter. En mera utformad åskådning och en fastare social förankring har blott under korta perioder — då bestämda tvistefrågor stått i förgrunden — präglat dessa organisationer. För närvarande är skillnaden mellan de demokratiska och republikanska partierna jämförelsevis framträdande, men i stort sett har den gamla ordningen bevarats: man arbetar med krav och program från val till val, inte med allmänna åskådningar och långsiktiga program om samhällets framtida gestaltning.

I huvudsak har partierna i de harmoniska demokratierna varit av en annan typ, även om en rad mellanformer och skilda stadier kan observeras. Partierna har framträtt med anspråk på att forma samhället på ett visst sätt eller att företräda en av speciella idéer och intressen sammansvetsad grupp. Till den förra gruppen av partier hör främst de liberala, förändringens bärare

i ett stort antal stater under 1800-talet, och de socialistiska, som ungefär kring sekelskiftet blev kritikerna och samhällsomdanarna framför andra; till »världsåskådningspartierna» (för att begagna ett överdrivet uttryck) kan också räknas den efter franska revolutionen utformade konservatismen. Till den senare gruppen hör partier — ofta nära besläktade med påtryckningsgrupper — som representerar en begränsad social, religiös eller nationell grupp utan att framlägga planer på en ny samhällsordning. Partier av denna art är exempelvis bondepartierna i Sverige och Norge, de religiösa partierna i Holland och Belgien, de etniskt eller språkligt bestämda partierna i vissa länder (för närvarande utan större betydelse i någon av de här diskuterade staterna). Bestämmande för anslutningen till partierna har främst varit den ekonomiskt-sociala ställningen, även om den religiösa anknytningen i flera länder spelat en nära nog lika viktig roll.

Dessa partier, och främst åskådningspartierna med anspråk på att gestalta samhällsordningen, har under den demokratiska utjämningens tid successivt förändrats. I vissa hänseenden har de kommit att likna de amerikanska valpartierna, så genom tendensen att förtunna åskådningarna till en allmän och vag attityd och att ta ståndpunkt från fall till fall. Men de skiljer sig från valpartierna genom att de i stort sett har ett fast och traditionellt bestämt klientel, vars närliggande intressen de anser sig bevaka. I stället för stridande åskådningar ser vi — liksom inom andra folkrörelser — tävlande partibyråkratier. Partiledningarnas funktion att väcka gehör för ett visst program har alltmera vikit för uppgiften att sammanhålla det traditionella klientelet genom att representera dess önskemål. Banerföraren har ersatts av advokaten. Den idealiske ledaren är inte en man med nya och utformade idéer, utan en medelproportional mellan de redan vunna väljarna, helst tillika de grupper som möjligen ytterligare står att vinna. Det gäller att fria till en i regel be-

gränsad grupp av marginalväljare på gränsen mellan de skilda partierna; jakten på röstskolkare är besvärlig på grund av det väldiga valdeltagandet. Den debatt inom partierna som är ett tecken på vitalitet förminskas. I debatten mellan partierna dominerar försöken att förena taktiska syften, bestämda av den dagsaktuella situationen, med hänvisningar till de ärevördiga och förbleknade parollerna.

Partiernas syften blir alltså att vinna makten eller en del av makten genom att — eller för att — föreslå och genomföra åtgärder, som för det fasta klientelet, och helst också för ett maximalt antal osäkra väljare, ter sig eftersträvansvärda. I stället för ett handlande utifrån ett stort framtidsprogram med inslag av metafysik och utopism gäller det att uppspåra frågor inom det för alla gemensamma värdebeståndet, som kan stimulera intresset och anslutningen, och att vinna väljargrupper, som är missgynnade och missnöjda och som genom för dem avpassade reformförslag tillfälligt eller för längre tid kan bringas att rösta på partiet. Denna konkurrens medför sannolikt en effektivisering av reformverksamheten i detalj: man spanar efter missnöjda — gamla, sjuka, barnrika, inom eftersatta regioner boende, kvinnor som inte dragit nytta av könets emancipation — för att befästa och utvidga skaran av anhängare. Man är inriktad på att göra tjänster i utbyte mot makten — liksom ledningen i ett bolag, som söker expansionsmöjligheter, eller en fackföreningsstyrelse, som genom långtgående krav och skickliga förhandlingar vill stärka sin ställning och vinna nya medlemmar. Från denna synpunkt har en svensk vetenskapsman, Jörgen Westerståhl, föreslagit ordet servicedemokrati som beteckning för den stabila folkstyrelsens verksamhet. Man säljer tjänster efter samma prövning av behov och önskningar som handelshusen och med mycket av samma reklamteknik.

Förhållandet mellan partibyråkrati och klientel präglas också

av den ständigt ökade komplicering, som gör det svårt eller omöjligt för det stora flertalet att bedöma framställda kravs förenlighet med den egna gruppens föreställda intressen. Det var ingen konst för en industriarbetare att räkna ut att han kunde få nytta av en lag om arbetstidsbegränsning eller lagstadgad semester eller billigare sjukvård. Det är knappast möjligt för honom att avgöra, om hans ställning på kort eller lång sikt förbättras genom införande eller höjning av omsättningsskatten eller genom anslutning till den europeiska gemenskapen eller genom detaljförändringar i barnbidrag och ålderspensioner. Genomsnittsväljaren måste utgå från att partibyråkratierna vet vad det gäller och att den partibyråkrati, som han ger sin röst, fortsätter att bevaka hans intressen. Han röstar på förtroende, inte på insikt, på partiet, inte på idén. Därför kan den harmoniska demokratien också kallas en förtroendedemokrati; de flesta känner tillit till den grupp av experter, av beprövade advokater, som de är vana att anförtro sig åt, och hyser en befogad misstro till den egna förmågan att bedöma sakfrågorna.

I den mån partidebatten inte gäller speciella sakfrågor — och de är på grund av sin invecklade natur föga skickade för reklam och utläggningar inför breda grupper — blir den i detta läge mer och mer fylld av allmänna anklagelser och lika allmänna löften. I valstriderna beskylls de styrande för allt, som kan orsaka missnöje: prisstegringar, brist på bostäder, höga skatter. Opponenterna lovar förbättringar på alla områden: de skall bygga flera bostäder, bevara penningvärdet, begränsa skatterna och ändå göra vida mera för att hjälpa de missgynnade. Följer man några val på senare tid i lyckade demokratier — politikernas deklarationer, tidningarnas paroller, framför allt radio och TV — blir intrycket nära nog detsamma i skilda länder, i Sverige och England, i Tyskland och USA. Motståndarna beskrivs som oskickliga, men deras oduglighet framställs som

så märkvärdig, att ond vilja och bedräglighet misstänks bakom inkompetensen; detta intryck förstärks genom de obligatoriska erinringarna om vad de styrande lovat och inte hållit samt antydningar om att medtävlarna inte tänker hålla vad de nu lovar, ja, inte menar allvar med de påståenden de gör. Dessa polemiska former är förvisso intet nytt i politiken. Men förr var kritiken av motståndarnas allmänna idéer och hans identifiering med en viss social grupp (»de rika», »de egendomslösa») av större betydelse. Litet överdrivet kan det sägas, att de principiella och ideologiska motsättningarna ersatts av en träta, där tillvitelserna och insinuationerna kanske inte är flera än förr, men där genom bristen på andra utgångspunkter självberöm och nedvärdering framstår som dominerande i konkurrensen. Det innehållslösa i brukliga honnörs- och skällsord (till exempel progressiv och reaktionär) markerar utarmningen.

Omvandlingen har, som jag redan anmärkt, inte gjort de stora ideologiska orden helt oanvändbara. Särskilt på partifester och stora valmöten talas om konservatism, liberalism och socialism. »Ett demokratiskt parti», skriver den engelske vetenskapsmannen och socialdemokraten Richard Crossman, »kan mycket sällan förmås att uppge en av sina centrala principer och kan aldrig ha råd att släppa sin centrala myt. Konservativa måste försvara den fria företagsamheten även då de i praktiken inför statlig planering. En arbetarregering måste som sann socialism försvara en politik som har mycket litet med socialismen att göra. En partiledare måste ofta övertyga sina anhängare om att den traditionella politiken fullföljes, även om detta bevisligen inte är sant.» Ett drag av förljugenhet och bedrägeri blir därför ett ofrånkomligt inslag i den harmoniska demokratiens debatter. Man talar inom partibyråkratierna, liksom inom det halvt sekulariserade prästerskapet, ena ögonblicket om de gamla dogmerna och de heliga orden

som inspirerande och förpliktande, medan de i nästa ögonblick, i en annan miljö och inför en annan publik, förtunnas till symboliska föreställningar, som vid någon analys befinnes innefatta allmänt insedda och godtagna truismer.

Många polemiska debatter får härigenom en bisarr karaktär. Socialism och liberalism, exempelvis, beskrives som omdanande och frälsande åskådningar. Motståndarna tar fasta på detta och ställer frågan om inte en helt ny samhällsordning måste vara målet för så storslagna uttryckssätt: vill liberalismen inte egentligen gå tillbaka till laisser-faire och nattväktarstaten, vill socialismen egentligen inte i enlighet med sin ursprungliga ideologi göra staten allsmäktig och bringa alla produktionsmedel under dess ägo? De angripna värjer sig med förklaringen, att de självfallet inte menar något sådant, att deras politiska syften sammanfaller med deras försiktiga och alls inte oroande aktuella förslag, att vad de faktiskt gör just är liberalism, respektive socialism. Denna förkunnelse på två skilda plan motsvarar sannolikt hos några mera exalterade politiker ett slags personlighetsklyvning: de drömmer på söndagarna, eggade av ideologiska reminiscenser, om ett fulländat samhälle, som kan kallas liberalt eller socialistiskt, men ägnar sig i vardagsarbetet uteslutande åt det »möjliga» och närliggande, åt små ändringar och uppgörelser. En partiledare, som i parlamentet eller i det utskott, där avgörandet i regel fattas, skulle använda samma högstämda och storvulna vokabulär som på partiets glansdagar, skulle verka överspänd eller övermåttan enfaldig — sådant sker praktiskt taget inte i detta slags demokrati.

Förtroendedemokratien innebär att väljarna i allmänhet godtar de löften och program, som levereras av respektive partibyråkratier, och vid valen markerar sin anslutning. Vi får ett högt valdeltagande trots en begränsad politisk livaktig-

het. Till stor del är det höga valdeltagandet (i regel 80 procent eller mer) en följd av förbättrade kommunikationer och statliga åtgärder för att underlätta röstavgivningen. I viss mån beror det sannolikt också på den stegring av den politiska upplysningen som består i att folk har reda på när valen äger rum och hur de går till samt på den ofantligt utvecklade, överallt verksamma politiska propagandan. Men just därför är röstavgivningen i våra dagar långt mindre än förr ett bevis på politiskt intresse. Valen är snarast att likna vid en folkräkning, och man uppger sin partifärg med samma slöa tillmötesgående som då det gäller att deklarera ålder, yrke och civilstånd.

Jag sammanfattar. Sakta undergår partiernas verksamhet och organisation de förändringar, som betingas av det nya läget. Att fixera och förkunna allmänna idéer och värderingar blir inte längre det väsentliga, eftersom idéerna och värderingarna är gemensamma för alla. Partierna blir väl etablerade företag, företrädande de grupper, som under idéernas och passionernas tid samlats i partiet, och angelägna att vinna de marginalgrupper, som inte har någon varaktig stad. Två uppgifter blir centrala: reklamen, som i motsats till propagandan under äldre tid inte skall understryka särpräglade syften utan tvärtom ge en allmän bild av partiets förträfflighet och motståndarnas underlägsenhet, samt åsiktsproduktionen, som inte innebär en tillämpning av särpräglade idéer på aktuella situationer utan försök att utifrån de för alla gemensamma föreställningarna finna lockande lösningar i det enskilda fallet. För reklamen fordras samma teknik som i affärslivet samt politiker som genom behag, folklighet och vag iver kan tjänstgöra som ambulerande annonser, för åsiktsproduktionen kräves däremot ingående sakliga kunskaper, undersökningar av folkopinionen och en klar bild av det taktiska läget. Liksom inom de stora affärs-

företagen blir inom partibyråkratierna en uppdelning i reklamavdelning och teknisk avdelning ofrånkomlig, även om i lyckliga fall de ledande posterna kan besättas av personer, som har fallenhet för både reklam och teknik.

Genom konkurrerande företag av denna art kan utan tvivel folkets, »allmänhetens», önskningar och behov inom en vid ram observeras och tillgodoses — liksom det är möjligt att inom samma ram stimulera väljarnas, »kundernas», intressen. En svaghet ligger däri att partierna tenderar till en viss eftersläpning, till att hålla sin verksamhet inom den ram, huvudsakligen av ekonomiskt-social karaktär, som är traditionellt given. Att ta upp helt nya frågor, att införa nya skiljelinjer är inte frestande för partibyråkratierna; de är inställda på det gamla ställningskriget och rädda för att ta risken av stora strategiska manövrar, och »nya» problem betraktas gärna som inkräktare, vilka bör avvisas eller behandlas kort för att inte det på andra förutsättningar byggda taktiska spelet skall störas. Det kan därför inte bestridas, att ett mått av naturlig irrationell konservatism präglar den harmoniska demokratien.

En följd av värdegemenskapen, den allmänna belåtenheten eller åtminstone det allmänna godtagandet samt partibyråkratiernas inriktning på att tjäna någorlunda fasta intressegrupper är att de politiska organisationerna blir varaktiga och att valen medför endast obetydliga förändringar. I de behandlade staterna har under tjugo år intet nytt parti av större betydelse bildats. Valen ger i huvudsak samma utslag år efter år, årtionde efter årtionde. Ingenstädes, utom i USA vid presidentvalen (där kandidatens personlighet stundom framkallar relativt starka reaktioner) kan vid något val under denna tid mer än 10—15 procent av väljarna antas ha ändrat sin röstning i fråga om de större partierna. I regel är skiftningarna vida

mindre. En omkastning på 2 eller 3 procent till ett partis förmån eller nackdel är förhållandevis stor och har vid flera tillfällen föranlett regeringsskifte. Några få procent av väljarna, den »flytande» gruppen eller marginalväljarna, är bestämmande för tendensen vid ett visst val.

För att belysa detta förhållande redogör jag här i tabeller för valutvecklingen i tio europeiska framgångsrika demokratier. Jag nämner endast de viktigare partierna; en del småpartier, som från den allmänna utvecklingens synpunkt är praktiskt taget utan intresse, lämnas därhän.

Andrakammarval i Sverige: partiernas andel av rösterna

	1948	1952	1956	1958	1960	1964
Socialdemokrater	46.1	46.1	44.6	46.2	47.8	47.3
Folkpartiet	22.8	24.4	23.8	18.2	17.5	17.4
Bondeförbundet/Centern	12.4	10.7	9.4	12.7	13.6	13.6
Högern	12.3	14.4	17.1	19.5	16.5	14.4
Kommunister	6.3	4.3	5.0	3.4	4.5	5.2

Stortingsval i Norge

	1945	1949	1953	1957	1961
Arbetarpartiet	41.0	45.7	46.7	48.4	46.8
Högern	17.0	15.9	18.4	16.8	19.3
Bondepartiet/Centerpartiet	8.0	4.9	8.8	8.6	6.8
Kristliga folkpartiet	7.9	8.4	10.5	10.2	9.3
Venstre	13.8	12.5	10.0	9.5	7.2
Kommunister	11.9	5.8	5.1	3.4	2.9
Socialistiska folkpartiet	—	—	—	—	2.4

Folketingsval i Danmark

	1945	1947	1950	april 1953	sept. 1953	1957	1960	1964
Socialdemokrater	32.1	40.0	39.6	40.4	41.3	39.4	42.1	41.9
Venstre	24.9	27.6	21.3	21.1	23.1	25.1	21.1	20.8
Konservativa folkpartiet	18.0	12.4	17.8	17.3	16.8	16.6	17.1	20.1
Radikale venstre	8.3	6.9	8.2	8.6	7.8	7.8	5.8	5.3
Retsforbundet	1.9	4.5	8.2	5.6	3.5	5.3	2.2	4.3
Kommunister	11.4	6.8	4.6	4.8	4.3	3.1	1.1	1.2
Socialistiska folkpartiet	—	—	—	—	—	—	6.1	5.8

Val till tyska riksdagen

	1949	1953	1957	1961
Kristliga demokrater	31.0	45.2	50.2	45.3
Socialdemokrater	29.2	28.8	31.8	36.2
Fria demokrater (liberaler)	11.8	9.5	7.7	12.8
Bayerska partiet	4.2	—	—	—
Tyska partiet	4.0	3.3	3.4	2.8
Kommunister	5.7	—	—	—

Kommunistpartiet är förbjudet från och med 1953 års val.

Val till belgiska deputeradekammaren

	1946	1949	1950	1954	1958	1961
Kristligt-sociala partiet	42.5	43.6	47.7	41.1	46.5	41.5
Socialistiska partiet	31.6	29.8	34.5	37.3	35.8	36.7
Liberala partiet	8.9	15.3	11.3	12.2	11.1	12.3
Kommunister	12.7	7.5	4.7	3.8	1.9	3.1

Val till holländska andra kammaren

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Katolska folkpartiet	30.8	31.0	28.7	31.7	31.6	31.9
Arbetarpartiet	28.6	25.6	29.0	32.7	30.5	28.0
Frihetspartiet	6.4	8.0	8.8	9.8	12.2	10.1
Antirevolutionära partiet	12.9	13.2	11.3	9.9	9.4	8.7
Kristligt-historiska partiet	7.9	9.2	8.9	8.4	8.1	8.6
Kommunister	10.6	8.0	6.2	4.8	2.4	2.8

Underhusval i England

	1945	1950	1951	1955	1959	1964
Konservativa	39.8	43.5	48.0	49.7	49.4	43.4
Arbetarpartiet	47.8	46.1	48.8	46.4	43.4	44.1
Liberaler	9.6	9.1	2.6	2.7	5.9	11.2

Kammarval i Irland

	1951	1954	1957	1961
Fianna Fail	46.3	43.4	48.3	43.8
Fine Gail	25.8	32.0	26.6	32.0
Arbetarpartiet	11.4	12.1	9.1	11.7

Nationalrådsval i Schweiz

	1947	1951	1955	1959	1963
Socialdemokrater	26.2	26.0	27.0	26.3	26.6
Radikala demokrater	23.0	24.0	23.3	23.7	24.0
Katolsk-konservativa	21.2	22.5	23.2	23.3	23.4
Bondepartiet	12.1	12.6	12.1	11.6	11.4
Kommunister	5.1	2.7	2.6	2.7	2.2

Nationalrådsval i Österrike

	1945	1949	1953	1956	1959	1962
Österrikiska folkpartiet	49.9	44.2	41.3	46.0	44.2	45.4
Socialistiska partiet	45.1	38.6	42.1	43.0	44.8	44.0
Frihetspartiet	—	—	11.0	6.5	7.7	7.1
Kommunister	4.0	5.0	5.3	4.5	3.3	3.0

I huvudsak har utvecklingen varit likartad i en rad andra västerländska demokratier, så i USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland. En betydande partipolitisk stabilitet utmärker också Italien, Finland och Island; på grund av kommunismens starka ställning i dessa stater faller de emellertid utom ramen för min karakteristik av den avideologiserade och avspända demokratien. Detta gäller även Frankrike, som tillika är den enda västdemokrati, där under det behandlade skedet ett regimskifte ägt rum under halvt revolutionära former. Jag vill emellertid än en gång betona, att de »avvikande» demokratierna i Europa i mycket präglas av samma företeelser som de regimer, vilka min framställning närmast gäller.

Den enda mera markerade tendens, som kan utläsas ur tabellerna, är det kommunistiska partiets tillbakagång. Genomgående var detta parti vida starkare under tiden närmast efter andra världskriget än tio eller tjugo år senare. Varpå detta beror är utan ingående jämförelser inte möjligt att klarlägga. Helt allmänt kan antas att kommunismens tillbakagång i den harmoniska demokratien sammanhänger dels med motsättning-

en väst-öst, dels med välfärdsstatens framgångar. I några stater har ett radikalt socialistiskt parti, utan anslutning till Moskva, bildats genom utbrytning ur det kommunistiska partiet; det tjänstgör i Danmark och Norge mera som pådrivare av än som alternativ till socialdemokratien.

I övrigt är stabiliteten utomordentlig. Läget är överallt i dessa länder praktiskt taget oförändrat under de tjugo efterkrigsåren. Med ett undantag (Tyskland 1957) har intet parti vid ett parlamentsval i något av de redovisade länderna erövrat en majoritet av rösterna. Det socialdemokratiska partiet har i två stater, Sverige och Norge, ensamt eller (i Sverige) under en kort period i allians med ett annat parti ägt regeringsmakten under hela skedet, men det har inte uppnått ett flertal. Särskilt anmärkningsvärt är att arbetarklassens tillväxt i en rad länder inte givit socialdemokratien en motsvarande röstökning. Överallt röstar en avsevärd grupp av väljare, som enligt varje definition tillhör arbetarklassen, med borgerliga eller icke socialistiska partier. Detta måste antas sammanhänga med dels att borgerliga partier upptar krav, som för marginalgrupper av arbetare är tillfredsställande, dels med att de alltmer differentierade arbetargrupperna inte känner den klassolidaritet, som man tidigare antog. I några stater är socialdemokratien relativt svag på grund av konkurrensen med mer eller mindre starkt religiöst bestämda partier, som stöds av betydande arbetargrupper: så i Västtyskland, Schweiz, Belgien och Holland. Det är sannolikt att konkurrensen av sociala och religiösa motiv i vissa fall minskat de politiska motsättningarna, men dessa är, generellt sett, inte större i låt oss säga Sverige och Norge än i Belgien och Holland.

En särskild studie kunde ägnas åt de politiska etiketternas förändring i avspänningens tecken. I allt högre grad har partierna antagit namn, som skall markera deras anslutning till

demokratien och deras brist på bestämd ideologisk målsättning. I Västtyskland, exempelvis, har i reaktion mot tidigare riktningar alla större partier i namnet betonat sin demokratiska solidaritet. I några länder har ordet arbetarparti ersatt beteckningen socialdemokratiska partiet. Allmänna intetsägande namn har blivit populära: folkpartiet i stället för ord, som tyder på konservatism eller liberalism, center i stället för bondeparti, frihetsparti och så vidare. Det kanadensiska högerpartiet kallar sig det progressiva konservativa partiet, ett extremt exempel på begäret att genom själva namnet få ett politiskt alibi. I fråga om politiskt engagerade tidningar har denna längtan efter det färglösa framträtt än starkare; särskilt har socialdemokratiska publikationer bytt namn för att inte stöta annonsörer och läsare.

Partiväsendet inom den harmoniska demokratien tenderar till stabilitet: samma partier appellerar under årtionden till väljarna med ungefär samma resultat. Man kan fråga sig, om sammanhållningen påverkats av denna situation. I och för sig kunde det tänkas, att denna sammanhållning bleve mindre, då partiernas ställningstaganden inte formas med en särpräglad ideologi eller värderingskombination som utgångspunkt. Att partierna i de s. k. partiskiljande frågorna förr i tiden marscherade till röstning som fasta förband är självfallet; borde inte nu, då ett allmänt idémässigt underlag för hållningen i dessa frågor saknas, antalet dissidenter och fribytare bli mycket större?

Så synes emellertid inte vara fallet. Att vid en viktig omröstning i parlamentet överge eller rösta mot sitt parti är i de länder jag här berör en sällsynt företeelse, av diskussionerna i ämnet att döma sällsyntare nu än förr. (I USA har strikt partiröstning, utom i maktfrågor som utnämningar och utskottsval, alltid varit en undantagsföreteelse.) Även i frågor, där det

synes orimligt att varje enskild riksdagsman på grund av sin partiställning skulle ha en viss åsikt, röstar partierna disciplinerat — väl att märka i sådana fall, där partiet, eller rättare partiledningen, givit direktiv. Detta kan antas sammanhänga med att folkrepresentanterna utses så partimässigt, att de i regel är helt beroende av partiet och känner sig bundna vid detta; så kallade »oberoende» politiker finns knappast längre utom i Irland, där deras framträdande gynnas av valsättet. Det sammanhänger också med att själva maktkampen i samband med idéernas avveckling blivit så avgörande att en röstning mot partiet betraktas som ett förräderi. Förr, då skillnaden mellan partierna var relativt bestämd, kunde en »avvikande» parlamentariker försvara sig med, att han i det föreliggande läget i motsats till partiet följde »idéen» — en sådan hänvisning är inte möjlig, då idéer saknas.

Egendomligt nog finns, så vitt jag vet, inga vetenskapliga arbeten, som söker utreda bilden av politikern, hur folk ser politikern, i skilda länder och tider. Den politiska romanen — jag menar här inte idéromanen utan den litteratur som skildrar det politiska livet — är en viktig källa, men av högst osäkert värde; den grupp av intellektuella, som ägnar sig åt litteraturen, står i regel fjärran och ofta fientlig gentemot det politiska arbetets män. De personer som ägnat sig åt politik eller åtminstone haft mycken beröring med politiker och som skrivit romaner i ämnet, är ytterst få: Disraeli i England, Henry Adams i USA, Maurice Barrès i Frankrike. Vissa sensationella och för moralisk-psykologisk analys lämpade konflikter har lett till litterär produktion — Dreyfusaffären torde här stå i särklass — men vad som skrivits gäller i ringa grad politikens allmänna villkor och politikern i hans vardagsarbete.

Med stöd av en ganska omfattande men inte systematisk läsning gör jag några tveksamma generaliseringar rörande hållningen till politiker i vissa länder, särskilt före senaste tid.

I USA, världens äldsta demokrati, har av många vittnesbörd att döma politikerna setts med misstro och förakt av författare, publicister och den ekonomiskt-sociala eliten. Detta gäller främst de tider, då stora politiska konflikter inte funnits, då valpartiernas kamp om makten varit ohöljd. Politikerna har betraktats som — och ofta varit — inriktade på taktiska knep, billiga röstfångster och ett ekonomiskt utnyttjande av sin ställning som inte sällan inneburit klar korruption. I litteraturen finns berömda skildringar av Henry Adams och Mark Twain från tiden efter inbördeskriget, av Theodore Dreiser och Frank Norris från tiden kring sekelskiftet — en parallell till den väldiga muck-raking-journalistiken under samma period — av O'Hara och andra från senare skeden. Den politiska bossen, som »kontrollerade» en grupp väljare, särskilt nykomna invandrare, och som förmedlade de stora företagens inflytande över politiken, blev en standardfigur i amerikansk diskussion. Den typiska politikern var under ordinära tider en karriärist av låg härkomst, som utan idéer och allmänna syften genom manipulationer med väljare, tjänster och bidrag från kapitalister skaffade sig inflytande och inkomster; för den egentliga överklassen, särskilt för folk med ärvt kapital, syntes yrket ovärdigt, och det berättas, hur gamla fina familjer (Adams, Roosevelt) med förvåning och förskräckelse såg på medlemmar, som ägnade sig åt det »smutsiga» hantverket. Under skeden av stora konflikter har däremot ledare framträtt, som åtminstone i efterhand blivit nationella hjältar. Främst står — trots konkurrensen från Washington, Jefferson, i våra dagar kanske också Franklin Roosevelt och Kennedy — inbördeskrigets ledare Lincoln; jag tror inte att man i någon annan stat

finner en så allmänt dyrkad symbol för mod, moralisk känslighet, självrannsakan och god vilja.

Den engelske politikern under 1800-talet, alltså under tiden av parlamentarism utan demokrati, synes ha haft stor prestige. I de ryktbara politiska romanerna (Disraeli, Trollope) finns kritiska och ironiska porträtt av politiker, men respekten dominerar här liksom i den allmänna debatten. Detta sammanhänger med att politiken i England vid denna tid — mer än i något annat land sedan antiken — var ett förnämt yrke, länge helt reserverat för aristokrater, personer med ärvd förmögenhet och ärelystna intellektuella. Här förelåg en fusion av överklassen och den politiska eliten, som förklaras av den långsamma övergången till parlamentarism och slutligen till demokrati.

Under senare tid har situationen blivit en helt annan och den politiska litteraturen präglas av förändringen. Jag erinrar om Bellocs och Chestertons satirer — delvis inspirerade av franska förebilder — om Wells', Galsworthys och Bennetts beskrivningar av skilda politiska typer och framför allt om Joyce Carys mästerverk »Prisoner of grace» med dess analys av striden mellan kallelsetro och maktvilja. Två medlemmar av underhuset, Wilfred Fienburgh och Maurice Edelman, har på 1950- och 1960-talet skildrat politikerns vardag med en blandning av sympati och ovilja — den ofrånkomliga falskheten i propagandan, intrigerna, förräderierna — och den mellan politik och förvaltning verksamme C. P. Snow har tagit upp samma moraliska problem som Cary. I det moderna England finns en utbredd fientlighet mot politiker — jag skall strax återkomma till saken — men knappast det moraliska fördömande, som varit vanligt i USA och Frankrike.

I Frankrike har detta fördömande, framträdande i otaliga skildringar av den tredje republikens aktörer, haft en annan

karaktär än i USA; som typiska bland romanförfattarna nämner jag Anatole France och Barrès, med förankring i helt skilda politiska miljöer och ståndpunkter. Politikerna beskrivs inte så mycket som underklassiga och hänsynslösa röstfångare, utan som parlamentariska taktiker, giriga på ministerposter och pengar, färdiga att anpassa sina vaga åsikter efter skiftande regeringskombinationer. I den franska litteraturen under den tredje republikens tid spårar man emellertid en stark ovilja mot själva den republikanska och demokratiska regimen; många författare har — vilket inte varit fallet i England och USA — varit anhängare av en monarki eller av något slags nationell diktatur, eller, undantagsvis, av en socialistisk eller kommunistisk regim. Därför tror jag att man i fransk litteratur och publicistik finner en mera principiellt färgad illvilja mot de demokratiska politikerna än i de andra stora västdemokratierna; det är regimen, och inte bara dess representanter, som man angriper.

Den fråga, som jag här närmast skall diskutera, gäller politikerns karaktär och anseende i den harmoniska demokratien.

Jag tar som utgångspunkt engelska uttalanden från senare år. I sin installationsföreläsning vid Leicesters universitet tog professorn i statskunskap J. Miller som ämne »politikerna». Han utgick från att den stora allmänheten betraktade sina ledare med ovilja. »Engelsmännen talar alltid om politikerna som en ruskig samling», påstod han. Delvis sades detta bero på att politikerna ibland ljuger och bedrar folk för att få röster. Men den väsentliga orsaken är enligt Miller att de styrda har överdrivet idealistiska föreställningar om hur de styrande kunde och borde vara och blir arga, då politikerna inte är bättre än de själva: »De flesta människors ovilja mot politiker är Calibans ilska, då han ser sig själv i spegeln.» I sin bok

»The charm of politics» gör labourpolitikern Richard Crossman liknande reflexioner. Det är vanligt att tala illa om politiker, skriver han. De anses tjäna sitt parti och inte landet, de drivs av karriärism och maktlystnad. Crossmans uppfattning är ungefär densamma som Millers: politikerna är som folk är mest, de är inte mera lystna efter position och inflytande än »läkare, jurister och advokater».

I några nyss berörda engelska romaner har analysen en helt annan skärpa. Joyce Cary skildrar i »Prisoner of grace» politiken som livsform i lord Nimmos gestalt. Han söker klarlägga den deformation som är ofrånkomligt förenad med politiken. Nimmo är inte någon skurk, han drivs av längtan att göra världen bättre, men med yrket följer obevekligt tvivelaktiga tankar och stämningar och handlingar. Det blir nödvändigt att popularisera och vinna röster, och detta tvång att göra passionen säljbar leder till överdrifter, förenklingar, förvrängningar. I vissa fall blir rent bedrägeri en skyldighet; Stafford Cripps var, skriver Cary i ett företal, en sällsynt hederlig man, men då han några dagar före pundets devalvering intervjuades måste han svara med bestridanden som var liktydiga med lögner. Politikern måste med iver försvara en ståndpunkt ända till det ögonblick, då han går över till den motsatta; Nimmo talade lidelsefullt för fred ända till han inträdde i krigskabinettet. Då man anser att motståndaren har orätt i stort sett, blir det naturligt att vanställa hans syften och snedvrida hans uttalanden i detalj för att det rätta skall segra. Med de betänkliga handlingarna följer en inre förvandling: identifikation av den egna framgången och det godas seger, föreställningar om konkurrenternas lömskhet och samvetslöshet, ett alltmer självfallet tänkande i taktiska banor. Politikern känner sig som det godas redskap, nödgad att slå ned ondskan med onda medel.

I Edelmans romaner, som utgår från ett senare skede än Carys, tas politikerns moraliska problem mindre allvarligt. Författaren betraktar med en blandning av medkänsla, ironi och bitterhet växelspelet mellan politiska prestationer och personligt liv. Politiken är ett spel om makten, med taktiken som trumfkort, inställsamhet, förtal, utpressning och intriger som medel; här finns litet eller intet av idéer, patos och principer, och partierna är konkurrenter utan att i djupare mening vara motståndare. Man talar högstämt, lidelsefullt och till och med ursinnigt i parlamentet, inte för att man känner starkt utan därför att man vill få valmännen att tro att man känner starkt; de våldsamma gesterna och aktionerna kontrasterar mot hjärtats trötthet och likgiltighet.

Vari skiljer sig den demokratiske politikerns yrke från andra socialt och ekonomiskt jämförliga yrken? Och i vad mån kan den lyckade demokratiens utjämning antas accentuera och förändra denna skillnad, som bestämmer politikerns typ och uppfattningen om politiken?

För det första är politikernas verksamhet väsentligen en tävlan inför offentligheten. Den politiska eliten bildas av personer som talar sig fram. Crossmans jämförelse med läkare, jurister och affärsmän faller därför till marken; inom de två förstnämnda yrkena gör man inte alls reklam — utom i betänkliga fall — och inom affärsvärlden gäller reklamen varan, inte direktörerna eller grosshandlarna. För det andra måste politikernas propaganda innebära inte bara självberöm och beröm av de egna åsikterna, utan också angrepp på motståndarna, på politikerna av andra partier. I ett välordnat samhälle kan inte läkaren, juristen eller affärsmannen ägna sig åt att misstänkliggöra andra läkare, jurister och affärsmän, även om de skulle ha god lust att göra det; i ett sådant samhälle är det däremot politikernas plikt att framställa sina medtävlare som

tvivelaktiga, som utbjudare av usla varor med tarvliga metoder. Att politikerna är förtalade kan därför inte förvåna: det allmänna förtalet sammanhänger med att de förtalar varandra. För det tredje är politikernas yrke att tävla om de maktpositioner, som är de mest centrala i samhället. Denna inriktning på makten är lika ofrånkomlig, vare sig medlen är allmänna idéer eller reklamgrepp, vare sig de tävlande är passionerade idealister eller egocentriska karriärister.

Med avspänningen följer en ändring i det professionella arbetet, vars moraliska konsekvenser berörs i Carys och Edelmans romaner. Politikerna har inte stora, omvälvande tankar att arbeta med i konkurrensen; de blir mer inriktade — särskilt i samband med nya massmedia — på reklam, självberöm och fientlighet. Den ovillkorliga begränsning av den enkla hederligheten, som följer av att målet, Saken, måste ställas före sanningen och rättvisan i detaljer, blir mera markerad och oroande, då Saken eller målet till följd av den ideologiska upplösningen knappast kan skiljas från makten. Tekniken och taktiken blir av samma skäl mera uppenbart centrala: de modifieras eller bortskymmes inte genom strävandet efter en omdaning eller en stor reform. Då politikerna inte företräder en idé, blir de varken älskade av sina anhängare eller hatade av andra grupper som förr, men den lätt negativa hållningen till yrket blir mera utbredd.

Har politikernas karaktär faktiskt förändrats under den harmoniska demokratiens tid, är det andra människor som blir politiker nu än för fyrtio eller femtio år sedan? Något försök att utreda saken har inte gjorts och kan väl inte med några större anspråk på tillförlitlighet göras. Det kan antas, att politikern med en känsla av kallelse, av ett stort mål värt alla offer, blivit mera sällsynt, men det bör tilläggas att förutsättningarna för kallelsetanken i inrikespolitiska sammanhang —

nöd, orättvisa, förtryck — minskats genom demokratiens framgång. Det kan antas, att flera än förr ser politiken som ett yrke, passande för personer med god talförmåga, fallenhet för public relations och ett mått av lämpliga insikter och åsikter; detta utesluter naturligtvis inte den mera blygsamma kallelsekänsla, den förvaltningsidealism, som består i vilja att göra ett gott arbete och ta initiativet till förbättringar. Om den harmoniska demokratien bevaras och utvecklas, är det möjligt att politikernas roll ytterligare förändras: man kan tänka sig en demokrati, där mer än nu diskussionen väcker väljarnas intresse genom sin sakliga relevans, utan inslag av hets eller reklam, och där politikerna snarare måste vara experter än propagandister. Detta förutsätter att den ännu starka föreställningen om värdet av passionerade motsättningar helt avskrives och att en fördjupad folkbildning diskrediterar den primitiva formen av agitation.

3. *Från förvaltning till politik — och tillbaka*

De politiska ideologierna har med rätta betecknats som ersättningar för religionen. Det innebär inte, att religionen var död, då ideologierna bröt igenom på 1700- och 1800-talen. Men ideologierna, med sina fasta system, sina direktiv för handlandet, sina förutsägelser om utvecklingens gång och mål, trädde i stor omfattning i religionens ställe som riktningsgivande för tänkare och nydanare. Föreställningen om det jordiska livet som en prövning och en förberedelse till ett annat liv försvagades eller försvann; även om Gud erkändes, blev han inte längre en styrande och ständigt ingripande kraft, hans ställföreträdare på jorden blev det mänskliga förnuft, som redan medeltidens katolska teologer betraktat som ett medel att finna hans vilja. Tron på ett världsligt framsteg, styrt av förnuftet, blev för första gången i historien en dogm för de människor, som tänkte, skrev och planerade politiskt, den jordiska utopien, skymtande hos tänkare sedan judendomen och antiken, trängde ut den himmelska.

Denna förvandling skedde i växelverkan mellan de gamla kristna och de nya rationalistiska spekulationerna. I 1700-talets predikningar kan sekulariseringen spåras; i många fall är det otydligt om det mål, som förkunnades, var en himmel utanför jorden eller en jord, som av människorna formats till himmel. Ideologierna var starkt påverkade av det kristna mönstret: paradis, syndafall och frälsning förblir milstolpar på vägen. »Den drömda tidsålder som en gång identifierats med världens skapelse genom nyckfulla outrannsakliga gudar, och som sedan överförts till det saliga livet efter döden i Guds rike, göres slutligen

liktydig med en fortgående förbättring av människans jordiska tillstånd genom förnuftets behärskande av naturen och dess medvetna och insiktsfulla ledning av det samhälleliga arbetet.» Folkets röst blev Guds röst i den meningen, att de upplysta, reflekterade, från tradition och fördomar frigjorda människorna tänktes vara i stånd att finna och tillämpa den gudomliga viljan.

Före sekulariseringens, framstegstrons och demokratiseringens tid ligger en idépolitisk debatt som går som en röd tråd genom västerlandets historia och har sina rötter i antiken. Det medeltida samhället gjorde religionen med dess möjligheter till olika tolkningar i det enskilda fallet till riktlinje för politiken. Debatten i dess hägn kunde vara rik på passion och brytningar samtidigt som den genom sin exercis med dunkla begrepp erinrar om våra dagars debatt i det kommunistiska lägret; i parlamentets rättegång mot Karl I, för att ta ett sent och slående exempel, användes — likaväl som i rättegången mot den heliga Johanna tvåhundra år tidigare — nästan uteslutande religiösa argument av både åklagare och försvarare. Dessa referenser kompletterades och modifierades genom den av Machiavelli och andra utformade läran om statsintresset: statens väl framställdes som »värde och mål, och makt, maktutveckling, maktutvidgning var det oumbärliga, ovillkorligt krävda medlet för detta» (Meinecke). Genom denna lära, ständigt i strid med de mera omedelbart deducerade kristna buden, var redan ett steg taget till förvärldsligande. Under korta skeden inspirerade också undertryckta folkgruppers förbittring socialt revolutionära teorier, som alltid utgick från vissa religiösa eller åtminstone i bibelord grundade satser (vederdöparna i Tyskland, levellers i England) men dessa åsikter slogs ned i både religionens och statsnyttans namn. Konflikter om maktens fördelning inom staten, om skilda stånds och gruppers privilegier, om hur staten i

ett givet fall skulle handla för att bäst främja sitt intresse saknades förvisso inte, men som mål uppställdes inte ett jordiskt lyckorike, och djupt skilda åskådningar formades inom de styrande grupperna inte rörande sättet att vinna ett sådant mål.

Dessa konflikter och deras argumentativa underlag har för många stater ingående redovisats: för Sveriges del är det påkallat att särskilt nämna Erland Hjärne och Nils Runeby. Men som det väsentliga framstår den relativa enhetligheten, vare sig man behandlar Richelieus, Cromwells eller Gustaf Adolfs tid. Runeby citerar några satser ur Gustav Vasas testamente till efterträdaren, som kan anses representativa även därför att de förstulet antyder den sällan farliga brytningen mellan religionen och läran om statsintresset. »Du skall göra allt, som länder riket till nytta och heder. Du skall rikta hela Din kraft på att tjäna Gud och hans ord, så att det uppriktigt och oförfalskat förkunnas i hela riket. Älska kyrkans tjänare och betänk, att fursten är Guds avbild, då han främjar fromhet och dygd. Älska alla undersåtar med faderlig kärlek . . .»

Med en schematisering, som är stark men synes mig givande, kan man kalla denna den gamla överhetsstatens ordning och målsättningar statiska, även om ständiga tvister var möjliga i fråga om detaljerna i den samhälleliga strukturen och de bästa metoderna att vinna det gemensamma målet. Det gällde: att i stort sett upprätthålla det bestående, inklusive en stark hierarkisk ordning, med av privilegier och plikter åtskilda stånd och yrken (inte kaster, som utmärks av att förändring av status är omöjlig); att bevara och stärka den antagna religionen och därigenom ge människorna möjlighet till lycka i ett liv efter detta — vartill särskilt efter reformationen mer eller mindre bestämt hörde förföljelse av de falska kristna religionerna; att verka för statens väl genom att bevara och stärka dess yttre ställning, helst under respekterande och/eller åberopande av vissa allmänna

kristna grundsatser. Det handlande, som fordrades, kan kallas förvaltning i motsats till politik: tillämpning av allmänt godtagna grundsatser i enskilda fall, inte försök till och strider om en omvandling av samhället i överensstämmelse med av förnuftet uppställda mål för folkets timliga lyckliggörande. Partier var möjliga i några av dessa stater men de uppträdde inte — med undantag för någon enstaka fanatiker — med föreställningar om en omvandling av samhället på lång sikt, tories och whigs, hattar och mössor, hade åtminstone under några perioder skilda program, men de präglades inte av ideologier i stor stil.

> »On forms of government let fools contest;
> whatever is best administered is best.»

I dessa versrader har Pope givit den klassiska formeln för överhetsstatens verksamhet. I de följande raderna antyder han en av förutsättningarna för det nya skedet av sekularisering, framstegstro och ideologier:

> »For modes of faith let graceless zealots fight;
> His can't be wrong whose life is in the right.»

»Vi står på världens krön och kastar handsken mot stjärnorna.» Utropet finns i ett futuristiskt manifest från 1909 och det kunde snarast synas lämpligt för rymdskeppens tid. Men sannolikt har bland grupper av intellektuella och politiker tron på ett världsligt framsteg med fred, lycka, frihet, jämlikhet, kultur och andra sköna och oklara mål aldrig varit så stark som under vad man kan kalla den ideologiska tidsåldern, med upplysningen och rationalismen som bas och de amerikanska och franska revolutionerna som första kristallisationer. Turgot, Condorcet, Robespierre, Franklin, Jefferson hörde till dessa troende; klarast

fastslogs den ofta omedvetna eller genom kompromissformler mildrade motsättningen mellan den religiösa tron och framstegstron årtionden senare av tysken Feuerbach.

Styrelsen skulle verka för folkets — ytterst för mänskligheten — timliga väl. Borde detta inte innebära folkstyrelse i meningen av rösträtt för alla eller åtminstone det stora flertalet, och frihet för politisk debatt och politiska organisationer? Att ge ett positivt svar på denna fråga, om också med reservationer och konservativa garantier, var relativt lätt i Amerika. Dess revolution var riktad mot den engelska överhögheten, inte mot en inhemsk politisk och social hierarki, de förändringar som krävdes i den inre styrelsen, var relativt begränsade, och en svag statsstyrelse utan bestämda ideologiska syften var naturlig; möjligheten att flytta västerut och den fattigaste folkgruppens — invandrarnas — oförmåga till politisk verksamhet förblev under 1800-talet grundvalar för denna ordning. I Frankrike, där revolutionen vände sig mot ett i detalj utformat inhemskt system av över- och underordning, privilegier och statusföreskrifter, var svårigheterna ojämförligt större. Revolutionstiden 1789—1799 blev en fabrik för ideologier och ideologiska brytningar, och det nedsättande ordet ideolog, senare format av Napoleon, innefattade ett avvisande av dessa spekulationer, en paroll om återgång från politik till förvaltning. Den ideologiska striden kom att gälla även folkstyrelsens begrepp och innebörd. Skulle *verklig* demokrati innebära, att människorna i ett land, ofta okunniga, tyngda av traditionella föreställningar, ledda av sina gamla herrar, oförmögna att fatta sitt eget intresse, blev bestämmande och att de revolutionära segrarna i frihetens och jämlikhetens namn därigenom gjordes värdelösa? Var inte demokrati snarare en styrelse i folkets sanna intresse på lång sikt, en styrelse som utrotade av den gamla världsliga och kyrkliga överheten inympade föreställningar och därigenom motsvarade folkets egentliga, re-

nade vilja? Många franska revolutionärer såg i den »amerikanska» demokratien en avart av folkstyrelsen, och i en maktkoncentration hos de klarsynta — en motsvarighet till den upplysta despotismen — den »verkliga» demokratien.

Såsom särskilt Talmon med utomordentlig skärpa visat, kan alltså den moderna diktaturens idé återföras till den franska revolutionsdebatten framför allt så till vida som diktaturen genom ett enkelt resonemang — av tränade tänkare gärna utklätt till stor metafysik — betecknades som demokrati. På den senare utvecklingen av detta demokratibegrepp, använt av fascism och nationalsocialism likaväl som av kommunism, skall jag inte närmare ingå. Jag vill endast betona att denna användning av begreppet alltid kombineras med en ideologi om hur samhället eller staten skall ordnas (för att den sanna folkviljan skall förverkligas) och att när denna ideologi en gång tillämpats — vare sig i god överensstämmelse med de ursprungliga avsikterna eller inte — diktaturen kan sägas övergå från politik till förvaltning genom att enhetliga, om också i genomförandet omstridda normer finns för handlandet.

Under 1800-talet framträngde demokratien i den här brukade meningen — den »amerikanska» demokratien enligt det nyss berörda franska uttryckssättet — oavlåtligt i flertalet europeiska och amerikanska stater och i en del brittiska besittningar bortom haven. Samtidigt utformades de ideologier om styrelsen och samhällets utformning, som fortfarande färgar debatten eller åtminstone förser den med vaga och storvulna uttryckssätt. Redan under den franska revolutionen hade åskådningar, som senare kom att kallas liberala och socialistiska, utformats; i fortsättningen är främst Frankrike och Tyskland produktionsorter för de ambitiösa, genomförda, slutna och metafysiskt skimrande systemen, medan i England och Amerika med deras jämförelse-

vis lugna utveckling även de av kontinentala tänkare inspirerade lärorna får ett drag av platthet, konkretion och sunt förnuft. Gemensamt för de liberala teorierna är att man tänker sig välstånd och kultur som resultat av de enskildas ansträngningar, vill undanröja hinder för individernas strävan, håller på äganderätten och den privata företagsamheten och med misstro ser på statliga ingripanden; variationerna mellan gammalliberalism och nyliberalism, Manchesterliberalism, frihandelslära och liberal socialreformism är emellertid så betydande, att man måste gå till de enskilda tänkarna för att få klart besked. Som socialister började man på 1830-talet beteckna de teoretiker, som trodde på produktionsmedlens ägande och förvaltning av staten, samhället eller andra kollektiv; motsättningen mellan rika och fattiga och värdet av ökad eller total ekonomisk jämlikhet framhävdes starkast av socialisterna, och de vädjade överallt främst till den växande klassen av industriarbetare. Den moderna konservatismen i sina skilda gestaltningar framstår som en reaktion mot den franska revolutionens idéer: den statliga och nationella enhetens värde betonas, reformviljan har patriarkaliska drag; ibland har Gud varit en viktig legitimationsfaktor, ibland har den samlade erfarenheten, »den långa tiden», åberopats som värn mot stora förändringar, stundom har staten eller folket påstått vara organismer, med de enskilda människorna som lemmar i den stora helheten. Men inom alla dessa politiska tankevärldar har en omvandling fortgått, som gör det vanskligt att använda generaliseringar; i stort sett har denna omvandling redan långt före vår tid mjukat upp doktrinerna och förberett värdegemenskapen i den lyckliga demokratien.

Striden mellan systemen har inte alltid inneburit användning av skilda värderingsord. Ibland har det varit så; några liberaler tänkte sig att staten småningom skulle bli obehövlig, och Marx såg i statens avskaffande en konsekvens av socialismens

och proletariatets triumf, medan Hegel och nästan alla framstående konservativa satt staten i centrum för sitt system. Men ofta kunde ett och samma ord av skilda ideologer brukas som nyckel- och honnörsord. Frihet för Marx innebar, att människorna frivilligt och utan statstvång verkade i gemenskap, för Hegel att staten nådde sådan styrka och auktoritet, att de enskildas vilja sammanföll med statsviljan; med liknande distinktioner kunde man hävda att obligatorisk skolundervisning eller begränsning av arbetstiden innebar ökning, respektive minskning av den enskildes frihet. Jämlikhet var för radikala liberaler och socialister begränsad eller helt avskaffad olikhet i ekonomisk ställning; konservativa kunde göra gällande att jämlikhet fanns då alla fyllde likvärdiga funktioner, även om dessa funktioner ekonomiskt uppskattades på olika sätt.

Självfallet var inte striderna i demokratiska eller på utveckling mot demokrati stadda stater endast en strid mellan ideologier. I vad mån de speciellt ideologiska begreppen spelade en roll i parlamentarisk och utomparlamentarisk debatt i skilda länder har såvitt bekant inte för något skede eller något land närmare undersökts, men klart är att särskilt i representationerna de mera konkreta och kortfristiga synpunkterna dominerade. Säkerligen var idédebatten, med stora teoretiker som inspiratörer, i början av 1900-talet vida hetare i Frankrike och Tyskland än i USA och England; i Sverige förelåg starka ideologiska motsättningar vid denna tid, men i riksdagen var — kanske på grund av talarnas inkompetens, kanske därför att sådant ansågs opassande — deklarationer i högre stil sällsynta. Då den demokratiska överideologien härskade — då man på alla håll var besluten att räkna rösterna i stället för att slåss — blev ideologierna gärna i debatten förtunnade till allmänna värderingar och de var snarare inspiration till eller motiv för ställningstagandet än argument för övertygande eller nedsättning av motståndar-

na. Då den demokratiska överidologien hotades eller sprängdes genom kriser och skärpta motsättningar trädde ideologierna i förgrunden; under 1930-talets konflikter fick Marx och Hegel en renässans i Västeuropa och i viss mån även i Amerika.

De stora frälsningslärorna bidrog i varje fall att egga till debatt och brytningar i denna äldre demokrati. Partierna ansåg sig vara bärare av åskådningar, även om dessa åskådningar i lugna skeden var föga riktningsgivande och över huvud hade mist sin ursprungliga fasthet och slutenhet. Strid framstod som ett demokratiens livsvillkor. »Republiker (demokratier) lever endast under förutsättningen, att de ständigt är upprörda», skrev amerikanen Oliver Wendell Holmes. »Den republik, som sjunker i sömn i förtröstan på att författning och maskineri, statsmän och politiker upprätthåller friheten kommer aldrig att vinna den.» Varje val mellan åtgärder antogs motiverat av en åskådning eller åtminstone ett system av förutsättningar och värderingar — just detta var politik.

I sin anmälan av Runebys arbete om den tidiga svenska stormaktstidens maktfördelningsdebatt skriver Nils Herlitz (1962): »Det kan se ut som om förhållandena sålunda varit helt andra än i våra dagars Sverige, detta väl organiserade samhälle, där sedan snart ett halvsekel fem partier opererat i välorganiserade linjer. Dock borde vi egentligen inte ha svårt att känna igen oss själva. Det är även nu, när allt kommer omkring, ett ganska enhetligt komplex av politiska grundtankar, som träder fram hos olika partier och samhällsgrupper.»

Den harmoniska demokratien innebär, att man i det väsentliga kommit tillbaka till den politiska situationen före ideologiernas och de motsatta värderingarnas skede. Efter en lång tid av brytningar, efter omvandlingar och reformer, som väsentligt förändrat staten och samhället, har gemenskapen inom ett

antal stater blivit så stark, att handlandet, trots partiernas fortvaro och tvister, bestämmes av samma normer; man har återgått från politik till förvaltning. Den demokratiska överideologien har utbyggts med enhetliga idéer inom alla områden; i fråga om idéer och värderingar har de stridiga rösterna ersatts av en talkör. Samhörighetens styrka markeras av att i flera av de lyckliga demokratierna även det kommunistiska partiet tveksamt inträder i gemenskapen. Symbiosens fulländning antydes i det svenska förslaget om att staten skall ekonomiskt stödja partierna, liksom andra förtjänta och behövande grupper och organisationer. Hegel och Marx, 1800-talets största ideologer, mer än några andra personifierande en oförsonlig kamp, med staten och det från statens tvångsmakt frigjorda samhället som paroller, framträder som försonade och förenade i denna tanke på statligt ansvar för samhällsgruppernas tävlan om statsmakten.

Gemenskapens mål kan formuleras i anknytning till målsättningarna för två- eller trehundra år sedan. Det gäller: att i stort sett upprätthålla det bestående, det av välstånd och öppna fortkomstmöjligheter för alla, från en fast hierarki frigjorda men ekonomiskt-socialt graderade samhället, under ständiga förbättringar i detalj; att bevara och stärka den härskande läran, med demokrati, enighet och ett lyckligt jordeliv för människorna som centrala värden; att utåt verka för statens intressen, varvid man genomgående lyckas finna, att statens eller folkets intresse sammanfaller med det allmännas intresse — alltså världens intresse. På varje punkt möter problem och svårigheter, men de synes för närvarande inte hota den harmoniska demokratiens tillvaro och utveckling. Den överklass i världen som denna demokrati omfattar — 10—15 procent av mänskligheten, alltså ungefär lika mycket som en inomstatlig överklass i förhållande till hela befolkningen — står förvisso inför yttre men av allt att döma inte inför inre faror. I den internationella

politiken talas om eskalation — om trappsteg i konflikterna från det kalla kriget till vätebombning — men tendenser till eskalation är främmande för den lyckliga demokratiens inrikespolitik; ingen politiker, intet parti tar första steget i trappan utan risk att hamna i det totala misslyckandets fördömelse.

4. *Skuggor över idyllen*

Den harmoniska demokratien kan i huvudsak betraktas som välfärdsstatens politiska form. Men korrelationen är inte fullständig; vi finner ingen lyckosam demokrati utan det mått av välstånd, trygghet, planering och socialreformism, som välfärdsstaten innefattar, men vi finner åtskilliga välfärdsstater, som inte kan kallas lyckosamma demokratier. Sammanhanget är likväl så starkt att beröm och kritik nästan alltid riktas mot de båda. Här skall jag stanna vid kritiken, svagheterna, motsägelserna med tanke särskilt på politiken men under betonande av att ett särhållande av de politiska formerna och de ekonomiskt-sociala resultaten — eller grundvalarna — i regel är omöjligt.

William James, filosofen och religionspsykologen, besökte en gång i mitten av 1890-talet en Chautauquakurs — en sommarkurs, där populär undervisning kombineras med fester, utflykter, konserter och andra bildande och roande ting; Chautauqua var under årtionden ett centrum för litet intellektuellt färgad uppbyggelse, halvbildning, välsinnad småborgerlig trivsel i billig andlig förpackning. Kombinationen av »uplift», sammanhållning, glad ambition, gemytlighet och självbelåtenhet under Guds och Sanningens beskydd gjorde James förtvivlad. Det var skönt att komma ut i den kämpande och sargade världen igen, skrev han, det var bättre att höra om massakrerna i Armenien än att lyssna till de sonora dumheterna i Chautauquas regi.

En liknande syn, sällan så öppet och cyniskt uttryckt (både Hitlers judeförföljelser och atombomben gör uttryckssätt à la James omöjliga) möter ofta i elaka bilder av vår tids lyckliga samhälle. Den framträder särskilt hos intellektuella grupper — om också blott en liten minoritet av de intellektuella — som

längtar efter stora problem, våldsamma brytningar, sensationer för själen, i regel kanske med en mer eller mindre utformad och medveten utopi i ränseln. Den uppbäres, har det sagts, av revolutionärer, som inte finner något att göra revolution mot, men den finner stöd även bland mera sansade och sunt förnuftiga, som i de politiska striderna ser både en högtstående förströelse, en form av medborgerlig uppfostran och medel att nå konkreta mål. Den förenar missräkning och drömmar om det goda samhället, irritation över en belåtenhet, som det är svårt att skilja från tristess, förakt för det tama och vardagliga, kärlek till och förhoppningar om människorna. I litteraturen är denna blandning av olust och passion ett starkt inslag under senare år, såvitt jag vet ännu inte i samlad form undersökt och förevisad.

Här skall jag endast nämna några politiska skrifter från senare år, växlande mellan nästan oartikulerad indignation och lugn saklighet: samlingsarbetet »Convictions», utgivet 1959 av en grupp engelska socialister (bland dem Iris Murdoch), amerikanen Christopher Laschs vetenskapligt inriktade men starkt subjektiva bok »The New Radicalism in America», det tyska samlingsarbetet inför 1965 års val »Plädoyer für eine neue Regierung oder keine Alternative» (med bidrag av bland andra Günter Grass, Rolf Hochhuth och Robert Junck), svensken Per Ahlmarks skrift »Vår fattiga politik» (1964). Jag vill betona att nästan alla författare det här gäller är under fyrtiofem år och radikala åtminstone i den meningen, att de är helt fria från längtan till den gamla goda tiden, godtar vad som skett och önskar nya reformer samt avvisar de konservativa frälsningslärorna om Gud och religiöst grundad moral, en fastare hierarki av normer och sociala funktioner, reträtt till det inre livet.

Representativ för den bästa indignationslitteraturen i ämnet är den engelska »Convictions», på en gång kunnig, glansfull och

förbittrad. »De äldre», de som var vuxna före andra världskriget, kan, sägs det, minnas en tid som i många avseenden var sämre än nutiden, men som just därför hade en stor förtjänst; idealister och reformvänner hade uppenbara mål att strida för, det fanns vitalitet och exaltation i politiken. Nu är allting grått eller tycks vara grått. »Det England, i vilket vi lever har saknat hopp, liksom det har saknat indignation.» Labours politik har inte varit socialistisk; den har »kombinerat sociala reformer med kapitalistisk boom»; den har »gjort konservativa till motvilliga tjänare av välfärdssamhället och socialister till »Den nya Hierarkiens pelare». Labour vågar inte gå vidare av fruktan att förlora sina marginalröster, det söker makt utan att ha något mål för makten. Man har nått en balans, som innebär overksamhet, »den schackmatta staten». Vad man begär är en genom skärpta motsättningar vitaliserad demokrati.

Till detta knyter en mera konkret kritik av vad som gjorts och vad som är. Utjämningen är obetydlig. »Trots krigssocialismen, Attlees regering, socialiseringen, arvsskatterna och den skärpta beskattningen över huvud är klasstrukturen lika stark som någonsin.» Företagarintressena skyddas av staten genom handelspolitiken och den fulla sysselsättningens politik; konkurrensen har begränsats men vinsterna är säkrare än tidigare. Aktieägarna spelar sedan länge ingen roll för skötseln av företagen, men direktörernas makt och möjligheter har växt. Den fredliga revolution, om vilken det talas så vackert har snarast varit vad Burnham — i sin bok nära tjugo år tidigare — kallar direktörernas revolution. Författarna söker också i detalj visa, att sociallagstiftningen och andra reformer inte fyllt sina syften, att exempelvis socialförsäkringen snarare gynnat medelklassen än arbetarna, att möjligheten att nå högre uppfostran fortfarande är begränsad.

Den från min synpunkt mest intressanta linjen i detta reso-

nemang är att själva avspänningen eller utjämningen fördömes. Politiken blir tråkig utan hårda motsättningar och ideologier, menar författarna. Den kommer, för att citera en annan av den harmoniska demokratiens granskare, Lasch, att sakna stora vyer och idealism, »strävandet efter avlägsna och slutliga mål i stället för begränsade syften, tendensen att tänka i moraliska kategorier snarare än på makten, uppoffrandet av det nationella intresset till gagn för en altruistisk internationalism». Man förklarar rent av att det var en förtjänst hos den gamla onda tiden att dess brister eggade folk till ivrigt engagemang. Denna passion för passionen påminner om hållningen hos kristna som längtar tillbaka till svårigheter och strider inför den segrande kyrkans belåtna ro. Men man hävdar också, att segern blott varit ett sken, att det inte blivit som socialismen hoppats. Reformerna har inte inneburit någon social revolution, på sin höjd en del förbättringar, som i det stora hela stärker den ordning som man velat störta eller i grund förändra. Hierarkien, the Establishment, är orubbad. Det sägs inte i boken, men det vore helt i dess linje att säga, att radikalerna i själva verket följt den konservative Burkes paroll, att de »reformerat för att bevara».

Vad är då att göra? Här får man inte klara besked. I största allmänhet tecknas visserligen målen, men det är i satser, som knappast inom någon riktning kan verka originella: den sociala och ekonomiska jämlikheten måste bli en realitet, kulturen måste bli tillgänglig för alla, arbetet måste bli meningsfullt och inte ett sätt att förtjäna pengar. Det framhävs också att labour hellre bör anta ett radikalt program med risk att under många år ställas utanför makten än fortsätta att i realiteten stödja hierarkien och programmet. Det talas om avskaffande av monarkien, överhuset, statskyrkan, adelskapet och ordensväsendet, men det är uppenbart att reformer av denna art inte i detta samman-

hang kan bli av stor betydelse. I övrigt proklameras i största allmänhet socialism, och denna säges bestå i utvidgad socialpolitik, industriell demokrati och socialisering utan att någonstädes i boken klarläggas vad som menas med dessa ord.

I Sverige har särskilt en grupp unga liberaler medvetet sökt aktivisera debatten genom att utan starkare partipolitiska bindningar driva skilda reformkrav. Den förbittring, den nästan revolutionära vilja att omvandla samhället, som präglar »Convictions», finns inte hos dessa författare, även om några av deras förslag är okonventionella och långtgående. Mest principiellt angripes problemet om demokratiens gestaltning av Per Ahlmark i »Vår fattiga politik», en bok som är originell och självständig därför att den direkt syftar till att med skilda medel vitalisera den framgångsrika folkstyrelsen: det är detta, som framställs som ett huvudmål, medan i regel kritikerna snarare i vitaliseringen ser en biprodukt av de krav de framför. Ahlmark utgår från att ideologierna är upplösta, att partiprogrammen till stor del består av intetsägande fraser, att den stigande värdegemenskapen starkt begränsat tvister och motsättningar, att folk i allmänhet är politiskt okunniga och ointresserade. Han skisserar vad han kallar en utopi: människorna skall följa med vad som händer i politiken, »engagera sig i samhällsfrågorna så mycket att de med en viss medvetenhet kan utnyttja det inflytande som folkstyret ger dem». Partierna skall inför ett så upplyst klientel uppträda med större saklighet och intellektuella anspråk; »valpropagandan bygger inte längre på allmänt välvilliga slagord, och affischerna har partierna avskaffat eftersom folk tycker det är löjligt att behandla stora samhällsfrågor i fem ord».

Ahlmark pekar visserligen på ett antal problem som enligt hans mening kunde väcka diskussion och konflikter och alltså göra politiken till »något mycket mer än ett färglöst förvaltan-

de av redan uppnådd välfärd». Men huvudlinjen i hans program är att genom skilda, väsentligen statliga åtgärder uppfostra och stimulera det väljande folket. Skolböcker, radio, TV och andra massmedia skall ägna stort utrymme åt politiken. Riksdagsmännen skall få bättre villkor i skilda hänseenden, mera betalt, mera lokaler, mera tillgång till expertis. På samma sätt skall själva partierna upprustas genom statsunderstöd. Med »vår fattiga politik» menar Ahlmark bokstavligt att den politiska verksamheten är ekonomiskt illa ställd, och att det är »det allmännas» skyldighet att stödja den, likaväl som man underhåller andra eftersatta grupper och yrkesgrenar — även om hans mål självfallet är att politiken skall bli »rikare i anden».

En närmare granskning av detta program skulle bli alltför långrandig och alltför subjektiv; i vissa stycken är jag positiv, i andra negativ eller tveksam. Det från min i denna skrift drivna synpunkt centrala är att Ahlmarks förslag åskådliggör den harmoniska demokratiens dilemma. Det blir, i huvudsak, statens sak att tillse, att tävlan om makten i staten blir tillräckligt kunnig, livlig och engagerande. Särskilt i kravet på statsstöd åt partierna kulminerar, som jag tidigare berört, utvecklingen hänemot värdegemenskap och samhörighet. Idyllen börjar bli så stillsam i sin perfektion, att staten måste inskrida för att friska upp den.

I den lyckosamma demokratien lever man i fördragsamhet och sämja, missnöjet är svagt och föga utbrett och förbittringen sällsynt. Men konformismen saknar, såsom antydningarna om den polemiska debatten visar, inte skuggor, problem, slumrande eller yrvakna motsägelser och irritationer. Själva stillheten oroar, men också att denna stillhet anses skyla motsatser och anomalier och hindra åtrådda lösningar, som är otänkbara utan hårda konflikter. En del människor förnimmer denna statsforms

ljusa trivialitet som något bräckligt, ytligt, kulissartat, och därbakom spårar man en spänning, som — hoppas eller fruktar man — måste spränga ramen. I det följande skall jag sammanfattande ta upp några av de svårigheter det här gäller, några falskheter eller oförenligheter, som framhävs eller skymtar i inlägg och attityder.

1) De angrepp mot välfärdsstaten, som önskar en skärpning av motsättningarna som förutsättning för mera genomgripande förändringar, fastslår, att den trygghet, den frihet från fattigdom — som allmänt eftersträvas och ofta säges vara vunnen — i själva verket inte är uppnådd. Särskilt under senare år har en rad skrifter utgivits om de grupper, som fortfarande lever i osäkerhet och knapphet, om också inte i egentlig nöd; dessa minoriteter har, säger man, på grund av sin numeriska svaghet och sin struktur (åldringar, folk utan utbildning, intellektuellt lågtstående) svårt att hävda sig mot den kompakta, någorlunda välstående majoriteten. Men denna linje i kritiken är inte den huvudsakliga. Även om man bortser från dessa missgynnade, har välfärdsstaten inte realiserat den jämlikhet, som anses ingå i en effektiv utjämning. Med jämlikhet menas då inte en nära nog fullständig likhet i inkomster och standard — detta jämlikhetsideal fortlever på sina håll men framförs ytterst sällan som bärande paroll av de missnöjda. Vad man avser är till en del en ökad, inte en total jämlikhet, och man pekar på att lyxen och rikedomen fortfarande bryter mot en bakgrund av torftig trygghet, att fördelningen av inkomster och förmögenhet förblivit ytterligt ojämn. Riktigheten av detta allmänna påstående kan inte gärna bestridas. Vad som skett är inte någon större ekonomisk utjämning, skriver den engelske sociologen T. H. Marshall (»Sociology at the Crossroads»); det är ett allmänt berikande av livet, »en allmän begränsning av risk och osäkerhet, en utjämning emellan de mera välställda och de mera miss-

gynnade på alla plan — mellan friska och sjuka, mellan yrkesarbetande och arbetslösa, mellan de gamla och de verksamma, mellan ungkarlen och försörjaren av en stor familj». En inkomstutjämning har visserligen ägt rum, men enligt gjorda undersökningar är den även i de mest typiska välfärdsstater föga betydande. Egendomsfördelningen är nära nog lika ojämn nu som för några årtionden sedan, att döma av studier i exempelvis svensk, engelsk och amerikansk utveckling. Några få procent av befolkningen äger huvuddelen av produktionsmedlen. Man kan med nära nog lika stor rätt som under marxismens glansperiod tala om besittande och egendomslösa.

Den förbittrade kritiken i en bok som »Convictions» utgår från dessa förhållanden, men man syftar kanske främst på något annat, mera allmänt och obestämt. De stora samhällsutopierna under 1800-talet, främst de socialistiska, förkunnade jämlikhet i mening av klasslöshet. Därmed avsågs förvisso olika ting — enligt Marx var klassamhället övervunnet först i och med statsordningens ersättande av en fri gemenskap — men den stora tanken var att människorna inte skulle vara uppdelade i grupper med skilda maktbefogenheter, olika prestige, olika status. Enligt kritiken — som jag i stort sett finner ostridig — har välfärdssamhället kanske åstadkommit något i den riktningen, men inte mycket. Hierarkien består, och den rubbas inte avsevärt av större likhet i utbildningsmöjligheter, eftersom en god och väl utnyttjad utbildning öppnar dörrarna till inträde i hierarkien. Den olust, som tar sig uttryck i angreppen mot välfärdsstaten och den harmoniska demokratien beror sannolikt till stor del på att de förhoppningar, fantastiska eller utopiska om man så vill, som präglat den intellektuella radikala idealismen, blott i ringa grad infriats, och att de besvikna observerar att de härskande inom alla riktningar och partier är obenägna att erkänna — eller alls inte känner — besvikelsen.

I vad mån dessa ting innebär framtida faror för den lyckosamma demokratien är en fråga som jag inte skall söka besvara. Till en del framstår svårigheterna som oöverkomliga, såsom grundade i »människans natur»; att undgå över- och underordningen, att göra begåvade och enfaldiga, flitiga och lata etcetera jämlika är inte möjligt. Det är tänkbart, att successiva reformer mildrar motsättningarna i så hög grad, att de inte längre ter sig besvärliga för någon, det är möjligt att vad som redan skett på lång sikt medför en stark uppmjukning av hierarkien, den faktiskt existerande men ofta bestridda klassskillnaden (i psykologisk känslomässig mening). Man kan tänka sig att den trygghet som vunnits tillfredsställer det stora flertalet och att strävan till större jämlikhet tynar bort då den inte stimuleras av fattigdom och nöd i mera egentlig mening. Man kan också tänka sig att vad som vunnits efter ett antal år framstår som något naturligt, att känslan av orättvisa och orättfärdighet förnyas på basis av det uppnådda och färgas av förhoppningar om en »total omvandling», en »social revolution». Men en fortsättning av den snabba expansionen av produktion och inkomster kan ge belåtenheten ett tillräckligt permanent försprång framför missnöjet och därmed säkerställa värdegemenskapen och stiltjen.

Tydligt är att välfärdsstaten, även den långt mer än nu utvecklade välfärdsstaten, utgör en tämligen torftig ersättning för de »framtidsstater» som 1800-talets stora ideologer förutsade. Den »ekonomiska demokratien» har hittills inte blivit en konsekvens av den politiska. Det kan synas betecknande att själva uttrycket »ekonomisk demokrati» blivit ett nästan innehållslöst slagord: då man kräver den, avses en viss medverkan för de anställda i ett företags ledning, men naturligtvis inte det revolutionära eller orimliga, att de av vissa persongrupper ägda företagen skulle överföras till eller disponeras av andra än ägarna.

2) Till de härskande uppfattningarna i välfärdsstaten och den harmoniska demokratien hör den på en nästan enhällig vetenskaplig forskning grundade åsikten, att det inte finns någon arvsmässig skillnad av betydelse mellan skilda raser (för att bruka ett ord som börjar verka absurt), nationer och samhällsklasser. Denna åsikt är en nyhet av revolutionär betydelse. Ännu för femtio år sedan var det rimligt eller rent av självfallet för professorer och politiker att tro på en hierarki av ärftligt bestämda grupper: vita antogs vara överlägsna svarta och gula; anglosaxer, nordiska människor, germaner sades vara givna bättre egenskaper än slaver och semiter; i regel hävdades att de högre klasserna utgjorde en av Gud eller naturen korad elit och det förutsattes, att den sociala grupperingen inom ett samhälle till stor del var betingad av skillnader i anlag. Denna socialdarwinism — den variant av tankegången, som blev gångbar i slutet av 1800-talet — var ett starkt värn både för konservatismen och maktlystnaden. Hederliga och bildade människor kunde förkunna, att den bestående hierarkiska ordningen i stort sett var riktig, var en avspegling av naturens egen rangordning, och att denna ordning borde utbyggas och fulländas genom, bland annat, erövringar, en fastare förankring av makten hos de värdiga. Det var inte skojare och brutala demagoger som trodde detta; Theodore Roosevelt, Cecil Rhodes och Carnegie var varken lärda eller djupsinniga, men de hade som garanter för sin tro ett garde av forskare; då de amerikanska immigrationslagarna (det kanske klaraste uttrycket för tron på rasernas och nationernas värdeskala) antogs för bortåt femtio år sedan var det under anslutning till ledande vetenskapliga teorier. I små länder utan kolonier och etnisk splittring som Sverige var dessa föreställningar mindre framträdande, men de fanns där: Viktor Rydberg, Bengt Lidforss och våra geografer och historiker trodde på »en arisk ras, den ädlaste och bästa» och mycket annat i sam-

ma stil. En svensk år 1910, som inte ansåg vita bättre utrustade än negrer eller germaner mera kvalificerade än slaver, framstod inte som en intellektuell bland okunniga utan helt enkelt som en konstig person — om det nu fanns någon sådan svensk. Raseringen av nu nämnda föreställningar har gått långsamt men säkert; först bland ungdomen efter det andra världskriget har tanken på »naturlig jämlikhet» blivit en ordinär sak, och de ett par årtionden tidigare med prestige omgivna idéerna har blivit ett reservat för primitivism och obildning.

Denna förändring är inte ovillkorligt förbunden med, men sammanhänger psykologiskt med genombrottet av en ny värdering, en ny målsättning, i fråga om internationell samlevnad. En effektiv sammanslutning av världen i någon form, med likaberättigande för alla grupper, eftersträvas enligt ledarnas uttalanden; hur man skall ordna detaljerna, främst staternas eller folkens eller människornas representation, är visserligen en svår fråga, som helst berörs i korta och vaga satser. I samma riktning går den allmänt godtagna tanken på associationer och förbindelser av mera begränsad art: Norden, Europa, Amerika, Afrika och så vidare. Dessa planer är till stor del beroende av krigsrisk och kärnvapen, men de hämtar också styrka och får sin speciella prägel av föreställningarna om likvärdighet och med denna förbunden samhörighet.

Vad jag här vill understryka, är att de nya insikterna och framtidsmålen kontrasterar mot den förda politiken och de ståndpunkter, som alla politiska riktningar företräder inför hemmapubliken, då det är fråga om statliga avgöranden. Det gäller enligt alla att skydda och främja den egna statens, det egna folkets intressen. Man säger gärna, att den eller den åtgärden är bra både för oss och de andra — Norden, Europa, världen — men man säger aldrig att den är bra för de andra men inte riktigt bra för oss själva; liksom partimannen ständigt

finner identitet mellan partiets och folkets väl, finner statsledaren och den idealistiska förkunnaren av världens enhet alltid identitet mellan det egna folkets och »det allmännas» väl. Men tanken att det *egentligen* gäller oss själva är förhärskande; det framgår kanske klarast av konkreta detaljer. Det svenska folket eller rättare den svenska folkmängden, skall upprätthållas; därför krävs barnbidrag, som skall öka nativiteten hos oss, medan vi bör ge bidrag för att få den att sjunka i andra länder (jag tar Sverige som exempel, men på samma sätt resoneras inom hela demokratiernas överklass). Vi är inte bättre än senegaleser eller koreaner, men att föra in massor av småbarn (för att inte tala om vuxna) från dessa länder är otänkbart; det sker i ett och annat fall som en reklamerad gest, men inte så att det kan spela någon roll för vare sig den ena eller andra parten. Att i avsevärd omfattning låta utlänningar inflytta i Sverige och profitera av vår standard och våra arbetstillfällen är likaledes uteslutet. De storslagna argumenten om ansvar och enhet brukas för att motivera förslag, som i praktiken innebär endast små avvikelser från andras: femhundra i stället för tvåhundra miljoner till outvecklade länder, exempelvis. Det talas om uppoffringar, men blott inom gränser, som inte kan skada ens egen ställning; det goda samvetet vinnes som vanligt genom en välgörenhet utan risker eller försakelse. En hierarki mellan raser och etniska grupper tillämpas i praktiken även om den förkastas i teorien: skandinaver först, sedan går det successivt nedåt till »the lesser breeds beyond the law».

I dessa påpekanden om en i regel av allmänna fraser beslöjad motsägelse eller falskhet finns inte ett spår av moraliskt fördömande. I fråga om enskilda uttalanden, beslut och förslag är ett sådant fördömande lockande, men inte i fråga om de antydda oförenligheterna i den allmänna hållningen. Ett krav på att de lyckliga demokratierna skulle i stort sett handla annorlunda

innebär ett krav på att dessa nationer skulle bli helgon. De fungerar som en hygglig överklass, hyggligare än många av de religiöst eller ideologiskt pansrade godsägare-, kapitalist- och militärjuntor, som under årtusenden styrt de enskilda folken. Det finns i deras av goda gärningar mildrade fasthållande vid de egna privilegierna ett drag av osäkerhet och ångest: liksom de vita i Sydafrika fruktar de, att deras lycka är bräcklig och kortvarig. I Australien har jag tyckt mig finna denna hållning i sin mest medvetna och av hårdhet och fördomar minst vanställda gestaltning: vi har det bra, skall vi få ha det så här femtio år till?

Det väsentliga är här att fastslå själva motsägelsen. En förening av rationalism och idealism färgar dessa demokratiers tänkande och förkunnelse och till en viss grad deras handlingar, men framgången, den egna arriverade ställningen, medför en konservatism, som inte tillåter ett fullföljande av de i princip godtagna linjerna. Därför kan de lyckade demokratierna inte helhjärtat verka för internationell jämlikhet och gemenskap. De måste driva ett spel, eller rättare hysa en tro, som är jämförlig med överklassens för några hundra år sedan: denna klass kunde bjuda de fattiga på himmelriket, vår överklass bland nationerna får bjuda de andra på att få det lika bra som de själva efter några generationer.

3) Vad skall man göra av människorna, hur vill man forma dem? Denna fråga skyms ännu bort av de mera närliggande, som det måste ta lång tid att lösa: uppnåendet av en perfektion i välfärdsstaten, som praktiskt taget undanröjer de materiella svårigheterna, genomförandet av en tryggad internationell ordning genom hela världens förvandling till en välfärdsstat eller en samling i federation eller i varje fall i god sämja verksamma välfärdsstater. Men i de redan etablerade harmoniska demokratierna har man dock hunnit så långt, att denna avgörande fråga har börjat tränga sig på. Det är därför rimligt att beröra

den osäkerhet och de motsättningar som här framträder, även om de är presenta blott för mindre grupper inom den demokratiernas överklass som antas företräda framtiden. När ramen, de yttre förhållandena, är någorlunda klara, säger man, är det människornas gestaltning som måste planeras. Det gäller barnen, familjen, uppfostran, de sexuella relationerna, samlivet över huvud — äntligen får man komma fram till det väsentliga!

Men om detta väsentliga har man i regel blott de mest allmänna och otydliga satser att förkunna. Jag tar som exempel några ord av Arthur Schlesinger Jr., Kennedys rådgivare, en av USA:s främsta historiker och politiska experter. Den nya liberalismen (radikalismen), skriver han, måste syfta till »förbättring av våra massmedia, höjning av vår folkliga kultur — kort sagt *kvaliteten* i den civilisation som vårt folk söker nå». Vad är »förbättring», »höjning», »kvalitet»?

Även om majoriteten bekänner sig till en religion, ger denna ringa ledning i dessa ting. Den har sekulariserats så till vida som den himmelska utopien fått en alltmer begränsad betydelse: att jordelivets syfte skulle vara att förbereda människorna för ett framtida liv, att frambringa änglar, är en tanke, som inte ens för någon större grupp av professionellt kristna torde vara bestämmande. Det godhetsideal, som förkunnas, är säkerligen fortfarande viktigt för många, men kollektivets ökade insatser har medfört en minskning av utrymmet för uppoffringar och goda gärningar; det är inte längre främst den enskildes sak att mildra olyckan, att hjälpa sjuka, fattiga och gamla. Den statliga, den politiska verksamheten kan sägas vara präglad av godhetstanken, då den vill tillförsäkra alla möjligheten av ett anständigt liv, men när det gäller hur detta liv skall vara beskaffat, hur de enskilda människorna skall vara, är denna tanke inte riktningsgivande för de kollektiva ansträngningarna — på sin

höjd blir den ett skimmer över andra paroller för handlandet.

Det mest allmänt brukade lösenorden är de under 1700-talets upplysnings- och revolutionsperioder utformade: lycka, frihet, jämlikhet, kultur. Men bortsett från det obestämda och mångtydiga i dessa begrepp, är det tydligt, att försök att bruka dem som måtsättningar leder till stridiga resultat. Lyckan anses inte åtråvärd annat än i en sällan möjlig förening med en viss andlighet, medvetenhet och inre problematik; utilitaristen J. S. Mills ord att lyckoläran inte fick leda till fostrandet av »belåtna svin» är godtagna av alla. Frihetsparollen är användbar i många sammanhang — från ökad fritid till vidgad tryckfrihet — men dess tillämpning har snäva gränser även i den demokratiska välfärdsstaten; här uppställs fordran på engagemang i allmänna frågor och en alltmer omfattande och intensiv utbildning är nödvändig för att det komplicerade maskineriet skall kunna fungera. Den tävlan, som är ofrånkomlig i det rörliga samhället med »fritt lopp för alla dugliga» upprätthåller brister i jämlikheten och ger i bästa fall en hierarki med begåvningen, energien, anpassningsförmågan som utslagsgivande faktorer. Vad som avses med kultur och hur den skall värderas i jämförelse med andra mål är alldeles särskilt omtvistat och oklart. Gäller det en frigörelse av bundna krafter (av »goda vildar») eller en disciplinering, som kan skapa olyckliga?

Välfärdsstatens skolning av människorna förenas inte — det är värt att betona — med avsevärda ansatser att förändra dem genom biologiska eller medicinska medel. Man söker inte systematiskt skapa begåvningar, eller för skilda verksamheter lämpade grupper, genom att organisera aveln av människor och man använder inte »gifter» som medel att påverka och lyckliggöra. I dessa hänseenden, liksom i fråga om valet mellan värderingar, finns ett stort utrymme för brytningar inom den lyckliga demokratien.

II

1. *Socialismens omvandling*

För att illustrera den ideologiska upplösningsprocessen under senare tid lämnar jag i det följande översiktliga redogörelser för socialdemokratiens programmatiska utveckling i ett antal länder. Att just den socialistiska åskådningens omvandling väljes i detta sammanhang kräver ingen utförlig motivering. Denna åskådning har sedan tiden omkring sekelskiftet i flertalet här berörda länder varit det främsta uttrycket för missnöje över det bestående samhället och viljan att införa en ny eller väsentligt reformerad samhällsordning; i åtskilliga stater har det socialdemokratiska partiet (det socialistiska partiet, arbetarpartiet) varit reformens, förändringens bärare framför andra och i två stater — Sverige och Norge — kan det betecknas som det statsbärande partiet under de senaste årtiondena. De politiska riktningarna har ofta format sin politik i anslutning till socialdemokratien, dels så till vida att de upptagit partiets åsikter, dels så att deras verksamhet i stor utsträckning gällt att bekämpa partiet och att utforma alternativ till dess program. Vidare hade socialdemokratien vid början av det behandlade skedet inte bara det mest långtgående utan också det relativt klaraste programmet för samhällets uppbyggnad; ingen annan riktning har genomgått en tillnärmelsevis så tydlig ideologisk omdaning. Därmed vill jag inte antyda, att de riktningar, som kan kallas konservativa eller liberala, intagit en mera stabil hållning än socialdemokratien — men konservatismen har självfallet inte någonsin haft en mera fixerad teori och liberalismen har väl av enskilda tänkare men inte av något parti presenterats som ett slu-

tet system, en världsåskådning, i varje fall inte under detta århundrade.

Socialismen eller socialdemokratien har inspirerats eller åtminstone starkt påverkats av Marx' lära. I det följande tar jag upp endast sådana socialistiska riktningar, som från början stått under bestämmande inflytande av denna lära; det är i dessa fall, som den ideologiska omvandlingen klarast framträder. Jag finner det behövligt att först i yttersta korthet ange grunddragen i den marxistiska analysen och prognosen.

Mänskligheten utveckling försiggår enligt Marx i tre epoker. I den förhistoriska epoken, som motsvarar naturtillståndet hos upplysningstidens ideologer, lever människorna i ett slags primitiv kommunism, utan genomförd arbetsfördelning och komplicerade produktionsmedel, utan klassbildning och statsstyrelse — i frihet och fattigdom. Det ekonomiska framsteget betingas av att produktionsmedlen blir av stor betydelse; ägarna av dessa medel blir en över de egendomslösa härskande klass, med staten som organ för ordning, tvång, förtryck. Under denna epok växlar produktionsordningen och därmed den härskande klassen gång efter annan som steg i framåtskridandet. Då produktionsmöjligheterna nått en viss höjd, inträder den tredje epoken. Segern över naturen är fullbordad, alla materiella behov kan tillfredsställas, klasskiktningen och därmed staten, som varit nödvändig under knapphetens dagar, kan försvinna. Människorna kan gå in i en ny, fri gemenskap — från urtidens frihet och fattigdom har de nått framtidens frihet och rikedom. Det är kort före denna avgörande förvandling, som Marx anser sig skriva.

Den andra epoken sönderfaller i en rad skeden, beroende på omläggning av produktionsmedlen och uppkomsten — efter en klasskamp — av en ny härskande klass med staten som redskap för sitt välde. Under den sista perioden av denna epok är maskinerna det väsentliga produktionsmedlet; deras och jordens

ägare, kapitalisterna eller borgarklassen, härskar över arbetarna, proletariatet, genom tvång och propaganda (med religion och patriotism som viktiga instrument); andra socialgrupper, hantverkare, småhandlande, bönder, är i försvinnande. Kapitalisterna, som utsuger arbetarna genom att ta en maximal andel av de frambragta värdena, blir rikare, proletärerna fattigare. Vid en viss punkt spränges detta system genom att den proletära majoriteten övertar statsmakten. Genom de för alla tillräckliga produktionsmedlens överförande i samhällets ägo avslutas mellanepokens sista period och införs mänskligheten i den tredje epoken.

Denna historiesyn kan kallas Marx' stora perspektiv. Marx arbetade också med ett annat, mindre perspektiv, som förutsatte ökat folkligt inflytande, sociala reformer inom ramen för en demokratisk ordning och successiv förbättring av arbetarnas villkor. Om det lilla perspektivet förverkligades, skulle det stora tydligen förvandlas till en skräcksyn eller en utopi. Det är vad som hänt i en rad framgångsrika demokratier. Därom vittnar de socialdemokratiska programmens utveckling.

Under årtiondena kring sekelskiftet — före 1914 — var den *tyska* socialdemokratien ett mönster för broderpartierna i Mellan- och Nordeuropa: partiet var fast organiserat och skickligt lett, vann ett stort antal röster och mandat vid de tyska riksdagsvalen med allmän rösträtt och tjänade genom den livliga och högtstående debatten inom partiet som stimulans och idégivare. I huvudsak segrade Marx över Lassalle som inspiratör men partiet förblev moderat med svaga inslag av revolutionärt tänkande; härtill bidrog säkerligen både den utsträckta valrätten i det tyska riket och den av Bismarck genomförda socialpolitiska lagstiftningen, men sannolikt också den kejserliga regimens styrka och dess hårda inskridande mot alla tendenser till våld-

samma aktioner. Redan på 1890-talet utformade Bernstein och andra en revisionism, som angrep de mera långtgående och storvulna förutsägelserna i Marx' lära. Då partiet efter första världskriget fick möjlighet att deltaga i eller leda en rad regeringar, blev dess moderata, statsuppehållande karaktär mera utpräglad, i synnerhet som försvaret mot konservativa och nationalistiska rörelser kom att framstå som en huvuduppgift. Efter Hitlers seger 1933 undertrycktes partiet, och många av dess ledare gick i landsflykt eller sattes i koncentrationsläger. Då partiet efter andra världskrigets slut kunde återupprättas i Västtyskland, bevarades den demokratiska linjen, med avvisande av kommunism lika väl som fascism, och i övrigt förvandlades partiet alltmer till ett socialt reformparti utan starka socialistiska inslag, i tävlan med och opposition mot den härskande kristligt-demokratiska riktningen; den gemensamma utrikespolitiska målsättningen, främst Tysklands återförening, mildrade motsättningarna mellan landets partier.

I de tidigare programmen (Gotha 1875, Erfurt 1891) dominerar det stora perspektivet om klasskamp mellan bourgeoisie och proletariat, mellanklassernas försvinnande, den kapitalistiska utsugningen, den ofrånkomliga socialistiska segern, samhällets övertagande av produktionsmedlen i allas intresse. »Det borgerliga samhällets ekonomiska utveckling för med naturnödvändighet till undergång för de små företag, som bildar grundvalen för arbetarnas äganderätt till sina produktionsmedel. Denna utveckling skiljer arbetaren från hans produktionsmedel och förvandlar honom till en egendomslös proletär, i det att produktionsmedlen blir monopol för ett förhållandevis litet antal kapitalister och storgodsägare . . . Alla fördelarna av denna omvandling monopoliseras av kapitalisterna och storgodsägarna. För proletärerna och de försvinnande mellangrupperna — småborgare, bönder — betyder detta växande osäkerhet, elände,

undertryckande, slaveri, förnedring, utsugning . . .» (Erfurtprogrammet). Endast genom samhällets övertagande av produktionsmedlen kunde klasskampen och själva klasserna undanröjas och ersättas av en mänsklig solidaritet; man talade i detta sammanhang om »Vergesellschaftung», inte om socialisering eller statssocialism, eftersom enligt Marx' perspektiv själva staten, den härskande klassens administrationsapparat, skulle försvinna med arbetarklassens — och därmed klasslöshetens — seger. Några revolutionära paroller i ordets ordinära mening fanns inte i dessa program; själva den stora omvandling, som åtråddes och ansågs säkrad, kallades ofta en revolution, men partiet byggde på tanken, att man efter en period av organisation och lugn frammarsch skulle skrida till det totala maktövertagandet med fredliga medel.

Under Weimarrepubliken — till exempel programmen i Görlitz 1921, i Heidelberg 1925 — tonades de marxistiska formuleringarna ned, och de »vetenskapliga» prognoserna vek alltmera för i vanlig ordning framförda reformkrav, men socialiseringstanken stod i det väsentliga kvar. I första hand borde all jord, alla mineraler och alla naturliga kraftkällor undandras »den kapitalistiska utsugningen» och alltså bli samhällets gemensamma egendom; generellt borde statsföretag skapas och statskontroll över bestående kapitalistiska produktionsmedel införas. Demokratien förklarades vara »den bästa grundvalen för arbetarnas frigörelsekamp och för socialismens förverkligande».

Under Bonnrepubliken har socialiseringslinjens avskrivning fullföljts. I Dortmundprogrammet 1952 erkändes den privata äganderätten till jord; partiet sade sig vilja gynna bönder och hantverkare likaväl som lönearbetare. Men på viktiga punkter bestod — utan tal om utsugning — socialiseringskrav; särskilt betonades att kol, järn, stål och kraft borde bli allmän egendom. I realiteten sköts under »det tyska undrets» tid hela socia-

liseringsfrågan åt sidan, och den marxistiska fraseologien försvann ur debatten. Det är typiskt att enligt en opinionsundersökning på 1950-talet blott ett fåtal arbetare — och nästan inga yngre — kunde besvara frågan vad som menades med proletär och proletariat.

Godesbergprogrammet 1959 är slutstenen i denna utveckling, gravstenen över marxism och socialism (i hävdvunnen mening) i Tyskland. Alla de gamla nyckelorden är utrensade, hela det historiska perspektivet är slopat. Programmet inledes med en i lyrisk ton hållen beskrivning av människornas svårigheter (atomvapnet, krigsfaran), förhoppningar (välstånd, fred, självförverkligande) och möjligheter att nå allt gott genom »den demokratiska socialismen». Anhopningen av vackra plattheter fortsätter i kapitlen om »socialismens grundvärden» och »huvudfordringar för ett människovänligt samhälle». Första satsen i första kapitlet kan tjäna som illustration: »Socialisterna eftersträvar ett samhälle, i vilket varje människa kan utveckla sin personlighet i frihet och som tjänande del av gemenskapen under ansvar medverka i mänskligheten politiska, ekonomiska och kulturella liv.»

Bekännelsen till demokratien, under fördömande av alla diktaturer, är klar och utförlig. Särskilt framhäves oppositionens och minoriteternas värde och rättigheter. »I demokratien måste minoritetens rättigheter vid sidan av majoritetens skyddas. Regering och opposition har skilda uppgifter av samma rang; båda är ansvariga för staten.» Socialdemokratien som tidigare uttryckligt avvisat alla kyrkliga privilegier, även om den inte ställt sig öppet kritisk till alla religiösa övertygelser, intar nu en positiv hållning till kyrka och religion. »Den demokratiska socialismen, som i Europa har sina rötter i kristlig etik, i humanism och i den klassiska filosofien, vill ej förkunna några yttersta sanningar — inte på grund av brist på förståelse eller på

grund av likgiltighet för världsåskådningar och religiösa sanningar, utan på grund av aktning för människornas avgöranden i trosfrågor.» »Socialismen är ingen ersättning för religionen. Det socialdemokratiska partiet respekterar kyrkorna och religionssamfunden . . . Det bejakar deras offentligt-rättsliga skydd. Det är alltid berett till samarbete med kyrkor och religionssamfund i fri gemenskap.»

Det centrala är emellertid godtagandet, ja, förordandet av den enskilda företagsamhet och den konkurrens, som tidigare betecknats med ordet kapitalism och för socialismen varit det ondas princip. Huvudparagrafen i programmets ekonomiska kapitel har denna lydelse: »Fritt konsumtionsval och fritt yrkesval är avgörande centrala drag, fri konkurrens och fritt företagarinitiativ viktiga element i den socialdemokratiska näringspolitiken. Arbetare- och arbetsgivarförbundens autonomi vid avslutande av löneavtal är en väsentlig beståndsdel i den fria ordningen (freiheitliche Ordnung). Totalitär tvångsekonomi förstör friheten. Därför bejakar det socialdemokratiska partiet den fria marknaden, i vilken verklig konkurrens finnes. Men då marknaden kommer under en enskilds eller en grupps välde, behövs åtgärder av skilda slag för att upprätthålla den ekonomiska friheten. Konkurrens i den mån det är möjligt — planering i den mån det är nödvändigt!» Här möter vi alltså en hållning till den fria företagsamheten som helt överensstämmer med vad som tidigare var en typiskt liberal, för att inte säga gammalliberal uppfattning.

I det följande kompletteras detta principuttalande. Kartseller och storföretag kritiseras som farliga för den ekonomiska friheten. Mindre företag är bra för att hindra stordriftens maktkoncentration. »Den privata äganderätten till produktionsmedel har anspråk på skydd och uppmuntran, såvida den inte hindrar uppbyggandet av en rättfärdig socialordning. Effektiva

mindre och små företag bör stärkas, så att de kan bestå den ekonomiska kampen med storföretag.» Offentlig företagsamhet förklaras vara av värde som ett annat medel att trygga konkurrensen: »samhällsegendom (Gemeineigentum) är en legitim form för offentlig kontroll . . . Den tjänar frihetens bevarande gentemot de stora ekonomiska sammanslutningarnas övermakt.» Utom som medel att säkra konkurrens sägs den offentliga företagsamheten vara lämplig i vissa fall, men dessa fall beskrives på samma sätt som i 1800-talets liberala handböcker: »då av naturliga eller tekniska skäl för allmänheten nödvändiga tjänster blott under uteslutande av konkurrens enligt ekonomiskt förnuftiga linjer kan presteras» (alltså postväsen, vägar och dylikt).

Partiets dåvarande ledare Ollenhauer sökte under programdebatten visa, att programmet var marxistiskt trots att eller snarare just därför att det stred mot Marx' grundläggande perspektiv. Han använde därvid ett gammalt grepp, en ärevördig form av feltänkande. Marx, sade han, ville resonera sociologiskt riktigt; då Marx hade fel, är det alltså marxistiskt att den som tänker rätt gendriver honom. Detta vitsmakeri godtogs av partiet som var moget för omkastning av alla begrepp: kapitalism och liberalism blev socialism — och varför då inte också marxism?

Socialdemokratiens utveckling i *Sverige* har, trots frånvaron av dramatiska händelser och omkastningar, i stort sett varit densamma som i Tyskland. Under det första skedet var det svenska partiet starkt påverkat av det tyska; intill 1897, då partiet fick ett eget program, utgick man rent av från att det tyska programmet gällde även för den svenska socialdemokratien. Efter första världskriget har influenserna från Tyskland sannolikt varit mycket begränsade; det är samma allmänna orsaker, som lett till liknande förändringar i hållning. Det kan väl hävdas, att

det svenska programmets utveckling varit ovanligt jämn och att programmen i stort sett varit skickligt skrivna: vi möter inte fullt så tomma fraser och inte heller ett så totalt övergivande av tidigare ståndpunkter som exempelvis i det senaste tyska programmet och inte så tvära, av en tillfällig situation framkallade kastningar som i flera andra länder, särskilt Norge, Schweiz och Österrike.

För det svenska partiets ideologiska omdaning hänvisar jag till mitt arbete »Den svenska socialdemokratiens idéutveckling». Här skall jag blott som illustration till vad som skett ta upp några drag i det första programmet av år 1897 och det nu gällande programmet.

1897 års program utgick från det tyska Erfurtprogrammet och återgav i sammandrag Marx' perspektiv. Målsättningen tecknas i första stycket i en av Axel Danielsson författad självständig formulering: »Socialdemokratien skiljer sig från andra borgerliga partier därigenom, att den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra arbetarklassens sociala frigörelse, till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen.» För att nå detta mål vill socialdemokratien, sägs det längre fram i programmet, »genomföra även arbetarklassens politiska organisation, sätta sig i besittning av den offentliga makten och efter hand förvandla till samhällelig egendom alla produktionsmedlen — transportmedlen, skogarna, gruvorna, bruken, maskinerna, fabrikerna, jorden».

Det nu gällande programmets »allmänna grundsatser» inledes också med några ord om partiets mål; formuleringen är så allmän, att den torde kunna underskrivas av alla människor. »Socialdemokratien vill låta demokratiens ideal sätta sin prägel på hela samhällsordningen och människornas inbördes förhållanden för att därigenom ge varje individ möjlighet till ett rikt och

meningsfyllt liv.» Vägen till målet är att »så omdana samhället, att bestämmanderätten över produktionen och dess fördelning lägges i hela folkets händer, att medborgarna frigöres från beroende av varje slags maktgrupper utanför deras kontroll och att en på klasser uppbyggd samhällsordning lämnar plats för en gemenskap av på frihetens och likhetens grund samverkande människor». I det följande innehåller programmet ett historiskt resonemang, som emellertid inte ger uttryck åt marxistisk analys och prognos utan främst betonar de betydelsefulla förbättringar, som under partiets och arbetarklassens ledning ägt rum. »Välfärdssamhället har sålunda i en rad länder efterträtt massfattigdomens, otrygghetens och de skarpa klassmotsättningarnas samhälle.» I allmänna ordalag säger sig partiet vilja på alla områden fullfölja detta framstegsarbete under ovillkorligt fasthållande vid demokratien. Beträffande äganderätten och produktionens gestaltning skall partiet från fall till fall handla för det allmänna bästa. »Socialdemokratien vill i varje särskilt fall pröva vilka former av ägande, företagande och nyskapande som bäst tjänar materiellt framåtskridande och mänsklig välfärd. Den företräder kravet på samhälleligt ägande eller samhällskontroll av naturtillgångar, kreditinstitut och företag i all den omfattning det är nödvändigt för att tillvarata viktiga medborgarintressen.» Man uttalar sig inte för socialisering på någon bestämd punkt men hävdar inte heller som det tyska partiet konkurrensens och den privata företagsamhetens principiella överlägsenhet.

I en rad andra länder har socialdemokratiens utveckling fortgått ungefär som i Sverige: inga omkastningar, men en successiv avideologisering och anpassning, vars resultat helt präglar de efter andra världskriget antagna programmen. En redogörelse för partiets omdaning i Belgien, Danmark och Holland skulle i huvudsak innebära en upprepning av det förut sagda.

Självfallet är att programskrivningen avspeglar särdrag i de skilda länderna; så till exempel har den holländska socialdemokratiens senare program utmärkts av önskan att genom kyrko- och religionsvänliga uttalanden vinna anhängare bland de i landet starkt aktiva religiösa grupperna. Men huvudintrycket är överallt detsamma; i stället för en omvandling av samhället med en generell socialisering som det centrala, träder ett handlande från fall till fall, med demokrati som honnörsordet framför andra.

Ett särskilt intresse erbjuder socialdemokratiens idéutveckling i några länder, där man från extrem radikalism — med starka tendenser till tro på en socialistisk diktatur — kommit fram till ungefär samma program som i de redan berörda länderna. Detta gäller främst Norge, Schweiz och Österrike.

Norge representerar en ytterlighet i fråga om ideologisk förändring. Det norska arbetarpartiet, från början starkt marxistiskt präglat, ingick 1919 i den kommunistiska internationalen och stannade där till 1924; de demokratiska grupperna lämnade 1921 partiet, men en återförening ägde rum 1927. Även efter brytningen med kommunismen förblev partiet särpräglat i sin aggressiva socialiseringsvilja och sin osäkra hållning till demokratien. Först efter andra världskriget har partiet helt »normaliserats». Jag stannar här blott vid 1933 års program — redan moderat i förhållande till programmen 1920 och 1927 — samt principprogrammet 1949 och det nu gällande handlingsprogrammet, närmast avsett för stortingsperioden 1966—1969.

1933 års program ställer en diagnos och en prognos av helt marxistisk art; i inledningen betonas att partiet »bygger på marxismen och de erfarenheter, som vunnits genom kampen i Norge och andra länder». Några satser ur den följande fram-

ställningen av läget visar tankegångens tillspetsning. »Den organiserade kapitalmakten behärskar landets näringsliv och utnyttjar de offentliga organen och statsapparaten i sin tjänst... Enskilda sociala reformer kan inte avskaffa kapitalismen. De fördelar arbetarklassen kan vinna i borgarsamhället är inte många, och det är lätt att förlora dem igen. Arbetarklassen bör därför inte bruka sina krafter blott för att uppnå dessa förbättringar utan bör sätta in allt på att vinna samhällsmakten och bygga upp ett socialistiskt samhälle.»

Partiets hållning till demokratien var ambivalent. Man önskar »använda organisatoriska, ekonomiska och politiska stridsmedel och undvika våld». Men önskningarna motsvaras inte av förhoppningar. »Borgerskapet kommer inte att frivilligt uppge makten och sina privilegier. De kapitalistiska klassorganisationerna och den borgerliga statens militärväsen är utmärkt ordnade för att nyttjas mot arbetarklassen.» Då den organiserade arbetarklassen går framåt blir den politiska kampen hårdare, »den borgerliga demokratiens garantier förlorar mer och mer av sitt värde», borgerligheten tillgriper undantagslagar, bryter författningen och inför ett fascistiskt styre »för att värna och vidga kapitalväldets maktställning och varaktigt hålla arbetarklassen nere». Därför måste partiet sätta sig i stånd att slå ned motståndarna. »I den övergångsperiod då den avgörande kampen om makten pågår är partiet berett att bruka alla medel arbetarklassen förfogar över för att krossa borgarklassens motstånd och lägga grunden för det socialistiska uppbyggningsarbetet.» Genom en sympatiförklaring för Sovjetunionen — med reservationen att »vi måste bygga på de... förutsättningar som finns här i landet» — understrykes dessa föreställningar om nödvändigheten av revolutionära åtgärder för att besegra den till allt beredde motståndaren.

I principprogrammen av 1949 (Grunnsyn og Retningslinjer)

framträder en tydlig förtunning av partiets ideologi och det marxistiska perspektivet är trängt i bakgrunden. Partiet säges önska »att Norge skall byggas upp som ett socialistiskt samhälle» och att »alla människor skall ha lika stora möjligheter att ta del av utvecklingen hän mot ett större välstånd och ett rikare liv». Men någon generell socialisering kräves inte. På många områden bör produktionen vara kollektiv, säges det, på andra är den privata driften bäst. Partiet betonar att det endast vill bruka demokratiska medel för att nå sina syften och understryker särskilt att olika former av medborgerlig frihet jämte den allmänna rösträtten är inslag i folkstyrelsen.

I 1965 års handlingsprogram finns inga kampsignaler. Man gläder sig åt vad som skett under partiets ledning, ehuru någon »socialistisk samhällsordning» tydligen inte uppbyggts och knappast någon socialisering ägt rum. »Vårt mål är att bygga ett Norge med trygga och goda villkor för alla. Vi vill fortsätta att föra en politik som tar sikte på full sysselsättning, stark ekonomisk växt, rättfärdig fördelning av produktionsresultatet och en harmonisk utveckling av alla landsdelar. Under arbetet på att bygga ett nytt Norge ser vi det som en av våra största uppgifter att leda utvecklingen bort från de gamla klassskillnaderna . . . Människorna har fått friare och tryggare förhållanden genom att många av arbetarpartiets tidigare programpunkter genomförts. Arbetarpartiet vädjar till alla grupper av folket, i alla landsdelar, om samarbete och stöd för att lösa en ny tids stora gemensamma uppgifter.» Det talas i programmet främst om behovet av ökad produktion; planhushållning framhävs, men socialisering nämns inte. En mängd reformer förordas till förmån för skilda grupper — av borgerskap, klasskamp, socialistisk omvandling av samhället, faror för demokratien finns i programmet intet spår.

I *Schweiz,* vars socialdemokratiska parti under årtionden

hörde till Europas mest radikala men sedan visat sin moderation genom deltagande i samregeringen, avspeglar programmen med ovanlig klarhet den successiva ideologiska avvecklingen och åsikternas anknytning till den internationella situationen vid skilda tider. Sedan sekelskiftet har fyra skilda program utformats: 1904, 1920, 1935 och 1959. Partiet har, ehuru dess hållning till folkstyrelsen växlat, alltid kallat sig Schweiz' socialdemokratiska parti.

De tre tidigare programmen innehåller utförliga historiska och principiella betraktelser, i huvudsak byggda på marxistiskt mönster, med utsugning, borgarklass, proletariat, kapitalism, socialism och andra övliga honnörs- och skällsord. I något olika formuleringar krävs socialisering av produktionsmedlen; det betonas särskilt att kläder, möbler och dylikt skall förbli privategendom. De mest markerade skillnaderna mellan de tre programmen gäller inställningen till demokratien. 1904 betonas folkstyrelsens värde, även om det antydes, att andra former för socialistisk aktion kan bli behövliga, om »borgarklassen sviker sina ideal». 1920 har den kommunistiska revolutionens inflytande lett till betydande förändringar. »Den borgerliga staten är och förblir även i sin demokratiska form och trots denna en bourgeoisiens apparat för proletariatets undertryckande.» Socialismen är visserligen »en historisk nödvändighet», men borgarklassen kommer att förbittrat motsätta sig proletariatets politiska maktövertagande och därför är under alla förhållanden en »proletariatets diktatur» ofrånkomlig, vare sig arbetarna når makten med demokratiska medel och borgarna gör motstånd eller »demokratien sprängs genom klassmotsättningarnas skärpning». Då en sådan diktatur motsvarar majoritetens intressen är »den blott det revolutionära medlet för uppnåendet av den sanna, den socialistiska demokratien». 1935 svänger programmet över till positiv hållning inför demokratien. Det talas inte längre om en

proletariatets diktatur, tvärtom: »för att förverkliga socialismen måste socialdemokratien vinna folkets flertal för sina idéer och sin övertygelse.» Orsaken till omsvängningen är uppenbarligen fascismens (inklusive nazismens) framgångar. Fascismen, som är »uttrycket för det kapitalistiska samhällets undergång», bör avvärjas genom ett förbund av alla demokratiska och socialistiska krafter. I länder med fascistisk diktatur är en revolutionär aktion och en övergångsdiktatur berättigad för arbetarna, men »det vore falskt och ödesdigert, om den socialdemokratiska folkrörelsen (i Schweiz) under landets helt skilda historiska och politiska förhållanden skulle arbeta med detta medel och för detta mål». Bönder och handlande, ja, medelklassen över huvud säges ha samma intressen som arbetarna och formuleringarna om socialisering är uppmjukade.

Först i 1959 års program drogs konsekvenserna av den genomgripande ändring i åsikterna, som partiet sedan länge i praktiken företett. I detta program är den historisk-dogmatiska framställningen begränsad till en inledande sida och några allmänt hållna uttalanden i de följande, åt olika sakfrågor ägnade kapitlen. Det talas ej längre om klasskamp, bourgeoisie och proletariat. I första satsen sägs att socialdemokraterna »kämpar för en samhällsordning, som befriar människorna från ekonomisk utsugning», men senare betonas, att »vår samhällsordning ur historisk synpunkt befinner sig i övergången från kapitalism till socialism», att partiet i mycket har stöd inom andra riktningar och att stora förbättringar genomförts i samverkan. Demokratien godtages utan alla reservationer. »Schweiz' socialdemokratiska parti står på demokratiens grund. Det fördömer och bekämpar varje diktatur.» I programmets kapitel om ekonomisk politik finns ingenting om långtgående socialisering. De principiella punkterna är av den art, att de nästan genomgående kan godtagas av alla. Jag citerar några satser: »Utnyttjande av

alla produktiva ekonomiska krafter och stärkande av produktiviteten . . . Full sysselsättning och stadig ekonomisk utveckling . . . Förhindrande av ekonomiskt maktmissbruk.» Man förklarar rent av att »en hederlig konkurrens (ein fairer Wettbewerb) tjänar stegringen av prestationer och produktion». Gentemot monopolistiska tendenser anbefalles åtgärder, som säkrar »den hederliga konkurrensen eller statskontroll och eventuellt företagets överförande i kollektiv ägo». I övrigt berörs blott vagt och mera i förbigående möjligheten av utsträckning av den kollektiva sfären — utan att ordet socialisering brukas. Så »kan privata företag, vilkas verksamhet ligger i offentligt intresse, överföras till kollektiva former» (in gemeinwirtschaftlichen Formen). Den mest »socialistiska» satsen är denna: »Gemenskap i form av kooperation, självförvaltningskollektiv, statlig, kommunal eller blandad verksamhet bör befordras.» I slutet av programmet framhävs, att man inte endast vill representera arbetarklassen utan också sträva till ekonomiska förbättringar till fördel för de eftersatta inom andra grupper, såsom bönder, anställda och näringsidkare.

Det *österrikiska* socialistpartiet var sannolikt under tiden mellan det första världskriget och Dollfussdiktaturens upprättande 1933—1934 det mest internationellt kända av de radikala socialdemokratiska rörelserna. Detta berodde på att partiet hade några sällsynt framstående teoretiker (Otto Bauer, Viktor och Friedrich Adler), att dess program därför utformades med ovanlig skärpa och att motsättningen mellan partiet och dess kristligt-sociala motståndare framträdde i allt hårdare konflikter, till slut resulterande i det sistnämnda partiets totala maktövertagande. Kampen mellan austromarxism och austrofascism är mellankrigsskedets mest slående exempel på hur två stora partier, som i princip säger sig vara demokratiska, genom ömsesidiga misstankar blir inriktade på att etablera en mer eller

mindre provisorisk diktatur och slutligen, under en tid av ekonomisk kris, blir väpnade motståndare med en totalitär stat som följd av den ena riktningens seger.

»Ett uttryck för en samlad, genomarbetad åskådning och samtidigt partimässigt manifesterad skall man förgäves söka efter i Tyskland», skrev Sandler i »Ur socialiseringens 'europeiska' idékrets» (Socialiseringsnämndens utredningar). »En helt annan bild av slutenhet och beslutenhet möter i Österrike.» Den mest genomförda framställningen av partiets ståndpunkt är given i Linzprogrammet 1926, en med kraft formad kompromiss mellan den klart demokratiska socialismen och kommunismens lära om proletariatets diktatur.

Partiets principiella uttalanden utgår i allt väsentligt från den marxistiska teorien; man säger sig bygga på »den vetenskapliga socialismens lära» och »sätter som mål övervinnandet av det kapitalistiska och uppbyggandet av den socialistiska samhällsordningen». Utöver den övliga marxistiska kritiken av kapitalismen hävdas att arbetslösheten och den på kapitalgruppernas tävlan om avsättningsområden beroende krigsfaran är följder av det rådande systemet. Arbetarklassen skall genom partiet erövra makten inte för att upprätta ett nytt klassvälde utan för att upphäva varje klassvälde; staten blir »ett samhällsorgan för hela det samlade folket» genom att statsmakten »exproprierar kapitalisterna och godsägarna och överför de i deras ägo koncentrerade produktions- och bytesmedlen i hela folkets ägo . . .» I ett särskilt agrarprogram av år 1925 förklaras att de egentliga bönderna skall få behålla sin jord; »Socialismen bekämpar överklassens rövade egendom, men inte böndernas genom arbete förvärvade egendom.»

Det kapitel, som behandlar »kampen om den politiska makten», ger främst programmet dess särprägel. Genom republikens införande har, förklaras det, klasskampen fått en klarare

karaktär. I monarkien härskade dynastien, generalerna och byråkratien under medverkan av bourgeoisiens översta lager, godsägarna och storfinansen. »I den demokratiska republiken har den samlade bourgeoisien tillägnat sig statsmakten ... Den demokratiska republikens historia är historien om klasstriderna mellan bourgeoisien och arbetarklassen om makten i republiken.» Borgarklassen har i republiken bevarat makten inte på grund av politiska privilegier utan »med stöd av sin ekonomiska makt, med stöd av traditionens makt, med stöd av pressen, skolan och kyrkan» (enligt ett annat kapitel hör till de omedelbara kraven statskyrkans avskaffande och skolans sekularisering). Likväl kan partiet — bland annat genom att vinna anhängare även bland småbönder, småborgare och de intellektuella — vinna majoritet bland folket och därmed statsmakten.

Dessa uttalanden tyder på att partiet håller på demokratien och tror sig kunna segra med demokratiska medel; det betonas också att partiet efter maktövertagandet inte skall upphäva demokratien. Men en rad följande programpunkter innehåller viktiga reservationer på denna punkt.

Mindre viktigt, men med tanke på den följande utvecklingen av intresse, är att programmet tänker sig möjligheten av ett samarbete mellan de fientliga klasserna (en kort samlingsregering hade bildats vid monarkiens störtande). Förutsättningen härför är »att bourgeoisien icke längre och arbetarklassen icke ännu är stark nog för att ensam kunna behärska republiken». Men sådan samverkan kunde blott bli »en förbigående fas i klassernas kamp om den politiska makten, icke själva målet för denna kamp».

Viktigare är att enligt programmet bourgeoisien inte frivilligt kommer att uppge sin maktställning. »Även om den tolererar den av arbetarklassen framtvungna demokratiska republiken, så länge den är i stånd att behärska denna republik, så kommer

den att frestas att störta denna demokratiska republik och upprätta en monarkisk eller fascistisk diktatur, då den allmänna rösträtten hotar att ge arbetarklassen makten eller eventuellt redan har gjort det.» Därför måste arbetarklassen hålla »andlig och fysisk beredskap till försvar för republiken», knyta förbindelser med förbundshären och »andra beväpnade grupper» och sålunda bevara möjligheten »att med demokratiska medel bryta bourgeoisiens klassvälde». Om likväl bourgeoisien lyckas genom en motrevolution slå ned demokratien »kommer arbetarklassen blott genom ett inbördeskrig att kunna erövra statsmakten». I enlighet med denna tanke upprättades frivilliga förband till republikens skydd.

Redan enligt denna programpunkt framstår partiet, ehuru i princip troget mot demokratien, som så tvivlande på demokratiens utsikter, så övertygat om motståndarnas onda avsikter, att bekännelsen till majoritetsstyret inte blir entydig. Än längre går man i följande programpunkt. Om arbetarklassen genom sitt parti erövrar majoriteten och makten, skall demokratien upprätthållas, säges det först. Men därefter följer denna sats. »Om bourgeoisien söker att göra motstånd genom att systematiskt lägga hinder i vägen för det ekonomiska livet, genom våldsam uppstudsighet, genom sammansvärjning med utländska kontrarevolutionära krafter, kommer arbetarklassen att nödgas bryta bourgeoisiens motstånd med diktaturens medel.» Här framställes alltså en socialistisk diktatur inte som en nödvändig övergångsform, men väl som ett medel, som på grund av vagt angivna, tydligen av partiet väntade åtgärder från borgarklassens sida måste tillgripas. Det är en potentiell och förtunnad form av proletariatets diktatur, som här deklareras.

Sju år efter Linzkongressen inträffade en avgörande konflikt någorlunda i stil med programmets förutsägelser. Den borgerliga majoritetens ledare upplöste parlamentet och införde steg

för steg diktatur; efter strider, som var för begränsade för att kallas ett inbördeskrig, förbjöds det socialdemokratiska partiet. Men då ett drygt årtionde senare demokratien återinfördes, var det i reaktion mot den nazistiska diktatur, som 1938 efterträtt »den katolska ståndsstaten», och både socialdemokraterna och deras tidigare fiender — nu samlade i folkpartiet — var beslutna att samverka för att bevara folkstyrelsen. Det senaste och klaraste uttrycket för socialdemokratiens helt förändrade hållning är Wienprogrammet maj 1958.

I detta program är så gott som hela den marxistiska tankegången försvunnen; det finns några vändningar, som erinrar om den äldre doktrinen, men dessa formuleringar har blivit menlösa, ibland nästan meningslösa, genom att instickas i sammanhang av helt annan art. Om klasskamp talas inte längre, inte heller om bourgeoisien och arbetarklassen, även om i allmänna ordalag kapitalismens avskaffande och socialismens genomförande säges vara målet på lång sikt. Socialismen är till sitt väsen evolutionär, alltså inte revolutionär. Demokratiens upprätthållande är en ovillkorlig förpliktelse, och till demokratien hör fria val mellan likaberättigade partier. »Mellan socialism och diktatur finns ingen gemenskap. Därför är socialisterna oböjliga och ovillkorliga motståndare till fascismen likaväl som till kommunismen. De avböjer en minoritetsdiktatur men också en de mänskliga rättigheterna kränkande undertryckning av minoriterna genom majoriteten.» Man erkänner oppositionens rättigheter och antyder till och med att majoritet och minoritet måste samarbeta. »Majoriteten i en demokrati måste i oppositionen se morgondagens majoritet, vars försök att vinna väljare den inte får hindra genom ett inkorrekt utnyttjande av de statliga maktmedel den har i sin hand.» »I den parlamentariska demokratien bör stora politiska grupper inte vara inskränkta till rollen av opposition. De bör i förhållande till det antal med-

borgare som de representerar kunna bära medansvar genom möjlighet till medbestämmanderätt.»

Socialismen säges ekonomiskt vara inställd på att säkerställa produktionen, dess rättvisa fördelning och allas ekonomiska trygghet. En kollektiv och en privat sektor måste upprätthållas i näringslivet. En ökning av den kollektiva sektorn säges i flera sammanhang vara önskvärd. Emellertid »skall blott det allmänna bästa avgöra vilka företag som skall socialiseras» (vergesellschaften); »i huvudsak kommer socialisering i fråga endast beträffande sådana stora företag, som hotar det ekonomiska och politiska allmänintresset» och härvid skall ägaren ersättas; »små och medelstora företag . . . kan det inte bli fråga om att socialisera . . .»

Redan 1926 betonade partiet, att även religiöst övertygade personer kunde vara medlemmar. I 1958 års program är tonen ytterst välvillig mot både religion och kyrka. »Av de stora religionssamfunden erkänner i synnerhet de kristna kyrkorna nödvändigheten av sociala reformer. Socialism och kristendom som människokärlekens religion är alltigenom förenliga.»

Den utveckling, som socialdemokratien i de folkstyrda staterna genomgått, är i de centrala punkterna likartad. Partiet har blivit ett demokratiskt parti bland andra, mer än andra inriktat på planering, reformer och företrädande av de intressen, som antas vara arbetarklassens, men utan idéer om en total omvälvning och samhällets övertagande av produktionsmedlen. Variationerna i denna utveckling är betydande; Sveriges socialdemokrati har på väsentliga punkter en annan historia än Norges, i Schweiz och Österrike har anpassningen tagit längre tid och erbjudit helt andra svårigheter än i Holland och Belgien. Till stor del är dessa variationer säkerligen beroende på skilda ekonomiska och sociala faktorer; generellt vågar man väl säga att

partiets radikalism varit korrelerad med dess litenhet eller maktlöshet, att de stora och mäktiga partierna förvandlats snabbare än de andra. Personliga förhållanden har också varit av betydelse; en eller några få hängivna och stridbara ledare har kunnat starkt påverka den ideologiska situationen. Jag skall här ej göra något försök att närmare klarlägga dessa frågor.

Bakgrunden till den väldiga förändringen i partiets hållning har överallt varit densamma. Framgångarna har gjort de revolutionära och utopiska perspektiven omöjliga. Då genom produktionens ökning och ekonomiskt-sociala reformer arbetarklassens läge förbättrats, har det småningom blivit omöjligt att tala om klasskamp, arbetarnas proletarisering, borgarklassens välde, det stora maktövertagandet i framtiden. En socialdemokratisk ledare kan inte rimligen kalla sina anhängare, anständigt klädda och födda, ägare av bilar och en viss bekvämlighet, egendomslösa eller proletärer. Ett parti, som innehar eller har del i regeringen, kan inte kalla denna regering bourgeoisiens administrationsapparat. Genom produktionsmedlens förbättring och genom partiets egna insatser har socialdemokratien tvingats bort från sin ursprungliga ideologi. Det lilla perspektivet har trätt i stället för det stora, dagens erfarenheter i stället för framtidsvisionen.

Något försök att i detalj utreda hur den semantiska utvecklingen försiggått finns såvitt bekant icke. Programmen ger en del besked, men deras bild av vad som skett är med nödvändighet schematisk. När blev det absurt, medvetet absurt att kalla arbetarna proletärer? Omkring 1910 ansågs det ännu naturligt även i relativt välstående länder som Sverige eller Tyskland, trots att motståndarna redan då ironiserade över de värdiga och välklädda grupper, som från talarstolarna första maj hedrades med denna beteckning. Arbetslöshetskrisen i början av 1930-talet medförde att begreppet proletär — i förening med en all-

män tendens till radikalisering av partiet — ånyo blev fullt användbart. Nu går det inte längre att bruka. På samma sätt har det gått med de andra honnörs- och hatorden. I Sverige kan man peka på en ändring av vokabulären, som är typisk för vad som skett och någorlunda kan dateras; jag åsyftar Per Albin Hanssons ryktbara hänvisning till folkhemmet som ersättare, och om man så vill följd, av klasskampen. En del traditionella uttryckssätt står kvar, särskilt kanske i kampsånger — »Upp till kamp emot kvalen» — men de uppfattas väl snarare som minnen från ett ärorikt förflutet och har än mindre substans än de ålderdomliga religiösa orden (som lättare kan omtolkas till symboler).

Det är förklarligt att motståndarna ofta misstänker list och oärlighet bakom ändringarna av program och uttryckssätt, särskilt då dessa ändringar genomförts under kort tid. Har inte socialdemokratien i grunden, säger man, mera långtgående och »samhällsfarliga» planer eller syften, hemliga eller halvt omedvetna drivkrafter hos ledare och följe? Varför talar man eljest vid högtidliga tillfällen och till och med i programmen, om »det socialistiska framtidssamhället»? Dessa misstankar är, tror jag, med tanke på de socialdemokratiska ledarnas uttalanden i interna och privata sammanhang, ogrundade. Snarare synes det vara så, att de stora framtidsorden bevaras som paroller, som ett slags förbindelseled mellan dagens praktiska och mäktiga och det förflutnas hårt kämpande och på stormning av motståndarnas positioner inställda rörelse. Detta utesluter naturligtvis inte — och kanske ser många däri ett värde hos de laddade orden — att en genomgripande ändring av läget genom krig, kris och arbetslöshet, kunde medföra en återgång till äldre idéer och metoder. Det utesluter inte heller att för en intellektuell och moralisk elit inom partiet ordet socialism är något eldande och stärkande, att det tolkar drömmen om ett gott samhälle bortom

dagens bestyr. Socialiseringstanken måste bevaras, förklarade en australisk labourman i en programdebatt, liksom kristendomen har kvar en målsättning på lång sikt; »de människor som verkar för kristendomen har kämpat under tvåtusen år och har ännu inte nått fram».

Såvitt kan bedömas, är den ledande grupp, den partibyråkrati, som håller tal, skriver program och planlägger reformer, i huvudsak samstämmig med massan av partimedlemmar och röstande. Sannolikt var de äldre extrema idéerna snarare en de doktrinära inspiratörernas än massornas sak; Max Weber och andra har betonat att det är bland de intellektuella, inte bland arbetarna, som radikalismen haft sitt fäste. Vad särskilt socialiseringstankens avveckling angår, tyder ett stort antal opinionsundersökningar från skilda länder på, att man bland arbetarna har ringa intresse för saken; endast ett fåtal begär ytterligare socialiseringsåtgärder. Argumentet att genom statens övertagande av ett företag detta blir »vår egen egendom» tycks inte vara effektivt; på flera håll har man klagat över att arbetarnas förhandlingsmöjligheter försvagas på områden, där staten är ägare. I samma riktning går opinionsundersökningar, som visar att känslan av att röstningen bör vara beroende av klasstillhörigheten är svag. I England och flera andra stater är det tydligt att fackföreningsrörelsen snarare återhåller än driver på partiet. De intellektuellas anpassning efter välfärdssamhället motsvaras av arbetarnas.

2. *Samverkan i regering*

Trots utjämningen i förhållandet mellan partierna, har regeringsbildningen i det stora flertalet harmoniska demokratier byggt på ett parti eller en koalition av partier i strid emot en opposition. I den anglosaxiska parlamentarismen har, till väsentlig del på grund av det icke proportionalistiska valsystemet, ett parti i regel haft majoritet och en växling mellan huvudpartierna präglat styret: mellan konservativa och labour i England, konservativa och liberaler i Kanada, liberala (i samverkan med landsbygdspartiet) och labour i Australien, det nationella partiet och labour i Nya Zeeland. Den ökade stabiliteten har medfört, att ett parti i några fall suttit vid makten under lång tid, så de konservativa i England 1951—1964 och de liberala i Australien från 1949.

I en grupp stater — med proportionellt system, liksom nära nog överallt utanför de anglosaxiska länderna — har aldrig något parti under efterkrigstiden haft en dominerande ställning. och växlande koalitioner har suttit vid styret. Belgien har haft ett dussintal regeringskriser, men den underliggande stabiliteten framgår av att alla tänkbara kombinationer förelegat: samverkan av alla de demokratiska partierna, katoliker och liberaler, katoliker och socialdemokrater, liberaler och socialdemokrater. I Holland har läget varit liknande, ehuru här under ett långt skede (1946—1958) samarbete mellan alla större partier ägt rum. Danmark kan också räknas till denna grupp, men här finns en stark tendens till uppdelning i två koalitioner (högern och venstre mot socialdemokrater och radikaler) och so-

cialdemokraterna, som det ojämförligt starkaste partiet, har kunnat bilda kärnan i regeringen under större delen av perioden.

I tre länder har ett parti lett regeringen så länge och haft en så dominerande ställning — ehuru inte i regel med en majoritet vare sig bland folket eller i parlamentet — att detta parti på ett märkligt sätt identifierats med staten, kommit att betraktas som det statsbärande partiet. I Västtyskland gäller detta det kristligt demokratiska partiet — vare sig styrande ensamt eller i allians med de frisinnade — i Norge och Sverige de socialdemokratiska partierna (i Sverige i allians med bondeförbundet 1951—1957). I Norge bröts socialdemokratiens styre 1965, dock utan avsevärd ändring av partiets röststyrka.

Den form av regeringsbildning, som här något närmare skall diskuteras, är den i princip permanenta eller åtminstone långsiktiga samverkan mellan alla större partier. Jag kallar detta slag av regering för samregering, till skillnad från samlingsregeringen, som innebär ett mera tillfälligt, av krig eller kriser betingat samgående av alla partier. De främsta exemplen härpå är Schweiz och Österrike; den långa samverkan i Holland bör också i detta sammanhang beröras.

Schweiz kallas ibland ett parlamentariskt styrt land; man menar då med parlamentarism helt enkelt att regeringen utgår ur och normalt stöds av representationen. Men med en annan, något trängre definition råder inte parlamentarism i Schweiz; de sju regeringsledamöterna, förbundsråden, väljs för fyra år av representationen, förbundsförsamlingen, men förtroende- och misstroendevota förekommer inte och ordinärt sitter en minister tills han dör eller frivilligt avgår. Någon ledare av regeringen med en premiärministers, en ministerpresidents roll finns inte; ordförande, tillika Schweiz' president, utses för varje år i tur och ord-

ning bland förbundsråden. Representationen kan ej upplösas av regeringen.

Mellan 1874, då den nuvarande författningen kom till, och 1919, dominerades Schweiz' politik av det radikaldemokratiska partiet — som efter 1878 ständigt ägde absolut, i regel två tredjedels majoritet — i nationalrådet. Det främsta minoritetspartiet, det katolsk-konservativa, var federalistiskt och klerikalt, med sitt fäste i klart katolska tyskspråkiga kantoner. Det första steget mot samregeringslinjen var då en medlem av detta parti 1892 invaldes i förbundsrådet; därmed skapades ett prejudikat, som senare ofta åberopats.

Radikaldemokraternas maktställning var beroende av majoritetsvalssystemet; flera oppositionella partier, såsom bondepartiet och socialdemokraterna var starkt underrepresenterade. Sedan proportionellt valsätt införts genom folkomröstning år 1918 blev läget ett helt annat; radikaldemokraterna förlorade sin majoritet, bondepartiet och socialdemokraterna blev starkt företrädda. Steg för steg utsträcktes samregeringsprincipen till de »nya» partierna. 1929 invaldes en representant för bondepartiet i regeringen. Att invälja en socialdemokrat kunde under partiets radikala skede inte komma i fråga. Under och efter andra världskriget blev genom partiets moderation läget ett annat. År 1942 fick partiet en representant i regeringen. År 1953 avgick emellertid den socialdemokratiske ledamoten, nationalekonomen professor Weber, inte på grund av konflikt med kollegerna utan därför att ett förslag, som främst drivits av honom, ehuru antaget av regering och representation, avvisades vid folkomröstning. Under den följande tiden krävde partiet, enligt proportionalismens grundsats, två platser i regeringen, och år 1959 gick de andra partierna med på kravet. Regeringen består sedan detta år av två radikaler, två konservativa, två socialdemokrater och en bondepartist.

För att ge en föreställning om hur detta regeringssystem fungerar vill jag först framhålla några sedvänjor eller regler, som noga följs utan att vara formellt utformade eller fastslagna. Något program antas inte av regeringen, det är en självfallen sak. Regeringen framträder — i motsats till många kantonalregeringar och borgarråden i Stockholm — som en kollegial och sinsemellan solidarisk grupp. Motsättningar förekommer — åtskilliga gånger om året resulterande i en omröstning — men utåt uppträder man som enhet. Det anses otänkbart, att ett förbundsråd genom avgångshot skulle söka driva sin vilja igenom, och endast i några fall har en regeringsmedlem på grund av konflikter med sina kolleger eller påtagliga felgrepp känt sig tvungen att avgå. Utåt uppträder regeringen som en enhet. För varje förslag utses i regel ett förbundsråd till talesman i den parlamentariska debatten och det förekommer inte sällan att han i kamrarna förfäktar en uppfattning, som han i regeringen kritiserat, men denna advokat- eller sekreterareroll ter sig traditionellt naturlig; någon gång antyder regeringens talesman, att han inte anför sin personliga mening, så exempelvis socialdemokraten Weber under finansdebatten 1952. Förbundsråden är visserligen inte medlemmar av representationen — ehuru med yttranderätt i denna — men det är brukligt att de deltar i de sammanträden som hålls av deras egna parlamentsfraktioner. Inte heller vid dessa sammanträden är det god ton för en regeringsmedlem att yppa brytningar inom regeringen eller tala om att han själv har en särmening (ehuru detta naturligtvis ibland kommer fram vid enskilda samtal). Vid fraktionsmötena händer att regeringen kritiseras och att den eller den mot regeringens linje stridande lösningen förordas. Men det förekommer inte att fraktionen som sådan anmodar sitt eller sina förbundsråd att handla i en bestämd riktning eller att förbundsråden ger utfästelser om sitt uppträdande. Denna respekt för regeringen

som kollegialt organ och för distansen mellan regering och representation hör till villkoren för att systemet skall fungera utan större friktion.

De givna uppgifterna bygger till stor del på samtal under olika skeden med regeringsmedlemmar av alla partier. Det centrala intrycket av dessa samtal är att alla strävar efter att systemet skall lyckas och att relationerna inom regeringen, politiskt och personligt, skall vara goda. Inom regeringen betygas med en kraft, som utesluter varje tvivel om uppriktigheten, att samarbetet även efter socialdemokratiens inträde i förbundsrådet varit utmärkt, att man känner sig som ett kollegium med uppgift att komma till bästa möjliga resultat, inte som delegater för stridande riktningar. Tendensen är att söka mildra eller överbrygga motsättningar genom modifikationer i de framförda förslagen, genom uppgörelser som utan att helt motsvara någons uppfattning ter sig någorlunda godtagbara för alla. Meningsbrytningarna bottnar nästan aldrig i partipolitiska och än mindre i ideologiska skiljaktigheter; det vore absurt att tala om en borgerlig majoritet och en socialdemokratisk minoritet i regeringsarbetet. Inte ens sådana för några år sedan brännande frågor som atomvapenanskaffning och mjölkreglering — av vilka den senare kanske var den besvärligaste — gav anledning till hårda partipolitiska differenser. Omröstningarna gäller mestadels sekundära frågor, ofta någon detalj i en kompromiss. Alla känner nödvändigheten av ömsesidiga eftergifter, anpassar sig efter och trivs snart med den kollegiala arbetsformen. Om exempelvis en socialdemokratisk minister tillfälligt leder ett departement, vars chef är konservativ, söker han så långt möjligt handlägga förvaltningsfrågor inom ramen för ministeriellt avgörande enligt sin kollegas intentioner. I den mån det kan talas om allmänna partipolitiska divergenser gäller de närmast — enligt uppgifter från folk utanför regeringen — tillsättningen av tjäns-

ter; det radikala partiet är sedan gammalt överrepresenterat i förvaltningen, medan särskilt socialdemokratien är underrepresenterad.

Enligt det schweiziska systemet är samregeringen, trots att den utses opolitiskt och består av framstående politiker, inriktad på att förvalta en ordning, som förutsätts vara uppburen av i stort sett gemensamma folkliga värderingar. Anslutningen till detta system är allmän; jag tror man kan påstå att statsskicket på ett kanske enastående sätt betraktas med stolthet och att någon principiell kritik mot dess funktionering knappast finns. Den märkliga framgången betingas emellertid, åtminstone till en del, av andra för Schweiz speciella drag: federalismen, folkomröstningen i skilda former och partiväsendets exceptionella stabilitet.

I vad mån federalismen direkt varit en drivkraft vid samregeringens uppkomst är knappast möjligt att klarlägga, men att federalismen går väl ihop med detta regeringssätt är uppenbart. Förbundets makt i förhållande till kantonernas har visserligen stadigt växt, dels genom att en del befogenheter övertagits av förbundet, dels och framför allt genom att statsmaktens expansion väsentligen varit en expansion av förbundets makt. Kantonerna har emellertid fortfarande stora befogenheter i jämförelse med de lokala organen i alla andra europeiska demokratier, så i fråga om undervisning, rättsvård och socialpolitik. Samregeringssystemet är ägnat att motverka slitningar mellan centralstyrelsen i Bern och de partipolitiskt skiftande, om också i regel av flera partier bildade kantonalstyrelserna. Federalismen torde också gynna samregerandet på så sätt, att partierna inte blir exklusivt inställda på förbundsvalen och förbundets verksamhet; att spela en ledande roll i en kanton blir både för politikerna och partierna ett mål vid sidan av verksamheten inom förbundet. Över huvud torde den federala organisationen

leda till en spridning och därmed en mildring av den politiska kampen.

Folkomröstningen kan antas ha en liknande betydelse. Den innebär att alla författningsförslag skall avgöras av folket, att på begäran av ett visst antal medborgare en av förbundsförsamlingen antagen lag skall föreläggas folket (referendum) och att likaså — under något strängare villkor — ett av en medborgargrupp framställt förslag till författningsändring skall gå till folkomröstning (folkinitiativ). Under tiden 1945—1964 hölls i enlighet med dessa regler sjuttioen folkomröstningar, varav tjugo fakultativa referenda och lika många folkinitiativ; i elva fall förkastades av förbundsförsamlingen antagna lagar, medan endast två folkinitiativ ledde till positivt resultat. Folkomröstningsinstitutet är sålunda ett kontrollmedel av stor vikt. Då rereringsförslagen utformas — och då förbundsförsamlingen diskuterar dem — är tanken på den folkliga reaktionen ständigt närvarande. Önskan att undvika ett bakslag vid folkomröstning — och att undgå en sådan omröstning — påverkar regeringsarbetet i förhandlandets och kompromissens riktning och mildrar de partipolitiska konflikterna över huvud.

Det schweiziska partiväsendet utmärkes av att två partier, radikaldemokrater och konservativa, företräder den traditionella klyvningen mellan centralister och protestanter å ena sidan, kantonalister och katoliker å den andra, medan två partier, bondepartiet och socialdemokraterna, är övervägande socialt-ekonomiskt inriktade. Denna uppdelning har varit så stabil, att partierna sedan årtionden är praktiskt taget stationära. Intet parti kan hoppas på att vinna majoritet eller att ens avsevärt förstärka sin ställning. Sålunda röstar omkring hälften av katolikerna, vilka utgör drygt 45 procent av befolkningen, ständigt med det konservativa partiet; bondepartiet och socialdemokraterna tycks vara oförmögna att, tillsammans, vinna mer än en

minoritet av de katolska rösterna. Politiken blir alltså ett stillsamt ställningskrig, med regeringar, parlamentsplatser och i viss mån ämbeten i förbundet och kantonerna som fast förvärvade vinster. Detta förhållande måste göra det naturligt att man snarare söker hävda sig genom förhandlingar och uppgörelser än genom skärpt aktivitet vid valen.

Efter den nazistiska regimens fall på våren 1945 har *Österrike* styrts av en samregering, uppburen av folkpartiet och socialdemokraterna; de båda partierna är ungefär jämnstarka, inget av dem har kunnat nå majoritet, tillsammans har de ett överväldigande flertal (bortåt 90 procent) i röster och mandat. Denna samregering kontrasterar i mycket mot den schweiziska, dess ursprung, tillsättning och arbetssätt är annorlunda, men de grundläggande förutsättningarna, avspänning och ett stort mått av gemensamma värderingar, är desamma.

I maj 1945 var det en naturlig sak, att de båda partier, som elva år tidigare bekämpat varandra med våldsamma medel men sedan sju år varit offer för nazismens förtryck, i samarbete byggde upp en ny österrikisk stat. Medan den första republiken framstått som ett provisorium och alla partier av betydelse önskat en anslutning till Tyskland, var man nu ense om att Österrike skulle bli självständigt, att man skulle vara österrikare och intet annat än österrikare; det blev modernt, liksom en gång under Habsburgarnas styre, att tala om en österrikisk karaktär, en österrikisk kultur, en österrikisk mission. Att fortsätta samarbetet var under ockupationstiden en tvingande nödvändighet för att nå nationell frihet. Då Österrike genom statsfördraget 1955 blev fritt, hade samverkan blivit en vana, partierna var inställda på förhandlingar och uppgörelser, partibyråkratierna hade växt in i staten och delade makt, ämbeten och funktioner. Det oerhörda ekonomiska uppsvinget under efterkrigstiden, till stor del

beroende på amerikansk hjälp och upptäckten och utnyttjandet av nya naturtillgångar, främjade viljan att hålla samman. Vid val efter val, vid regeringsskifte efter regeringsskifte, har koalitionen bestyrkts och efter tjugo år framstår den för det stora flertalet politiskt verksamma som ett varaktigt drag i det reella statsskicket. Folkpartiet, som i regel varit något starkare och vid alla val fått flera mandat, har designerat regeringschefen — förbundskanslern, medan vicekanslern varit socialdemokrat. Den folkvalde förbundspresidenten, som utan tvivel utövat ett visst inflytande, särskilt som koalitionens förespråkare och bevarare, har däremot varit socialdemokrat, delvis sannolikt beroende på att socialdemokraterna haft relativt betydande och populära kandidater, delvis därför att flertalet anhängare av de små partierna utanför koalitionen givit sina röster till den socialdemokratiske kandidaten.

Vilka är de grundläggande orsakerna till denna berömda koalition mellan austrofascismens och austromarxismens arvtagare? Är det ytterst fiendskap, fruktan för skärpta konflikter och kanske inbördeskrig, som kedjar samman de båda partierna? Eller är det så, att motsättningarna utjämnats, att samarbetet gått alltmera friktionsfritt, att det ömsesidiga förtroendet blivit starkt nog för samarbete i anda och sanning? Denna frågeställning är extrem, men den framföres ofta i offentlig och än mer i privat debatt, och det är befogat att söka besvara frågorna. Enligt min mening, byggd på studier i press och litteratur och många samtal med ledande politiker, är utjämningen reell, och de båda partierna har, både genom nazisttidens undertryckning och det efterföljande samgåendet, kommit varandra nära. Om det socialdemokratiska programmets utveckling i demokratisk och moderat riktning har jag förut skrivit. I fråga om folkpartiet gäller detsamma. Partiet, som senast presenterat sin ståndpunkt i Klagenfurtmanifestet från våren 1965, bekän-

ner sig till folkstyrelsen och betonar, att därmed menas flerpartisystem, politisk meningsfrihet och respekt för minoriteterna. Det håller på den privata äganderätten men säger sig »erkänna den offentliga äganderätten till produktionsmedel», då denna av särskilda skäl är behövlig. Den katolska socialläran prisas, men framställes inte, som för trettio år sedan, som socialismens fiende. De metafysiska vildheterna i förkunnelsen av »den kristliga ståndsstaten» under Dollfuss och Schuschniggs diktatur har ersatts av en smula konservativt utformade truismer.

Samarbetet har småningom blivit ingående reglerat i avtal, av vilka några helt eller delvis publicerats. Efter varje val bildas en ny regering, och efter förhandlingar, som stundom varat i veckor, utformas en koalitionspakt. Den ter sig på en gång som ett fredsslut och ett alliansavtal. »ÖVP (Österreichische Volkspartei) och SPÖ (Socialistische Partei Österreichs) bildar en regering och förpliktar sig till gemensamt ansvar för alla regeringsåtgärder», så lyder den första satsen i avtalet. I det följande ges på enskilda punkter direktiv för koalitionens politik, men i huvudsak gäller pakten fördelningen av makten:

I förhållandet mellan ÖVP och SPÖ skall i princip den vid valen ... uppnådda proportionen vara avgörande.

Enligt denna grundsats fördelas departementen, med en minister från det ena partiet och en statssekreterare från det andra. Liknande regler ges för förvaltningen av de statliga företagen. Vid regeringens sida ställes ett koalitionsutskott på tolv medlemmar, som särskilt skall ta upp tvistefrågor mellan partierna. Då regeringen når enighet anses partirepresentanterna i nationalrådet skyldiga att rösta för förslaget; »fri» röstning är ett undantag. Koalitionen gäller för en legislaturperiod, alltså ordinärt fyra år; partierna kan gemensamt besluta om val i förtid, och i regel har val hållits vart tredje år.

Regeringsavtalet stadgar på en gång samarbete och maktfördelning. Men det ger ingen föreställning om hur totalt maktfördelningsprincipen genomsyrar österrikisk politik och ekonomi. I provinserna eller förbundsländerna har de båda stora partierna fasta maktcentra: socialdemokraterna Wien, folkpartiet en rad provinser med starkt inslag av jordbruk. I de officiella »kamrarna» för olika ekonomiska områden har partibyråkratierna andra fästen. Av de stora privat uppbyggda organisationerna behärskar socialisterna vad som närmast svarar mot LO i Sverige — med 1,5 miljoner medlemmar — medan folkpartisterna är ledande inom arbetsgivareföreningen och bonderörelsen: strejker eller hot om strejker har både bland arbetare och bönder använts som påtryckningsmedel mot statsmakten.

Inom de hel- och halvstatliga företagen är maktfördelningen enligt koalitionsavtalet strängt genomförd. En ordförande från det ena partiet, en vice ordförande från det andra, ofta två eller flera direktörer från båda partierna. Jag citerar ett par punkter ur 1959 års koalitionsavtal, efter socialdemokratiens framgång vid valen:

Tobaksmonopolet... det är överenskommet att SPÖ genast kan föreslå en ny medlem av styrelsen...

Radion: ÖVP utser ordförande i styrelsen, SPÖ ordförande i kontrollrådet.

Även lägre tjänster, enligt uppgift till och med vaktmästarsysslor, tillsättes under hänsyn till »partiproportionalismen». Men även inom de stora företagen kan en tendens till maktfördelning i större stil fastställas, så att det ena partiet anses ha företrädesrättigheter i några företag, medan andra är reserverade för koalitionspartnern.

Av stor betydelse för koalitionsverksamheten är att socialiseringen, delvis till följd av bristen på privatkapital efter kriget och förstatligandet inom den ryska ockupationszonen, drivits re-

lativt långt. Den innebär väsentligen, att staten i de stora, ofta som aktiebolag organiserade företagen har betydande kapitalinsatser: ibland ägs företagen helt av staten (trafiken, en rad banker och järnverk), ibland innehar staten andelar på från 15 till 80 procent. Enligt den senaste stora undersökningen (Handbuch der österreichischen Gemeinschaft 1960) är omkring två tredjedelar av aktiekapitalet i de stora företagen »i offentlig hand» men av hela produktionen och antalet anställda och arbetare är mellan 70 och 75 procent utanför denna sektor; jordbruket (drygt 20 procent av yrkesutövarna) är nästan alltigenom i privat ägo och i huvudsak uppdelat på små brukningsdelar.

Själva socialiseringen är i viss mån en tvistefråga; i största allmänhet är folkpartiet för en stor privat, socialdemokratien för en stor offentlig sektor. Men de offentliga företagen betecknas också, sannolikt med fog, som ett kitt i koalitionen. Partibyråkratierna får ett betydande maktområde för tillsättning av tjänster; även om endast ett begränsat antal platser går till aktiva politiker, är det av vikt att ha en mängd tjänster att fördela bland mera passiva anhängare på skilda sociala och ekonomiska nivåer. Det är knappast fråga om en politisering av förvaltningen av samma typ som tidigare i USA — de politiska kvalifikationerna blir endast på en del högre poster bestämmande — utan snarare om en fördelning av de kompetenta, eller någorlunda kompetenta, efter partilinjer. Det är antagligt att främst socialdemokratien profiterar av detta förhållande, eftersom partiet fortfarande är jämförelsevis svagt inom de högre bildningsgrupperna.

Ofta betygas att samarbetet i det stora hela går bra. Det är inte ovanligt att även högt upp i den partipolitiska hierarkien finna uttryck för att egentligen står partierna varandra närmare än deras uppträdande vid val och i tvistiga frågor antyder.

Man citerar några versrader av Heine, som påstås ge en bild av relationerna framför och bakom kulisserna. En ung elegant säger till sin väninna från en lägre socialgrupp:

Blamier mich nicht, mein schönes Kind
Und grüss mich nicht Unter den Linden.
Wenn wir nachher zu Hause sind
Wird sich schon alles finden.

Unter den Linden var på Heines tid i Berlin ungefär detsamma som Strandvägen för femtio år sedan i Stockholm — den förnäma promenaden, där fint folk möttes och hälsade, men där också mindre fina damer arbetade med koketta och inbjudande ögonkast. Meningen är att partierna inte offentligt får visa sig intima och kärvänliga; ömhetsbetygelserna, uppgörelserna, måste sparas tills de är i enrum, i koalitionsutskottets eller regeringens avskilda och tryggade stillhet. Annars kan folk börja misstänka ett varmare förhållande än som är anständigt partier emellan.

Det spel, som ligger bakom skämtet om Unter den Linden är förvisso välbekant från andra länders parlament; det hör till den lyckade demokratiens föga talrika muntrationer. Skillnaden mellan de mysande kamraterna i utskottsrummet och de rytande deklamatörerna på folkmötet hör till utjämningens rekvisit. Men denna skytteltrafik mellan gemytlighet och avståndstagande är utan tvivel särskilt påtaglig i Österrike. Partierna har sedan många år regerat tillsammans utan att detta samgående, som i Schweiz, för både politikerna och väljarna framstår som en naturlig och korrekt sak, en praxis att vara stolt över och utan tvekan fullfölja. Koalitionen ter sig för många trots sin långa fortvaro som en något tvivelaktig lösning av parlamentarismens dilemma; man känner en viss misstänksamhet mot det

parti, med vilket man allierar sig, är angelägen om att framhäva sin egenart och sin självständiga åskådning. Förbudet att hälsa Unter den Linden blir det pris som anses ofrånkomligt för att partierna skall leva i arbetsgemenskap utan att stöta mera aggressiva grupper bland sina väljare.

Även i den offentliga debatten och agitationen framträder emellertid denna dubbelhet. I huvudsak är valpropagandan föga polemisk och våldsam; man kan inte alltför hårt angripa de personer, med vilka man notoriskt samarbetar och i framtiden skall samarbeta. Ett gott exempel är valstriden om presidenturen på våren 1965 med socialisten Jonas och folkpartisten Gorbach som kandidater. De båda medtävlarna och deras hjälpare avhöll sig i regel från personliga angrepp, och det fanns föga av den våldsamma nedsättningstrafik som präglar en amerikansk valkampanj. För att hävda den ene kandidatens överlägsenhet användes i tal och affischer diskreta medel; från socialdemokratiskt håll framhölls med en oroande energi att Jonas alltid varit demokrat (Gorbach hade som ung man tillhört det halvt fascistiska hemvärnet) och folkpartisterna förevisade Gorbach i samtal med alla möjliga koryféer, såsom de Gaulle och Kennedy (Gorbach hade varit förbundskansler och därför träffat storheter, medan Jonas, borgmästare i Wien, stått utanför den internationella glamourkretsen och dessutom som gammal arbetare saknade språkkunskaper). Men samtidigt söker partierna inpränta gloriösa bilder av sig själva hos allmänheten, de strider ofta i detaljer, som på något sätt kan vara valpolitiskt betydelsefulla, och främst bland partibyråkratiens korporaler görs försök att hetsa mot medtävlaren. Vid kongresser och fester talas i stor stil om partiets ärorika traditioner; man understryker sitt demokratiska sinnelag men själva hänvisningen till det stora förflutna får i detta land en spets mot den alliansspartner, som en gång var fiende. Man strider, för att ta exempel från våren 1965, om

vilken dag som skall vara nationaldag och om när den nye presidenten skall väljas; det gäller att även i småsaker nå en vinst på koalitionsbroderns bekostnad. Då och då förekommer, särskilt i pressen, utfall som erinrar om den gamla onda tiden; inom folkpartiet, där den tidigare antisemitismen förnekas men inte är försvunnen, talas om det judiska inflytandet (med en udd mot den erkänt framstående socialdemokratiske utrikesministern Kreisky) och inom socialdemokratien angripes fascistiska tendenser på ett sätt, som måste föra tanken på austrofascismens beskedliga efterträdare folkpartiet.

Denna labilitet eller ambivalens är väl begriplig. På en punkt kan man, som ofta framhålles, i det förgångna se en styrka för koalitionen. Många av de ledande män, som uppburit samgåendet, blev kamrater och vänner under den tid, då nazismen undertryckte båda de stora partierna; det finns gripande berättelser om hur socialdemokraten X och folkpartisten Y lärde uppskatta varandra som kamrater i Hitlers koncentrationsläger och fängelser. Men den historiska traditionen talar också ett annat språk. Kan man lita på sin partner med tanke på vad som hände under åren före nazismen, inbördeskampens och den katolska diktaturens år? Mitt emot varandra vid förhandlingsbordet sitter män, som en gång varit domare och dömda, fångvaktare och fångar, som en gång i kollegerna från det andra partiet sett omstörtare, högförrädare, statens fiender. Ännu är dessa händelser för färska för att inte ofta leda till misstro och förbittring; om tjugo år är alla borta, som kan minnas vad som hände.

En socialdemokratisk parlamentariker har i partiets tidskrift med en skärpa, som trots överdriften ger karaktäristiken intresse, framställt brytningen mellan samverkan och strid som ett övergångsfenomen. Partierna är, skriver han, inte längre några världsåskådningspartier, men de vill gärna uppträda som om de vore det. »Nästan krampaktigt bemödar de sig om att konstruera

skenproblem, där äkta problem och motsättningar inte längre finns. I polemiken mellan de båda partierna härskar en ton som inte stämmer överens med deras reella samarbete på nästan varje nivå i förvaltningen, från kommunen till regeringen. Ehuru de sedan länge är fullvuxna, löper de omkring i slyngelårens urvuxna kläder och söker att i uttryck och åtbörder verka som ynglingar. En okunnig utländsk läsare av våra partitidningar måste få intrycket att man i Österrike alltid slåss och nästan aldrig samarbetar. I verkligheten samarbetar man alltid och slåss nästan aldrig . . . Denna kostymering med starka ord från gångna tider har förlorat sin inre ärlighet.»

Den politiska debatten i Österrike är ännu svagare och färglösare — med ett och annat inslag av oansvarig ilska och illvilja — än i de flesta framgångsrika demokratier. Pressdebatten är mera begränsad än i något annat jämförligt land; den samlade pressupplagan är liten (mindre än en miljon exemplar i ett land med Sveriges folkmängd) och de av parti oavhängiga tidningarna (omkring två tredjedelar av upplagen) är i sin vagt borgerliga inställning föga politiskt engagerade. Till en del kan den även på andra områden påtagliga bristen på intellektuell livaktighet måhända stå i sammanhang med den trivsel och den stiltje, som den goda ekonomien och dess politiska motsvarighet koalitionen framkallat. En sannolik orsak är att Österrike på en punkt undergick en värre åderlåtning under andra världskriget än något annat land. Judarna, ungefär fem procent av befolkningen, spelade i Österrike ekonomiskt och framför allt andligt en roll som ingenstädes eljest i världen. Denna folkgrupp reducerades till ett fåtal, en tiondels procent av befolkningen; det innebar att en stor del av den österrikiska eliten utrotades.

Bland unga människor, i varje fall unga studenter, finns en utbredd ovilja mot koalitionssystemet — jag är tveksam inför

en sådan generalisering, men mångas och min egen erfarenhet gör att jag vågar den. Man vill ha strid och spänning, bestämda saker att slåss om. Till stor del är dessa stämningar säkerligen uttryck för den allmänna olust, som välfärdsstatens stillhet framkallar inom vissa grupper; jag hänvisar till ett tidigare avsnitt i min skrift.

Koalitionen är stark, trots den ständiga maktkampen i detaljer, detta är den centrala slutsatsen. De två små partierna kan snarast anses stimulera de storas samregerande. Kommunisterna, två till tre procent av väljarna, sedan några år utan mandat, fördöms lika energiskt av socialister som folkpartister. Frihetspartiet, snarast extremt liberalt i sitt program men därjämte en reservoar för allmänt missnöje och kvardröjande nazistsympatier, har vid senare val gått tillbaka men kunde ännu (med sex—åtta mandat av etthundrasextiofem) bli tungan på vågen vid en sprängning av koalitionen, vilket båda regeringspartierna vill undvika. Kravet på två tredjedels majoritet för vissa beslut av konstitutionell natur är en garanti för koalitionen.

De främsta männen inom regeringsblocket arbetar systematiskt för koalitionens befästande och en allmän avspänning. I april 1965 ägde på grund av en professors nazistiska uttalanden gatudemonstrationer rum, och en person blev dödad. Båda partierna gick samman i sorgetåget och vid ett gemensamt möte talade folkpartiets presidentkandidat Gorbach och den socialistiske utrikesministern Kreisky för sammanhållning och samhällsfred. — Jag vet väl, förklarade Kreisky, att många i folkpartiet känner samma oro som vi socialister. Låt oss hålla samman och visa att vi vill göra allt för att undvika nya olyckor och att vi lärt av den första republikens fruktansvärda erfarenheter.

Holland har efter andra världskriget styrts av breda, men skiftande koalitioner, omfattande tre eller fyra av de fem större partierna. Närmast en fullständig samregering (eller kanske snarare samlingsregering) kom man under tiden 1948—1958, då alla partierna utom liberalerna samverkade under socialdemokratisk ledning. De små förändringarna vid valen blir troget avspeglade i parlamentet genom en exceptionellt perfekt proportionalism, och förskjutningar på ett par procent av rösterna och några få mandat i andra kammaren (sedan 1956 bestående av etthundrafemtio representanter) har flera gånger lett till regeringsskifte. Det holländska systemet företer några särdrag, som är av stort intresse, särskilt vid jämförelse med Schweiz och Österrike.

Partiväsendet erinrar i åtskilligt om det schweiziska, i sin blandning av mera religiöst och mera ekonomiskt-socialt bestämda partier. Av de fem partier som kan aspirera på deltagande i regeringsbildningen, är tre byggda på religiös grund; deras tillkomst berodde till stor del på motsättningar, främst i skolfrågan, som numera nästan helt saknar aktualitet. Det katolska folkpartiet företräder den katolska minoriteten, de anti-revolutionära och kristligt-historiska partierna skilda tendenser inom den reformerta eller kalvinistiska riktning som traditionellt varit den förhärskande. Inom alla de religiösa partierna är spridningen bland olika socialgrupper betydande, och skilda ståndpunkter framträder av gammalt i frågor utanför det religiösa området. De övriga partierna har representerat tämligen klart skilda ekonomiska uppfattningar, successivt utjämnade under senare tid; de är det liberala partiet (folkpartiet för frihet och demokrati), i ovanlig grad ett organ för företagare och affärsmän, och arbetarpartiet, som 1946 avstod från socialistisk eller socialdemokratisk beteckning.

Mer än kanske i något annat europeiskt land är fortfarande

den religiösa bindningen av vikt både som social och politisk faktor. Den genomsyrar föreningsväsendet, från student- och officersföreningar till arbetarorganisationer, den bestämmer det politiska ställningstagandet hos ungefär halva befolkningen. Den ojämförligt starkaste sammanhållningen visar den katolska, av tidigare åsiktstryck sammansvetsade minoriteten. Till den katolska fackorganisationen hör nästan alla katolska arbetare (antalet medlemmar är något över 400 000), på det katolska partiet röstar omkring en tredjedel av befolkningen, det vill säga bortåt 90 procent av katolikerna. Inom den majoritet som tillhör eller i varje fall härstammar från protestantismen är läget ett helt annat; här har liberalism och socialism med framgång begränsat den religiösa bindningens betydelse. Endast 230 000 arbetare hör till den reformerta fackorganisationen, medan c:a en halv miljon arbetare är anslutna till den religiöst neutrala organisation där arbetarpartiet har sitt fäste; endast drygt en sjättedel av befolkningen röstar på de båda reformerta partierna. Liberaler och socialister har alltså ungefär hälften av väljarna att slåss om. Intet parti drömmer om att inom en överskådlig framtid nå majoritetsställning.

Inom alla religiösa partier, särskilt inom det katolska, som har den jämnaste sociala förankringen, finns skilda strömningar i de aktuella ekonomiska frågorna. Liberalerna och arbetarpartiet har helt frångått sin tidigare antiklerikalism och, vad arbetarpartiet angår, sin tendens till aggressiv ateism (20 procent av befolkningen står numera utanför alla religionssamfund). Dessa förhållanden gör att samarbete mellan partierna i olika varianter blir naturligt. Svårast är att etablera ett samgående mellan liberalerna och arbetarpartiet och under senare tid har dessa partier varit alternerande alliansparters i regeringar, där det katolska och ett av eller båda de reformerta partierna ingått.

Då jag här stannar vid de speciellt holländska dragen i rege-

ringsbildning och regeringssamverkan, utgår jag närmast från den långvariga samlingsregeringen 1948—1958 men i huvudsak har även de mera begränsade koalitionerna haft samma karaktäristika.

Förhållandet mellan regering och parlament är ett annat än i andra parlamentariska stater; i viss mån kan situationen jämföras med den schweiziska, även om betydande olikheter finns. Att regeringen bildas av partier med stor parlamentsmajoritet innebär inte, på samma sätt som på andra håll, att regeringen är försäkrad om en sådan majoritet. Ty i Holland är partierna självständiga mot regeringen i en utsträckning som mera erinrar om amerikansk dualism än om engelsk parlamentarism. På ett enastående sätt förenas den parlamentariska principen, enligt vilken regeringen är beroende av representationen, med maktfördelningens princip, enligt vilken de båda statsorganen är separata och mot varandra självständiga. Detta system underlättas och främjas av den år 1938 införda författningsregeln att medlemmar av representationen endast under tre månader kan förena detta medlemskap med en ministerpost; ministrarna har visserligen rätt att tala i kamrarna, men de är, utom i det nämnda undantagsfallet, inte medlemmar av dem. Ständigt och från alla partier betonas att regering och parlament inte är en enhet, utan två organ med skilda uppgifter, och att just detta är det märkvärdiga och värdefulla i det holländska systemet.

Ceremonielet vid regeringsbildningen — utförligt skildrat i ett till engelska översatt arbete av E. van Raalte — innehåller flera egenartade drag. Bland annat är det vanligt att monarken först tillsätter en »informatör», som skall sondera möjligheterna för en regering på bred bas, och först därefter får en »formatör» (eventuellt samme person som informatören) det egentliga regeringsuppdraget. Detta förberedande arbete tar ofta lång tid: över två månader 1952, nära fyra månader 1956. Idealet är en

regering som bygger på ett ganska detaljerat program, utformat under förhandlingar mellan de samverkande partierna; detta program fastställes inte, som i Österrike, i en koalitionspakt, men väl i en regeringsförklaring. Deklarationen år 1952 omfattade omkring femton trycksidor och innehöll utfästelser i alla frågor av betydelse. Men även i ett sådant fall framhäver partiledarna i parlamentet sin självständighet, sin rätt att på varje punkt pröva de kommande regeringsförslagen. I andra lägen kan man inte nå mer än en allmän och lös överenskommelse.

Den sålunda bildade regeringen, delvis rekryterad inom, delvis utanför representationen, tenderar enligt samstämmiga vittnesbörd att bli en enhet, inom vilken partiskillnaderna spelar ringa roll. De mera samarbetsvilliga inom partierna ingår i regeringen, denna känner sig tvungen att nå uppgörelser, i regel trivs man så bra att slitningarna reduceras till ett minimum. Några gånger om året avgörs frågor genom omröstning inom kabinettet, ofta oberoende av partilinjer; de som kommer i minoritet stannar i regel kvar och opponerar då aldrig i kammaren mot regeringsbeslutet. I många fall vet inte ett partis parlamentsfraktion vilken ställning partiets ministrar intagit i regeringen i en viss fråga. Vanligen yttrar sig ministrarna i representationen blott i departementsfrågor, och detta underlättar solidaritetsprincipens tillämpning. Härtill kommer att, liksom i Sverige, förslag om misstroendevota inte ställs och att regeringen avgår blott om den, eller några av dess medlemmar, anser ett nederlag alltför allvarligt för att man skall kunna sitta kvar.

Kamrarna och partifraktionerna ser det som en hedersak att kontrollera och utan partibundenhet opponera mot regeringsförslag, även om sådan opposition i praktiken oftast gäller detaljer. Det är inte ovanligt att ett parti i kamrarna kritiserar förslag som partiets ministrar anslutit sig till utan att detta le-

der till att ministrarna avgår. Vanligt är att ett partis ministrar i viktiga frågor konfererar med parlamentspartiet, men detta samarbete är inte självfallet och i varje fall vida mera begränsat än hos oss. En minister meddelar att ordföranden i hans partis andrakammarfraktion principiellt vägrar att diskutera frågor som skall före i regeringen, och ordföranden i fraktionen bekräftar riktigheten av denna uppgift. I regel fälles därför en regering genom att en eller flera till koalitionen hörande fraktioner vägrar att godta ett viktigt förslag.

I regeringen lever man för att komma överens, i partifraktionerna för att strida, uttalar en erfaren minister. En stridbar talare för en parlamentsfraktion förklarar: »Våra män i regeringen har ansvaret för styrelsen, jag och mina kolleger har ansvaret för kontrollen och dagspolitiken från partisynpunkt, ordföranden för partiet — som står utanför både regering och parlament — har ansvaret för politikens utformning på lång sikt.»

I flera harmoniska demokratier har man, särskilt under påverkan av det schweiziska systemet, diskuterat samregeringen som en principfråga, så i Sverige, Norge och Tyskland. Anhängare av ett sådant regeringssystem har utgått från att motsättningarna partierna emellan blivit så begränsade, att ett permanent samarbete är möjligt. En rad skilda motiv har anförts för samregeringen. Den har sagts vara en konsekvens av demokratien: regeringen intar i samtiden en så central plats i statsskicket att blott delaktighet för alla större partier i regeringsmakten kan trygga det grundläggande kravet på inflytande för minoriteterna. Kompromisser som får vidsträckt understöd och av inga större grupper uppfattas som övergrepp skulle säkerställas genom en sådan från riksdag till regering utvidgad proportionalism. Försök att finna tvistefrågor i stället för att nå uppgö-

relse skulle avföras ur politiken, likaså mycket av det taktiska spel, som nu för partierna är väsentligt. Kvalitativt skulle regeringen och politiken över huvud vinna på att förmågor inom alla partier kunde samarbeta i ledande positioner; då vissa partier under årtionden står i opposition, är det risk för att deras rekrytering, åtminstone vad den ledande gruppen angår, stadigt försämras. En samregering skulle, sägs det också, minska den rent partipolitiskt bestämda kritiken och vidga utrymmet för självständig och saklig debatt från fall till fall.

Denna uppfattning, som i huvudsak är min egen, skall jag här inte söka driva; min skrift avser att skildra en situation, inte att framlägga ett program. Jag vill understryka att hållningen till samregeringsfrågan är starkt beroende av hur man uppfattar och värderar utjämningen, den harmoniska demokratien över huvud taget. Kritikerna av samregeringstanken utgår från att det fortfarande finns, eller åtminstone att det går att finna, viktiga tvistefrågor som kan verka partiskiljande, och att tvister av denna art är värdefulla, därför att de ger demokratien vitalitet. De anser, och utan tvivel med större eller mindre rätt, att en i system satt regeringssamverkan är ägnad att konservera och befordra den utjämning, som ger stor stabilitet och ringa vitalitet. De anför också, att en samregering leder till parlamentets försvagande och till minskning av den kontroll, som utövas genom partier och press. Jag vill tillägga, att en fruktbar mera konkret diskussion i saken knappast är möjlig utan att man utgår från förhållandena i ett bestämt land.

3. *De brittiska partierna efter 1945*

Ännu vid valen 1922 och 1923 var de båda engelska »vänsterpartierna», liberaler och labour, ungefär jämnstarka. Vid 1924 års val vann labour ett klart övertag, som i huvudsak bevarats och förstärkts; konservativa och labour är sedan fyrtio år de stora konkurrenterna i brittisk politik. Denna utveckling sammanhänger starkt med majoritetsvalsystemet, som gynnar de stora och framför allt det största partiet; de mindre partierna tenderar därför att bli mindre verksamma, att sätta upp ett begränsat antal kandidater, och ett stort antal väljare går över till de stora partierna för att inte »kasta bort» sina röster på ett parti utan utsikter att segra.

Labour är mindre än något annat socialdemokratiskt parti influerat av marxismen. I dess principprogram, i stort sett oförändrat sedan årtionden, finns föga av de diagnoser och prognoser, som markerar marxistiskt inflytande, och partiets ledare har inte använt de formuleringar och perspektiv, som tidigare var obligatoriska i kontinental socialism. Men i sina sakliga krav är principprogrammet klart demokratiskt och socialistiskt; enligt den berömda och omstridda punkt 4 bygger det på grundsatsen om »det allmännas äganderätt till produktions- och transportmedlen».

Fram till 1945 var partiets insatser högst begränsade. De två regeringar partiet bildade under MacDonald, 1924 och 1929—1931, stöddes endast av minoriteter och var beroende av den liberala parlamentsgrupp, som utgjorde tungan på vågen. Men bortsett från att ett genomförande av väsentliga programpunk-

ter var otänkbart, har dessa regeringar tämligen allmänt anklagats för svaghet och tveksamhet. Den andra regeringen slutade med en katastrof för partiet, då MacDonald och några andra ledare på grund av det ekonomiska krisläget i strid mot partiets majoritet bildade en koalition med de borgerliga partierna och efter hand nära nog kom att identifieras med de konservativa. Med misslyckandet följde tendenser till en mera extrem politik, på samma sätt som i en rad andra europeiska länder. Statskunskapsprofessorn Harold Laski och andra hävdade, att borgarklassen inte kunde väntas avstå från makten under demokratiska former, ett parti inom partiet, »Socialist League», förklarade att efter en valseger en maktkoncentration, ett slags provisorisk diktatur, måste tillgripas för att genomföra socialismen. Dessa idéer blev dock aldrig härskande inom partiet; en väldig majoritet, främst bildad av de anslutna fackföreningarna, höll ovillkorligt fast vid den parlamentariska demokratien och reformkravens successiva genomförande.

Med kriget ändrades läget. Koalitionen med de konservativa 1940 förde partiets ledare — såsom Attlee, Morrison och Bevin — till framstående poster och gav dem både erfarenhet och prestige, partiet blev någorlunda enigt om ett långtgående, men helt inom demokratiens ram liggande program. Valstriden efter koalitionens upplösning blev till stor del en strid om centrala sakfrågor, även om man från konservativt håll — särskilt Churchill — framställde labour som en närmast totalitär riktning och talade om att ett Gestapo skulle upprättas i England om det till en allsmäktig stat syftande labour kom till styret. Labours seger — den klaraste seger något engelskt parti vunnit efter andra världskriget — blev upptakten till en av de stora reformperioderna i brittisk politik: en vida mera genomgripande rekonstruktion på viktiga samhällsområden än som ägt rum i liberal regi under Gladstones första regering 1868 och Camp-

bell-Bannerman och Asquith efter 1905. Denna socialistiska skördetid inledde ett nytt skede, med avspänning och oklara motsättningar som konsekvens av det intensiva reformarbetet. Det mesta av vad som gjordes är sedan länge godtaget av alla.

En sida av verksamheten var en socialpolitisk lagstiftning, utom i detaljer föga omstridd, som innebar stora förbättringar för sjuka, åldringar, arbetslösa och andra folkgrupper i ett svårt läge. En annan sida var skärpningen av beskattningen, som visserligen inte innebar en kraftig utjämning i inkomst och förmögenhet, men som minskade den starka kontrasten mellan rika och fattiga. En tredje linje, den mest omstridda, var socialiseringen. Från mars 1946 till februari 1951 överfördes i den engelska statens ägo tidigare privatägda företag med sammanlagt omkring 2,3 miljoner anställda, vilket motsvarade ungefär 10 procent av den yrkesverksamma befolkningen; före 1945 var mindre än en procent av de yrkesverksamma anställda i statliga industrier och affärsföretag. Socialiseringen omfattade i fråga om branscher, allmän ekonomisk situation och betydelse vitt skilda områden: centralbanken, kolindustrien, civilflyget och andra centrala delar av transportväsendet (järnvägar, bussar), elektricitets- och gasindustrien, järn- och stålindustrien samt inköpsorganisationerna för bomullstillverkning. En del av dessa socialiseringar gällde, såsom synes, områden, som i många länder från början eller sedan länge varit förstatligade och den privata sektorn i näringslivet var fortfarande helt dominerande. Ett system av planeringar och kontroll ökade emellertid liksom i andra länder statsmaktens förmåga att påverka näringslivet.

Vid valen 1950 sjönk labours underhusmajoritet till ett fåtal platser och vid 1951 års val vann de konservativa flertal i parlamentet utan att äga flertal bland folket. De konservativa regerade mellan 1951 och 1964, längre tid än något parti sedan

1830; valen 1955 och 1959 stärkte partiets ställning. Till dess första åtgärder var att återföra stålindustrien, som ännu inte i praktiken helt socialiserats, i privat ägo, och vidtaga en liknande »denationalisering» av en del av transportväsendet (främst lastbussar). Först 1964 kom labour ånyo till makten, med en majoritet i underhuset på några få röster över konservativa och liberala.

I det följande skall jag söka teckna det allmänna partipolitiska lägets utveckling under detta skede, särskilt genom att ta upp huvuddragen i labours inre debatt och att beröra partiernas metoder och partimotsättningarna vid de senaste valen.

Åren närmast efter nederlaget 1951, och i viss mån hela tiden 1951—1964, blev för labour en tid av självprövning. Man var förvånad och missräknad över förlusten av väljare efter skördetiden, liksom Churchill och hans krets varit 1945 över att nationen inte givit sitt förtroende åt segerns organisatör. Man var också osäker om vad man skulle göra i framtiden; programmet syntes till stor del konsumerat, och den närliggande linjen att fortsätta socialiseringsarbetet ansågs tvivelaktig både ur saklig synpunkt och med hänsyn till partiets popularitet. Debatten inom partiet blev livlig och omfattade en rad öppna och högtstående inlägg: skrifter som »New Fabian Essays» och andra samlingar med skilda författare, G. D. H. Coles »Is this socialism?», uppsatser i The Political Quarterly, Socialist Commentary, The New Statesman och The Tribune, utredningar, deklarationer och resolutioner vid parti- och fackföreningskongresserna. En så inträngande diskussion torde inte ha förekommit inom något annat lands socialdemokratiska parti efter andra världskriget. Under 1950-talet framträdde långa tider en ganska klar motsättning — markerad genom strider om ledarskapet på kongresserna — mellan en mera konservativ och en

mera radikal riktning, ledda av Hugh Gaitskell (partiledare efter Attlee till sin död 1963) och Aneurin Bevan (död 1960), vars riktning, »bevaniterna», redan under labours regeringstid visat missnöje med partiets moderation. I stort sett resulterade striderna i att en medlande, ideologiskt tämligen färglös centergrupp kom till ledningen före 1964 års val och att kraven på en radikalisering av partiet avskrevs.

Enighet rådde om att partiets reformer 1945—1951 var värdefulla, och de växlande programmen har alla innehållit fordran att den »denationalisering», som genomfördes av de konservativa, skulle återgå när labour ånyo fick makten: stålindustrien och de delar av transportväsendet det gällde skulle återföras i statens ägo. Men på många håll påstods att socialiseringarna inte medfört den effekt man väntat och att någon ytterligare socialisering i stor skala inte var aktuell. På kongresser och i skilda inlägg 1953—1954 stod dessa synpunkter i centrum. Partistyrelsen publicerade 1953 en skrift under det stolta namnet »Utmaning till England» (Challenge to Britain), men innehållet var ytterst moderat: några industrier, såsom den kemiska industrien och flygindustrien, borde överföras i offentlig ägo, då så befunnes lämpligt. Den stora fackföreningskongressen deklarerade ungefär samtidigt att ytterligare socialisering inte för närvarande vore önskvärd. I betänkandet om »offentlig äganderätt» genomgick man resultaten i de socialiserade företagen: inom kolindustrien hade stora förbättringar skett och lönerna avsevärt höjts, inom andra företag hade socialiseringen varit mindre betydelsefull. Intet försök gjordes att hävda att arbetslusten eller livsglädjen skulle ha stimulerats av känslan att vara verksam i statsföretag, i »egna» företag. Det väsentliga vore att öka investeringarna och att därmed möjliggöra industriell expansion. »Det skulle inte vara sant att i dag påstå att den allmänna opinionen är starkt förberedd för över-

förande av nya industrier till offentlig äganderätt» heter det i betänkandet. Bevaniterna krävde däremot i Tribune fullföljande av den »stora» linjen i partiets politik; negativism i socialiseringsfrågan var »döden för arbetarpartiet och därmed för socialismen». Vid kongressen i Margate nedröstades de radikala resolutionsförslagen; betecknande för stämningen är att en av de främsta fackföreningsledarna hotade med utbrytning ur partiet, om de doktrinära socialiseringskraven antogs, och att man från andra håll beskyllde fackföreningsfolket för »en nästan patologisk fruktan för socialisering». »Allmänheten kan inte väntas ge sitt förtroende till ett parti som för samma väsen som en kull valpar i slagsmål om en kaka», skrev professor R. H. Tawney, labours vördade inspiratör sedan årtionden. Den radikala minoriteten betonade emellertid sin lojalitet.

Några inlägg från denna tid går mycket långt i sin kritik av labourregeringens resultat; det bör betonas att de inte kan anses representativa för partiets majoritet. Statskunskapsprofessorn G. D. H. Cole, en av rörelsens främsta och mest självständiga teoretiker, utgav 1954 skriften »Is this Socialism?» och besvarade den uppställda frågan negativt. Labours politik hade inte varit socialistisk, skrev Cole, inte ens ett steg på vägen mot socialism. Trots en del sociala reformer och en del socialiseringsåtgärder av värde hade man inte kommit närmare det »klasslösa» samhället av långtgående social och ekonomisk jämlikhet, och arbetarnas makt över produktionsmedlen hade inte ökats. Fortfarande fanns en klass av rika, inte bara direktörer och affärsidkare utan kapitalister med stor arbetsfri inkomst. Arbetarna kunde inte se de socialiserade företagen i det idealistiska skimmer, som partiets ledare sedan gammalt sökt skapa: man märkte väl, »att en industris styrande genom en statlig byrå inte helt enkelt är detsamma som styrande genom folket». Cole, tidigare gillesocialist, fann närmast utvägen i självstyrande ar-

betarföretag, alltså producentkooperation. Parlamentsledamoten Donald Chapman gav i The Political Quarterly (1954) en mera hård och cynisk bild av läget än Cole. »Då exploateringen upphört och lönevillkor och arbetsförhållanden är goda och det finns full sysselsättning är folk i många industrier rädda för att gå över till offentlig äganderätt»; då arbetarna själva har det bra, irriteras de föga av att det finns en del personer med höga inkomster och kapital; »det är verkligen inte lönt att komma med de gamla slagorden om profitlystnad, fruktan, tärande fattigdom och hänsynslös utsugning»; »genom sin framgång har partiet förlorat sin förankring hos arbetarklassen, ty i England är proletariatet avskaffat och inlemmat i medelklassen». Samma år skrev Crossman, som närmast ansågs tillhöra vänsterflygeln, i New Statesman, att partiet förlorat många anhängare och angav bland andra följande motiv: »upptäckten att arbetarregeringens 'socialism' blott innebar upprättandet av ett antal väldiga och byråkratiska offentliga företag; misstanken att den sociala revolution, som socialisterna talat om i själva verket inte skulle leda till ett friare samhälle, utan till ett direktörssamhälle dominerat av teknokrater; övertygelsen att fullständig socialisering sådan den genomförts i Sovjetunionen urartat till en totalitär stat . . .» Det var nödvändigt, skrev Crossman, att hindra både statsmonopol och privatmonopol.

I de skrifter, där man sökte finna bot för den hotande programlösheten, framhävdes värderingar som jämlikhet och personlig frihet. I »New Fabian Essays» (1954) står jämlikheten i förgrunden. En viss ekonomisk utjämning hade ägt rum, sades det, men den var inte betydande. Höga, ofta praktiskt taget arbetsfria inkomster var inte mycket mera sällsynta än förr; egendomens fördelning hade föga påverkats av reformerna, och enligt en av Gaitskell något senare given uppgift skulle 3 procent av den engelska befolkningen äga två tredjedelar av förmö-

genheten i landet (enligt en beräkning från år 1959 ägde 5 procent 72 procent av kapitalet, medan den fattigare hälften av befolkningen ägde 3 procent). En ändring borde åstadkommas genom skattehöjningar, inte av inkomstskatten, som knappast kunde stegras, men av den beskattning, som drabbade förmögenheten, särskilt arvsskatten. En utjämning på lång sikt kunde vinnas genom längre skolgång och av staten bekostad undervisning vid högre skolor och universitet; i England, liksom i de flesta andra demokratier, har på denna punkt utan avsevärda partistrider stora reformer genomförts. I en skrift om »personlig frihet» (1956) framförde labour krav som generellt syftade till större säkerhet för individen: begränsning av regeringens förordningsrätt, förbättrad rättshjälp, skärpt kontroll och publicitet i fråga om det administrativa rättsförfarandet. Att bygga upp ett stort slagkraftigt program kring orden »jämlikhet» och »frihet» har likväl inte lyckats, delvis på grund av att i viktiga punkter partierna konkurrerat om reformerna i stället för att företräda positiva och negativa ståndpunkter.

Socialiseringsproblemet återkom emellertid ständigt i debatter och program. Vid några tillfällen utpekade labour, ehuru i regel i till intet förbindande ordalag, vissa industrier som lämpade för förstatligande, särskilt industrier, som i det föreliggande läget arbetade med svårigheter eller givit prov på bristande effektivitet: utom redan nämnda produktionsgrenar cementfabrikationen, skeppsbyggnaden, sockerindustrien och delar av textilindustrien. I två skrifter av år 1956 — Gaitskells »Socialism and Nationalization» och den av »Socialist Union» utgivna »Twentieth Century Socialism» — framträder tydligt både osäkerheten och önskan att bevara en betydande privat sektor inom näringslivet. Konkurrensen inom den privata företagsamheten var ofta dyrbar, skrev Gaitskell, men den utgjorde också en viktig stimulans: det var därför mycket svårt att »bedöma när man

väger det ena mot det andra huruvida ur effektivitetssynpunkt vinsten på att avskaffa konkurrensen är större än förlusten». I den mån socialisering ansågs lämplig, borde den inte i regel ske genom direkt förstatligande utan genom att staten i arvsskatt uttog aktier och realegendom och jämväl genom köp förvärvade delägarskap i företagen. »I nästa omgång blir förmodligen offentligt ägarskap åstadkommet medelst skattepolitiken, och inte genom nationalisering, som man betraktat som den naturliga vägen under de senaste tjugo åren, huvudinstrument för en socialistisk politik.» Inte heller denna linje blev central i partiets politik. En fusion av skilda linjer präglar två programskrifter av 1957, »Public Enterprise» och »Industry and Society».

Över huvud viker socialiseringsfrågan ständigt tillbaka under labours tid i opposition. Visserligen upprätthölls punkt 4 i principprogrammet — trots kritik av Gaitskell och andra — men försvaret var främst att punkten gav partiet stor handlingsfrihet och endast angav en vag och allmän målsättning — ibland sades att ingen misstänkte partiet att vilja förverkliga punkten i dess ursprungliga, mera egentliga mening. Fackorganisationernas ovilja mot eller likgiltighet för socialisering var tydlig. Och framför allt: opinionsundersökningar gav vid handen att varken arbetarklassens väljare eller den majoritet av arbetarna, som röstade på labour, var angelägna om fullföljande av socialiseringslinjen. Som exempel nämner jag den såvitt bekant senaste undersökningen, av år 1963: i det hela sade sig av alla tillfrågade blott 18 procent önska mer socialisering; av dem, som förklarade sig för labour, var 39 procent för ytterligare socialisering, 48 procent för den bestående gränslinjen och 15 procent önskade en viss »denationalisering».

Valen 1955, 1959 och 1964 visade att partistriderna i England i allt högre grad fått den karaktär, som utmärker den lyckade

och stabila demokratien. Frånvaron av skilda ideologier och värderingar har varit uppenbar. På alla centrala områden har principiell enighet funnits. Detta gäller, bortsett från vissa ytterlighetsgrupper inom labour, de stora linjerna i utrikes- och försvarspolitiken — Atlantpakten, atomvapnet, koloniernas frigivande — även om i några tillfälligt aktuella punkter konflikter inträtt, såsom labours opposition mot Suezkampanjen 1956 och krav på större oberoende gentemot USA i fråga om atomvapen 1964. Inrikespolitiskt företräder konservatismen mindre aktivitet beträffande statsingripanden och regleringar än labour, men de konkreta skiljaktigheterna har reducerats till ett minimum genom att labours socialiseringsplaner uppmjukats eller sjunkit i bakgrunden. Propagandan blir därför inriktad på allmänt självberöm och allmän nedvärdering av motståndaren. De konservativa beskriver labour såsom syftande till socialisering och byråkratisering, utan hänsyn till de enskildas frihet, medan labour beskriver de konservativa, gärna kallade tories, som reaktionärer, längtande tillbaka till ett 1800-talssamhälle utan kontroller och planeringar. Vad styrelsen, under dessa år ledd av de konservativa, företagit sig, betecknas som oskickligt och farligt, ofta i så starka ord att man måste anta ond vilja likaväl som inkompetens; svaret blir att vad styrelsen gjort varit förträffligt, särskilt om man jämför dess prestationer med vad som skulle ha utförts av motståndarpartiet. En tredje linje är löftena: i alla frågor, som väcker oro eller missnöje, anges lösningar, som påstås vara förträffliga likaväl som billiga, medan andra förslag förklaras ogenomförbara, olämpliga och ruinerande. Till allt detta kommer en reklamteknik, som mindre siktar till att ge besked i särskilda frågor än till att bygga upp en lockande bild (image) av det egna partiet och en ruskig föreställning om medtävlaren.

Det liberala partiet, som under 1960-talet visat tecken till en

återhämtning, har knappast på något väsentligt sätt skilt sig från de andra partierna i dessa hänseenden. Det har använt samma klichéer som de konservativa om labour och som labour om de konservativa, men de bestämda kraven har varit få: ett, rent maktpolitiskt, är en form av proportionalism, som skulle ge liberalerna en parlamentsrepresentation svarande mot deras röststyrka, ett annat är ekonomisk demokrati som ersättning för planering och socialisering, ett tredje är ökad lokal självförvaltning. Genom fordran på en jämnare egendomsfördelning (bland annat genom mera differentierad arvsbeskattning) har partiet närmat sig labour, genom det starka framhävandet av den privata företagsamhetens värde har det anknytning till de konservativa.

De konservativa framgångarna vid valen 1955 och 1959 kunde tillskrivas det allmänt förbättrade läget efter den första efterkrigstiden. Väljarna — eller rättare det fåtal väljare, som ändrade röstning — tänkte inte, såsom Gaitskell beklagade sig över, på labours reformpolitik under slutet av 1940-talet, utan blott på att de hade det någorlunda bra under konservativt styre. Programmens urvattning var påtaglig redan 1955, men jag skall här stanna vid 1959 års val, som kan sägas beteckna färglöshetens stora genombrott i engelsk politik. För detaljer rörande propagandan och debatterna vid de skilda valen är den vid Nuffield College utgivna serien undersökningar över valen 1945—1964 utomordentligt givande.

Det mest konkreta i labours program 1959 var alltid kravet på att »denationaliseringen» inom stålindustrien och transportverksamheten skulle återgå; i övrigt sades att om andra industrier skulle »svika nationen» kunde man »efter ingående och omsorgsfull undersökning» överväga deras förstatligande. Det mesta i programmet gick helt enkelt ut på att allting skulle bli bättre, om labour kom till makten. Man skulle bygga mer hus,

skolor och sjukhus, undervisningen skulle vidgas, folkpensionerna höjas, lönerna stiga — utan inflation eller stegrade skatter. Den kvarstående fattigdomen beskrevs drastiskt: sju miljoner saknade bad, tre miljoner wc. Till detta elände hade egentligen högern, »tories», skulden, som inte bättre utnyttjat sin regeringstid. I själva verket framförde de konservativa nästan på varje punkt samma önskemål som labour; skillnaden var att enligt deras deklarationer bara de själva kunde omsätta önskningarna i realitet och att allting skulle fördärvas om labour fick styra.

Valet har sagts vara det första stora annonsvalet i England. Framför allt var det högern som intensivt och med början långt före valet drev annonskampanjen. Den använde utbildade reklamexperter och lade ut sex—sju miljoner kronor på annonser och affischer; ytterligare ett tjugotal miljoner anses ha spenderats av industrien, särskilt den hotade stålindustrien. De rena reklamgreppen dominerade: ett porträtt av Macmillan med orden »rösta konservativt», paroller som »Livet är bättre med de konservativa. Låt inte labour förstöra det», fotografier av fyra personer med trevligt utseende från skilda yrken med orden: »Vad är det för gemensamt med dessa personer? De är konservativa.» Inom labour hade man mindre gott om pengar, men framför allt fanns det en motvilja mot reklamtekniken och förtröstan på agitationen inom fackföreningar och på arbetsplatser. I den mån man annonserade — utan hjälp av reklamexperter, framhölls det — var det med samma enkla medel som de konservativa.

Valdebatten rörde sig i mycket ringa grad om konkreta frågor. Flertalet labourkandidater gick inte in på partiets socialiseringsplaner och berörde inte problem, som kort tidigare varit aktuella, såsom Suez-kampanjen. För högerkandidaterna var huvudsaken att betona, att allt varit bra och blivit bättre under det konservativa skedet, för labourmännen att påpeka brister

och svårigheter på skilda områden och att utlova ökat välstånd efter en labourseger.

Både före och efter valen påpekade många, som inte var starkt engagerade i partibyråkratierna, att man inte haft mycket att slåss om — de ledande partimännen sade naturligtvis ingenting sådant, eftersom konflikter är lika nödvändiga för politiker som roller för skådespelare. De viktigaste grundsatserna är gemensamma för konservativa och socialister, skrev högermannen Nigel Nicolson (känd som dissident i Suezaffären) och även när det gällde tillämpning och detaljer började skiljelinjerna suddas ut; »skillnaden i hållning mellan de två flyglarna inom varje parti är minst lika viktig som skillnaderna mellan de båda partierna». I en av liberalerna utgiven valskrift förklarade den kände historikern Roger Fulford, att konservativa och labour stred uteslutande om makten och i sin strävan att vinna röster sökte lura väljarna genom falska beskyllningar och löften; med föga framgång sökte han visa att liberalerna var av annan kaliber än de stridande tvillingarna. Den radikale socialisten Michael Foot skrev i en artikelserie i Observer nästan precis detsamma: huvudfrågorna — utrikespolitik, försvar, bostadsbyggande, uppfostran — ställdes i allt högre grad utanför partipolitiken, och »de flesta av dagens politiska strider äger rum inom partierna och inte mellan partierna». De likaledes radikala författarna av skriften »Convictions» ansåg, att »varje parti fruktar en bestämd uppfattning, ty en sådan uppfattning medför förlust av röster» och att man nått »en enighet i huvudfrågorna som döljs av en våldsam strid om ämbeten och mandat». Vid en opinionsundersökning några månader före valet svarade 38 procent av de tillfrågade (mot 20 procent 1951) att det spelade liten eller ingen roll vilket parti som satt vid makten; denna mening var mera utbredd bland labourfolk än bland konservativa.

Valet i oktober 1964 hade i huvudsak samma karaktär. Beskyllningar och löften av den mest allmänna beskaffenhet dominerade. De konservativa hade vanskött styrelsen, påstod labour och pekade belåtet på stigande levnadskostnader, minskad export i september och andra svårigheter och misslyckanden; vi har skött oss utmärkt, svarade de konservativa och drog lika belåtet siffror om byggda hus och höjda löner. Man lovade på båda hållen bostäder och skolhus, starkare export, högre levnadsstandard; labours löften var något mera generösa än de konservativas, vilket gav de sistnämndas ledare Alec Douglas-Home möjlighet till valdebattens enda slagord — labourprogrammet sades vara »en matsedel utan priser». De två alldeles klara tvistefrågorna blev föga diskuterade: labours krav på »denationalisering» av stålindustrien (transportväsendet berördes denna gång inte) och upphävande av avtalet med USA om köp av vissa kärnvapen — även om de konservativa naturligtvis anklagade labour för vittgående socialiseringsplaner. Två valexperters uttalanden om läget strax före valet torde vara representativa. En publicist yttrade att det hos många fanns en kombination av trivsel på grund av stegrad standard och av besvikelse över att läget inte var ännu bättre: frågan var om trivseln eller besvikelsen skulle få övertaget. En annan uttryckte saken så: »Frågan vid detta val är 'tid att byta' mot 'fruktan att byta'. Vem som vinner, det beror på vilken av dessa känslor som är starkast.» Enligt en opinionsundersökning ansåg 49 procent av väljarna att skillnaden mellan partierna var obetydlig.

Reklamkampanjen genom annonser och affischer var även denna gång livlig: båda partierna anlitade expertis och beräknade i detalj sina aktioner — *när* man skulle börja på allvar, *hur* angrepp och försvar skulle sättas in, *vilka* »bilder» av program och ledare som borde presenteras för publiken. Valet kunde emellertid med viss rätt betecknas som det första egentliga

TV-valet. I en rad program i TV framträdde ledande politiker och objektivt inriktade specialister; debatter politikerna emellan förekom inte men ledarna gjorde uttalanden i olika frågor, svarade på intervjuer och följdes under det egentliga valarbetet (möten och besök hos väljare) av TV-fotografer. Det blev instruktivt och kanske främst underhållande; man fick ett intryck av de ledande männen och en god bild av hur valet gick till men knappast besked om vad striden gällde.

Hur människor inom skilda kön, åldrar och socialgrupper röstar är i England ganska ordentligt utrett, framför allt genom opinionsundersökningar i samband med valen. Kvinnorna röstar mera konservativt än männen, vilket synes vara fallet i alla länder. Enligt en undersökning från 1959 röstade 45 procent av männen konservativt mot 55 procent av kvinnorna; andra undersökningar har tytt på en motsvarande skillnad mellan könen på 3—4 eller 7—8 procent. Det har på goda grunder kunnat sägas, att de konservativas maktställning 1951—1964 berodde på den kvinnorösträtt, som partiet så länge och energiskt bekämpat. Enligt en ovanligt omfattande opinionsundersökning från 1964 skulle 39,7 procent av männen och 45,7 procent av kvinnorna vid detta års val ha röstat konservativt, medan motsvarande siffror för labour var 48,3 och 41,7 procent. Att åldern är korrelerad med konservatism (kanske på grund av förändringar i den ekonomisk-sociala situationen) bestyrktes i samma utredning. Så till exempel var i åldersgruppen 21—24 år 39,5 procent för de konservativa och 48,8 procent för labour; med stigande ålder steg konservatismen och av folk över 65 år var 51,2 procent för de konservativa och 37,8 procent för labour.

Av större intresse och mera klarläggande för den speciellt engelska situationen är undersökningarna av ställningstagandet

inom skilda socialgrupper. Av de många studierna skall jag här blott beröra två. Sociologen John Bonham uppdelade i sitt arbete »The Middle Class Vote» folket i två klasser, medelklassen och arbetarklassen; den grupp som kan kallas överklass ansågs — och har i regel ansetts — vara för liten för att i detta sammanhang kunna särskiljas. Till medelklassen räknades alla som inte är kroppsarbetare, alltså även kontorsfolk och småföretagare som ofta inte förtjänar mer än arbetare. Från denna utgångspunkt beräknades medelklassen omfatta ungefär en tredjedel av de röstberättigade. Även om de konservativa skulle vinna hela medelklassen, måste de alltså för att segra vid ett val också vinna omkring en tredjedel av arbetarklassen, och eftersom partierna är tämligen jämstarka och labour får ett icke obetydligt understöd från mellanklassen, måste i genomsnitt 35—40 procent av arbetarna rösta med de konservativa.

Den nyssnämnda stora opinionsundersökningen före 1964 års val gällde också klassgrupperingen. Väljarna indelades i fyra klasser: högre medelklass, medelklass, yrkesskickliga arbetare och andra arbetare. Hur man inom de skilda grupperna tog ställning till de konservativa, labour och liberalerna framgår av följande tabell:

	klass 1	klass 2	klass 3	klass 4
Kons.	74,7	60,7	33,9	30,9
Lab.	8,9	24,8	54,4	59,1
Lib.	14,9	13,7	10,9	9,1

Partiernas spridning inom skilda socialgrupper är, såvitt kan bedömas, jämförelsevis jämn. Det mest anmärkningsvärda är att ett så stort antal kroppsarbetare röstar konservativt. Enligt en särskild utredning är den konservativa hållningen rätt utbredd även bland de till fackföreningar anslutna; 27,7 procent av

denna grupp deklarerade konservativt (62,2 procent labour och 8,8 procent liberalt).

Frågan om arbetarnas konservatism har tagits upp av statsvetenskapsmannen Robert McKenzie; hans resultat är, då detta skrives, ännu inte offentliggjorda, men några huvudpunkter har refererats i The Observer. Undersökningen har delvis gått till på det sättet att man intervjuat arbetare om deras motiv för röstningen och ingående utfrågat dem som säger sig rösta med det konservativa partiet. Det visar sig att en ganska stor grupp arbetare har den allmänna uppfattningen, att de konservativa ledarna genom social ställning och utbildning är bättre skickade att styra än arbetarledarna; då vederbörande tillfrågas om de föredrar en person från aristokratisk miljö med public school-utbildning framför en person som arbetat sig upp och under svårigheter skaffat sig en motsvarande bildning, blir svaren ofta att den förstnämnda typen på grund av sina anlag, sin familjs ställning och dylikt måste vara mera lämpad för stora uppgifter. Till dessa föreställningar knyter sig självfallet en tendens att i största allmänhet godtaga de konservativa åsikterna; man talar om det farliga i socialisering, om den privata företagsamhetens fördelar, om nödvändigheten av en viss skillnad i uppfostran mellan olika samhällsgrupper.

McKenzie använder i detta sammanhang uttrycket »deferential voters» (vördnadsväljare), men man skulle kanske också kunna tala om identifikationsgrupp, det vill säga en grupp som liksom gamla familjetjänare identifierar sig själva med den familj, hos vilken de är anställda.

En tendens, sådan den här angivna, har funnits på olika håll i skilda länder, framför allt kanske bland lantarbetare och andra underlydande på gods och herrgårdar. Men den lär numera vara ovanlig över huvud och ytterst sällsynt bland ordinära arbetare. Jag betvivlar att man skulle kunna finna en svensk in-

dustriarbetare som röstade för högern eller något annat borgerligt parti med en motivering som liknar den i McKenzies redogörelse angivna.

4. *De norska regeringskriserna 1963*

»Kings Bay-saken kommer att bli en guldgruva för statsvetenskapen och för statsrättsjuristerna i framtiden», skriver den framstående norske experten Jens Chr. Hauge. Han åsyftar därmed bakgrunden till och tillvägagångssättet vid de båda norska regeringskriserna i augusti och september 1963. Dessa kriser har från en rad synpunkter ett utomordentligt intresse. Ett problem gäller bedömningen av den i augusti störtade ministärens handlingar, respektive uraktlåtenhet att handla i fråga om skötseln av de norska statsgruvorna i Kings Bay på Spetsbergen. Ett annat problem gäller, om det juridiskt och politiskt fanns tillräckliga skäl för båda regeringsdemissionerna; här inställer sig också frågan om den parlamentariska innebörden av de dagordningar, som stortinget antog och om den konstitutionella korrektheten i vissa dagordningsförslag. Vidare aktualiserar affären den politiska situationen i Norge, den belyser skarpt relationerna mellan partierna — och dessa relationer är i huvudsak desamma som i en rad andra framgångsrika demokratier. Det är vid detta sistnämnda problem, som jag här i huvudsak skall stanna.

Den formella förutsättningen för de båda kriserna var det egenartade partipolitiska maktläge, som uppstått efter 1961 års val. Arbetarpartiet (socialdemokraterna) hade mellan 1945 och 1961 suttit vid makten med stöd av en knapp stortingsmajoritet utan att äga en röstmajoritet bland folket (76 mandat och 41 procent av rösterna 1945, 85 mandat och 45,7 procent 1949, 77 mandat och 46,7 procent 1953, 78 mandat och 48,4

procent 1957); proportionalism är visserligen genomförd i Norge, men trots detta gynnas som i många andra länder de stora partierna. 1961 förlorade socialdemokraterna majoriteten i stortinget, trots att deras röstetal var högre än vid ett par av de föregående valen; partiet fick 74 mandat på 46,8 procent av rösterna. Partiet fortsatte emellertid att regera, eftersom oppositionen inte kunde gå samman. Den borgerliga eller icke socialistiska oppositionen hade exakt lika många platser som socialdemokraterna, fördelade på fyra konkurrerande partier: högern hade 29 platser, bondepartiet eller centern 16, kristliga folkepartiet 15 och vänstern (venstre) 14 platser. Den radikala oppositionen, socialistiska folkpartiet, med endast två mandat, kunde visserligen räknemässigt bilda tungan på vågen, men var programmatiskt urståndsatt att systematiskt utnyttja sin ställning; socialistiska folkpartiet krävde bland annat ökad socialisering, vilket den borgerliga oppositionen främst motsatte sig, och utträde ur Atlantpakten, som alla de andra partierna höll på. Medan de fyra borgerliga grupperna angrep regeringen för dess »socialism», anklagade det socialistiska folkpartiet regeringen för bristande »socialism».

I detta läge uppkom Kings Bay-affären, närmast beroende på svåra explosionsolyckor i en gruva i Kings Bay den 5 november 1962. I en häftig kampanj, särskilt i pressen, beskyllde alla oppositionspartier regeringen för att genom vanskötsel och otillräcklig kontroll bära ansvaret för det skedda. I augusti 1963 igångsattes i anslutning till ett utskottsbetänkande i frågan den avgörande aktionen mot regeringen i stortinget.

Efter en utomordentligt omfattande debatt (fyra dagar, sexhundra dryga spalter i stortingsprotokollet) förelåg den 23 augusti två dagordningsförslag till omröstning. De borgerligas förslag innehöll blott orden: »Regeringen har inte stortingets förtroende.» Det antogs under medverkan av socialistiska folk-

partiet med 76 röster mot 74. Det sistnämnda partiet, som inte ville stödja regeringen men inte heller framstå som ansvarigt för en ny borgerlig regerings tillkomst framlade ett dagordningsförslag, som anknöt till misstroendeförklaringen men framlades till votering som ett särskilt förslag: »Stortinget uttalar att den uppstådda regeringskrisen bäst kan lösas genom att man söker bilda en ny regering med utgångspunkt i arbetarpartiets stortingsgrupp.» Detta i parlamentarismens historia kanske enastående förslag förutsatte alltså att regeringen måste avgå men krävde att den nya regeringen skulle ha sin »utgångspunkt» (vad nu därmed kan menas) i samma parti, som stödde den störtade regeringen. Under debatten klarlades inte närmare vad förslagsställarna härmed avsåg: någon fordran på att socialistiska folkpartiet skulle representeras i den tilltänkta regeringen framställdes inte. En expert som hjälpt till att formulera förslaget, universitetslektor Ingeborg Wilberg, har hävdat (Lov og Rett 1963, nr 8) att formuleringen ville klargöra att partiet »inte avsåg att diktera vare sig sammansättningen av den nya regeringen eller vilken politik den skulle föra»; hon påstår, att »bildandet av en borgerlig regering var icke den nödvändiga och inte heller den naturliga lösningen av konflikten». Socialdemokraterna betecknade socialistiska folkpartiets förslag som ett spegelfäkteri för att avbörda sig ansvaret för regeringens fall; partiet ville »rida på två hästar på en gång» (justitieminister Gundersen). Med 148 röster mot 2 förkastades tilläggsförslaget. Regeringen Gerhardsen avgick och under ledning av högermannen John Lyng bildades en regering av de fyra borgerliga partierna. Omedelbart efter de berörda voteringarna åtskildes stortinget för att ånyo sammanträda den 16 september.

Augustikrisen har från statsrättslig och parlamentarisk synpunkt utförligt dryftats, bland annat av fyra experter i den

norska juristtidningen Lov og Rett. Jag kan helt ansluta mig till den uppfattning, som hävdades av professor Frede Castberg. Då ministären Gerhardsen fått misstroendevotum, måste den avgå, och kungen var skyldig att anförtro regeringsuppdraget åt ledaren av den borgerliga oppositionens starkaste parti. Men det är något absurt över krisen, därför att det tvåmannaparti, som störtade regeringen, tydligen var berett på att också störta den nya borgerliga regeringen; endast stortingets ajournering enligt tidigare beslut gjorde det möjligt för ministären Lyng att sitta i fyra veckor (den utnämndes 28 augusti och avgick 25 september). Strängt taget kunde enligt den praktik som tillämpades det socialistiska arbetarpartiet oavbrutet ha störtat regeringar, anmärker professor Edvard Hambro i Lov og Rett. Det är inte förvånande att krisen aktualiserat frågan om införande av upplösningsrätt i Norge.

Ministären Lyng presenterade sig den 16 september för stortinget med en av statsministern avgiven programförklaring, som var mycket moderat och allmänt hållen och där behovet av samarbete mellan partierna starkt underströks. Om något system- eller regimskifte, som tidigare ofta bebådats i den borgerliga pressen, fanns ingen antydan. Arbetarpartiet svarade genom Gerhardsen med en programdeklaration som på några punkter innehöll nyheter: såsom allmän pensionsordning enligt svenskt mönster, längre lagstadgad semester och höjda barnbidrag. Något uppseendeväckande radikalt fanns emellertid inte i programmet utom möjligen i ett par principiella, till intet förpliktande uttryck: det talades om »detta socialistiska program» och om »en fortsatt omdaning av samhället i socialistisk riktning».

Debatten varade denna gång tre dagar (18—20 september, 500 spalter). Det var från början klart, att den nya regeringen skulle störtas genom samverkan av arbetarpartiet och socialis-

tiska folkpartiet; från borgerligt håll antyddes att en överenskommelse mellan de båda partierna träffats, men detta förnekades bestämt av socialdemokrater och socialister, och dessa partier gick fram med skilda dagordningsförslag. Något krav på direkt misstroendevotum ställdes inte, möjligen därför att det ansågs orimligt att uttala misstroende mot en regering, som praktiskt taget inte fungerat, möjligen också därför att de två oppositionspartierna inte ville markera ett samgående. Från arbetarpartiets sida föreslogs följande dagordning: »Stortinget uttalar: Regeringen bör som grund för sitt arbete lägga den förklaring, som är framlagd av det norska arbetarpartiets stortingsgrupp.» Socialistiska folkpartiet föreslog: »Stortinget uttalar att den förklaring som framlagts av arbetarpartiets stortingsgrupp är en bättre grundval för regeringens arbete än den föreliggande regeringsförklaringen.» Genom denna formulering klargjordes, att socialisterna inte ställde sig helt solidariska med arbetarpartiet. Båda dessa förslag förkastades enligt klara partilinjer, med alla ledamöter närvarande; arbetarpartiets förslag med 76 röster mot 74, socialistiska folkpartiets förslag med alla röster mot två. Denna oppositionens splittring blev taktiskt möjlig, därför att de borgerliga framlade ett dagordningsförslag, som innebar ett med vissa reservationer och utvikningar försett förtroendevotum för regeringen. »Stortinget hänvisar till sitt beslut 23 augusti detta år om att regeringen Gerhardsen inte har stortingets förtroende. I det att stortinget uttalar att samhällsutvecklingen och lösningen av de många viktiga uppgifterna — bland dem folkpensionsfrågan, fyraveckorssemestern . . . m. m. — bäst äger rum enligt de demokratiska samarbetslinjer som regeringen lägger till grund för sitt arbete, ger stortinget sin anslutning till regeringens förklaring.» Det märkliga i dessa formuleringar är tydligen främst, att man ytterligare underströk regeringens moderation och samarbetsvilja: arbetarpartiets kor-

kurrerande program berördes snarast i positiva ordalag, efter som en lösning i samförstånd av de där upptagna frågorna rekommenderades. Förslaget avslogs med 76 röster mot 74. Därefter avgick regeringen och Gerhardsen bildade ånyo regering av representanter för arbetarpartiet. Något godkännande av regeringen krävs inte enligt norsk praxis; den 20 september avslutades stortingets sammanträde för året.

Redan den givna summariska redogörelsen för de båda kriserna torde visa hur vaga och flytande partimotsättningarna var och vilken dominerande roll taktiska motiv hade i striden mellan de skilda riktningarna. Det är dessa förhållanden, som jag här närmare skall belysa genom att ta upp några huvudpunkter i de omfattande och av upprepningar fyllda debatterna.

Större delen av debatten i augusti gällde direkt frågan om orsaken till Spetsbergsolyckorna och regeringens ansvar för dessa. Man gick i detalj igenom vad som skett, hur olyckorna ägt rum, de säkerhetsåtgärder som vidtagits, eller inte vidtagits, vad regeringen gjort och inte gjort. Här förelåg, synes det, förutsättningar för en konkret och saklig bedömning av snarast rättslig art (saken drogs också inför domstol). Vad som hänt var en olycka eller en skandal; ingen kunde påstå att regeringen eller någon annan önskat det inträffade. På detta sätt liknade Spetsbergsaffären de ungefär samtidiga händelserna i England och Sverige, Profumoaffären och Wennerströmaffären. Men liksom i båda de sistnämnda affärerna kom ställningstagandet till sakfrågor och skuldfrågor att sammanfalla med den partipolitiska uppdelningen. Alla borgerliga och medlemmarna av socialistiska folkpartiet klandrade regeringen för verksynder och underlåtenhetssynder, alla medlemmar av arbetarpartiet hävdade att regeringen var helt oskyldig, att den gjort allt vad den kunnat. Intrycket måste för den i saken icke engagerade bli

att maktfrågan och taktiken — viljan att bevara eller nå makten, att skydda sig själv och skada motståndaren — var avgörande för ställningstagandet, vare sig aktörerna var så bestämda av sin politiska position, att deras syn på sakfrågan automatiskt skiftade med partitillhörigheten, att de alltså i den konkreta saken trodde på vad de sade, eller i själva verket ansåg sig från partiets — den Större Sakens — synpunkt böra uppträda utan hänsyn till fakta i det speciella mål som förelåg. Sannolikt ligger förklaringen i detta och liknande fall, vad flertalet aktörer angår, någonstans mitt emellan: partimännen vill »från högre synpunkt» se saken på ett visst sätt, det blir därför lätt för dem att komma fram till ett ensidigt bedömande, realiteter och argument, som kan rubba denna hållning, söker man nedvärdera eller blunda för — vi befinner oss, som ofta i politiken, i en skymningszon mellan hederlighet och bedrägeri eller självbedrägeri.

Den norska debatten i augusti 1963 är idealtypisk också så till vida, som alla eller det stora flertalet ansåg, eller sade sig anse, att motståndarna var drivna av dåliga motiv — maktlystnad och härtill knutna taktiska hänsyn. Den karakteristik jag nyss givit skulle av allt att döma av talarna i stortinget snarast ha ansetts alltför mild — såsom gällande alla andra än den egna riktningen. Däremot förklarade man lika enstämmigt att man själv, och det parti man tillhörde, talade och handlade utan sådana motiv, såg till saken, den konkreta och speciella saken, och endast till den. Debatten blev alltså, från de skilda talarnas synpunkt, till stor del en moralisk uppgörelse mellan den egna, hederliga och sakliga sidan och den andra, skumma och taktiska sidan. Och som vanligt syntes de agerande inte medvetna om, att det låg något oroande och avslöjande i denna situation; den politiska deformationen tycks hos de flesta ha varit så fulländad, att det hela tedde sig naturligt, att egen-

rättfärdigheten var lika självklar som tvivlet på motståndarnas rättfärdighet. De uppträdandes bild av debatten var lika ensidig, lika väl anpassad, lika politiskt genomsyrad som deras bild av det sakläge, som debatten gällde.

Helt naturligt framfördes beskyllningar för dåliga motiv hos motståndarna framför allt av det hotade partiet, arbetarpartiet. Statsminister Gerhardsens huvudanförande var till stor del en anklagelseakt och bör relativt utförligt citeras. »I loppet av denna sommar har den borgerliga pressen skapat en politisk atmosfär som, tror jag, kommer att förgifta det politiska livet i Norge lång tid framåt ... (Regeringen) har direkt gjorts ansvarig för de dödade arbetarna i Kings Bay, den har kopplats ihop med Profumo-skandalen i England och spionmålet mot Wennerström i Sverige. Den har indirekt stämplats som en oärlig regering.» Ett förslag till misstroendevotum hade förr gällt något som givit »en riktlinje eller ett program för en ny regering»; detta var inte fallet i Kings Bay-saken. »Jag går ut från att våra politiska motståndare inte har avsett att bilda en regering uteslutande på programmet att så länge den sitter skall det inte förekomma olyckor i statens gruvor ... Det är ingen stor uppgift som har samlat dem, ingen stor idé, utan en arbetsolycka vid ett statsföretag ... En arbetsolycka kan inte vara ett gott regeringsunderlag.» »Oppositionen har gjort olyckan i Kings Bay till en partipolitisk fråga ... Därför skall de borgerliga partierna under denna debatt, under valstriden och många år framåt angripas och kritiseras för att de lät fresta sig att utnyttja en tragisk olycka för partipolitiska syften ... Avsikten med den samfällda borgerliga aktionen är att skapa misstro mot arbetarpartiets politik och få en borgerlig majoritet i stortinget 1965. Detta borgerliga flertal skall därefter ändra den politiska kursen och genomföra ett systemskifte.»

Då Gerhardsen kritiserades för sina beskyllningar mot de

borgerliga gav han en replik, som också är belysande och betecknande för många politikers resonemang. »Jag har inte givit uttryck åt att jag dragit politikernas personliga motiv i tvivelsmål. Jag har opererat med partierna, och jag beklagar mycket, om någon skulle fått uppfattningen, att jag avsåg personliga motiv. Det är politiska motiv och politiska drivkrafter som ligger bakom, enligt min mening, och det är detta jag hela tiden haft i tankarna.» Vad menas med »personliga» och »politiska» motiv, med »personer» i motsats till »partier»? En efterföljande talare, Bondevik, ställde den frågan, under betonande av att »partier är sammansatta av personer» och att »om ett parti gör något oärligt eller oansvarigt, måste det stå personer bakom». Att Gerhardsen menade något så enkelt, som att privat taburetthunger inte drev motståndarna verkar otroligt, i synnerhet som han strax förut sagt, att »de borgerliga uppenbarligen inte skyr några medel för att få plats på (regeringens) taburetter». Sannolikare är att Gerhardsen helt allmänt gav uttryck åt den vanliga dubbelmoral, enligt vilken ett handlande som i privatlivet skulle anses oförlåtligt, kan tolereras, då det gäller politik, därför att i denna verksamhet syftet att gagna en sak eller vinna makt är en ursäkt för gemenheten, men i så fall var hans starka fördömande av motståndarnas motiv inkonsekvent. Troligast är väl att han både i sitt anförande och i repliken föll in i en jargong, enligt vilken grova beskyllningar inte får tas så allvarligt i politiska sammanhang, eftersom överdriften och förvrängningen på detta område är ett ordinärt och legitimt stridsmedel — den professionelle politikern hade sin av yrket präglade bild av moralen, likaväl som av sakläget och debatten.

Gerhardsens anförande är i nu berörda hänseende representativt för arbetarpartiets inlägg. »Detta är ett rent politiskt misstroendeförslag, det är helt enkelt en opposition, som nu vill

bilda regering», yttrade justitieminister Gundersen; på ungefär samma sätt uttryckte sig statsrådet Haugland. Stortingsmannen Wormdahl talade om »den serie av hela och halva osanningar, missförståelser och misstänkliggöranden, som bildar grundval för den borgerliga minoriteten». Man förklarade att den borgerliga oppositionen mindre bestämdes av misstro mot regeringen än av längtan att efter så lång väntetid komma till styret, att de borgerliga ville visa, att de gemensamt kunde bilda en ministär, att de ville slå mynt av olyckan vid kommunalvalen 1963 och stortingsvalen 1965 och därför gjorde så stor sak av en händelse, för vilken regeringen var helt utan ansvar. Den socialistiska tvåmannagruppen beskylldes för att vilja hetsa mot arbetarpartiet och att samtidigt vilja lura sina väljare genom att föreslå ett orimligt tillägg till de borgerligas förslag om misstroendevotum; det sades också att socialisterna genom sitt tilläggsförslag krävde makt över arbetarpartiets regeringsbildning. Arbetarpartiet självt endast försvarade sig mot orättfärdiga anklagelser och en sammangaddning av politiskt helt skilda riktningar. Det inträffade innebar, förklarade Gerhardsen, att man avlägsnade sig från den »samarbetsvilja» och den »saklighet», som utmärkt norsk politik i jämförelse med de flesta andra länders.

Regeringen angrep sina kritiker för maktlystnad, taktiska motiv, vilseledande propaganda, bristande hederlighet. De angripna angriparna svarade med liknande beskyllningar. Men helt naturligt fick oppositionens anklagelser en i viss mån annan inriktning. De utgick från regeringens sätt att handlägga Kings Bay-affären och innebar, att regeringen själv måste vara medveten om sina fel och alltså var i ond tro, då den värjde sig mot alla anmärkningar. Denna uppfattning skymtade eller framträdde klart i nästan alla inlägg från de borgerliga och socialistiska folkpartiet. Med särskild skärpa formulerades den av stor-

tingsman Undheim, som gjorde till sina följande uttalanden i en vänstertidning: »När arbetarpartiet menar att det är *de andra* som här driver 'partipolitik', kan det bara jämföras med mannen, som trodde att det bara var han själv som gick i takt, medan alla andra gick i otakt. Ja, visst är det synd om Einar Gerhardsen att han blir tvungen att avgå. Men varför är det synd? Därför att självfallet han och hans parti i sitt innersta så innerligt väl vet, att hans regering i denna sak har handlat oparlamentariskt och visat stortinget vanvördnad. Men han anser att han inte kan erkänna det. Efter 18 års styre har hans egen byråkrati blivit ett egenrättfärdigt envåldsstyre som förlorar sin auktoritet, om det erkännes att ett fel kan begås. Alltså erkänner man inte. Detta är tragiskt för Gerhardsen och hans parti.»

Oppositionen sade sig vara fri från taktiska spekulationer och driven av tvånget att handla enligt sin övertygelse i sakfrågan. Ja, det påstods rent av att detta handlande från partipolitisk synpunkt var riskabelt och att man alltså uppträdde i strid mot sina egna intressen. Den blivande statsministern Lyng gick energiskt på denna linje. I sitt första korta anförande den 20 augusti vände han sig mot Gerhardsens yttrande, att opposionen önskade bilda regering. Det vore uppenbart, att en »borgerlig regering får en ytterst svår uppgift ... Men ibland är det så att man får lämna värderingarna, kalkylerna och beräkningarna av det politiskt förmånliga därhän. Man får göra vad man anser vara det riktiga, vare sig det medför behagliga eller obehagliga konsekvenser för en själv. Det finns 74 representanter i denna sal, som efter grundlig genomgång av denna fråga har kommit till det resultatet, att om vi inte nu säger ifrån vad vi menar har ingen av oss längre något att göra i denna sal.» (Lyng förbigick helt Gerhardsens ord om att oppositionen ville bilda regering med tanke på följande val.) I sitt stora anföran-

de den 22 augusti gick Lyng än längre. »Om man i några få ögonblick med ett visst minimum av omsorg tänker på detta, måste man väl inse, att det dummaste oppositionen kan göra om den tänker taktiskt politiskt, det är att frambringa en regeringskris i denna parlamentariska situation, under de förutsättningar, som föreligger idag, och i denna speciella sak.» Då de borgerliga partierna ändå var redo att i samverkan ta ansvaret var det därför »att det här gäller allmänna politiska principer med en sådan genomslagskraft, att de tvingar till samling hos oppositionen».

Lika bestämt framhävde socialistiska folkpartiets ledare Gustavsen sitt partis oförvitlighet. Arbetarpartiet hade, yttrade Gustavsen, genom polemik gjort sitt bästa för att överbevisa socialistiska folkpartiet om att regeringen inte förtjänade förtroende. »Det är modigt gjort, när man står på ett gungfly, att uttrycka sitt förakt för den, som man ber om hjälp — men klokt är det inte. Trots detta har vårt parti sökt att nå fram till en saklig och samvetsgrann bedömning av denna sak.»

Särskilt under senare delen av debatten sökte borgerliga talare, främst Lyng, visa, att tvisten mellan regering och opposition hade ett mera principiellt underlag än själva Kings Baysaken; dessa resonemang kompletterade tydligen avvisandet av taktiska och osakliga motiv i oppositionens uppträdande. Man förklarade, att konflikten egentligen gällde parlamentarismens tillämpning, att regeringen i Kings Bay-affären tydligt markerat sin allmänna benägenhet att inte helhjärtat tillämpa stortingets direktiv och att inte i tillräcklig grad ge stortinget upplysningar. Den tilltänkta nya regeringens mission är, yttrade Lyng, »att slå fast att stortingets flertal inte godtar den speciella form av omläggning eller — vill jag säga — utsuddning av de parlamentariska principer, som vi anser att den sittande regeringen har varit i färd med att genomföra». Denna argu-

mentationslinje ledde emellertid inte till att några skilda åsikter eller värderingar om parlamentarismen och regeringens förhållande till stortinget uppenbarades. Tvärtom: regeringen ansåg, att den följt stortingets allmänt hållna direktiv och att den varit högst angelägen att ge stortinget alla upplysningar av betydelse. Kärnan i debatten förblev därför handläggningen av själva Kings Bay-affären: hade regeringen haft den kontroll, om vars behövlighet man var ense, hade regeringen utövat det intima samarbete med stortinget, om vars värde alla också var eniga? Någon motsättning i principer, åsikter eller värderingar i stor stil framkom inte — huvudfrågan var och förblev, om de gemensamma grundsatserna i detta speciella fall tillämpats.

Det är naturligt att stortingets septemberdebatt i regeringsfrågan delvis fick en annan karaktär än augustidebatten. I augusti gällde konflikten en olyckshändelse, som enligt oppositionen till en viss del regeringen bar ansvaret för; den föreliggande sakfrågan sökte man, enligt arbetarpartiet med orätt, ge en principiell räckvidd. Några allmänna program presenterades inte i detta sammanhang, problemet om arbetarpartiet skulle tvingas att lämna regeringen på grund av Kings Bay dominerade; i denna situation måste beskyllningarna för politisk taktik och dåliga motiv, bland annat taburetthäfta och taburetthunger, som eggande synpunkter få en bred plats i konflikten mellan partierna. I septemberdebatten förelåg däremot två skilda program, ett från regeringen och ett från arbetarpartiet, och debatten måste till stor del koncentreras kring dessa program. Anklagelser av berörd typ saknades förvisso inte, men de var mindre skrymmande än i augusti. Generellt kan det sägas att augustidebatten belyste det taktiska spelets centrala roll; septemberdebatten belyste orsaken till det taktiska spelets dominans, nämligen hur svaga de sakliga motsättningarna var mel-

lan de riktningar, som växlade i regering och opposition, hur lika partierna egentligen var.

Jag har förut berört programförklaringarna i september. Det är nödvändigt att något närmare gå in på programmen; en utförlig redogörelse för dessa aktstycken, som behandlar nästan alla delar av samhällslivet och på åtskilliga trycksidor går in på allehanda detaljfrågor, är dock helt onödig.

Regeringsdeklarationen, avgiven av statsminister Lyng, började med några allmänna ord om att all norsk politik måste »vara förankrad i kristna grundvärderingar, i våra kulturella och nationella traditioner och i våra demokratiska institutioner». Det enda moment i detta principuttalande, som möjligen kunde väcka någon uppmärksamhet — men i själva verket blott, med respekt eller ironi, berördes av ett par talare — var orden om »kristna grundvärderingar»; denna passage var tydligen kristliga folkpartiets bidrag.

Efter detta följde en uppräkning av en rad områden, från utrikespolitik och försvar till flygplatser och telefonnät, inom vilka regeringen i stort sett endast i allmänna ordalag utlovade förbättringar. Man skulle fullfölja den internationella frihandelspolitiken, hjälpa de underutvecklade, utbygga undervisningen, ordna mera television, fullfölja socialpolitiken bland annat genom att, »så snart det blev råd», höja folkpensionerna, utveckla kommunikationsväsendet, öka bostadsbygget, vidga möjligheterna till friluftsliv, främja privatsparandet, stabilisera penningvärdet, minska skattetrycket för lägre inkomsttagare, höja levnadsstandarden osv. osv. I knappast några fall gavs mera konkreta uppgifter om hur allt detta skulle gå till. Regeringsprogrammet var en önskelista. På flera punkter betonades, att total eller nästan total enighet fanns: utrikespolitik och försvar, den sociala trygghetspolitiken, den fulla sysselsättningen. Statsministern slutade med, att de uppgifter som väntade »inte kan

lösas utan en eller annan form av samarbete, baserat på ömsesidig respekt och närmande mellan de synpunkter som bryter sig mot varandra. Regeringen har medvetet format sitt program i enlighet med denna tanke. Regeringen anser, att detta program kan bilda en god grundval för samling om en politik, som går ut på att utnyttja dagens och framtidens rika möjligheter till gagn för hela vårt folk.»

Arbetarpartiets av Gerhardsen framlagda program var delvis format på samma sätt som de borgerligas men det hade en avgjort konkretare inriktning och innehöll, såsom förut nämnts, nya punkter med bestämda förslag, såsom allmän folkpensionering, längre obligatorisk semester och högre barnbidrag. Gerhardsen framhävde också att enighet förelåg i vissa frågor, men han betonade inte denna tanke så starkt som Lyng. Ej heller framhävde han samarbetstanken i stil med regeringschefen, även om han senare under debatten uttryckte förhoppningar om ett gott förhållande mellan partierna. Gerhardsen, och över huvud taget arbetarpartiets representanter, uppträdde snävare och hårdare under debatten än sina motståndare. De ville visa det meningslösa och rent partipolitiskt motiverade i arbetarregeringens störtande och samtidigt genom att markera sin särpräglade politik och sitt avstånd från de borgerliga motivera att de störtade regeringen Lyng. Ibland kunde de borgerliga under diskussionen verka så undfallande och älskvärda, som de hoppades att få stanna kvar, medan det trumpet avvisande kännetecknade arbetarpartiets inlägg.

En huvudlinje i arbetarpartiets kritik var likväl att visa, att regeringsprogrammet inte innehöll något nytt, att det i själva verket genom sin torftighet klarlade det nyss timade regeringsskiftets meningslöshet. I sitt första anförande yttrade Gerhardsen: »Om regeringens förklaring kan man säga, att den är rik på ord men fattig på nya tankar. Det är litet överraskande, ef-

tersom det så ofta sagts att den nya regeringen hade något nytt och värdefullt att bjuda på. Nu faller det sig lätt för mig att medge, att det finns mycket gott i förklaringen. Vi känner igen det mesta, från långtidsprogrammet, från arbetarpartiets program och från den förra regeringens initiativ och politik. Nu är detta godtaget av en borgerlig samlingsregering ... En ny regering och en ny politik, har vi så ofta hört, särskilt från högern. Nu har vi fått en ny regering men ingen ny politik.» Men just mot detta vände sig Gerhardsen i det följande: »Det måste bli något kraftlöst över en politisk förklaring, som är författad uteslutande med tanke på att den inte skall utmana någon ... Vill man framåt, måste man ha vilja och kraft att tänka nya tankar och mod att ta upp nya frågor, även om det blir strid om dem.»

Denna kritik upprepades och varierades av andra talesmän för arbetarpartiet. »Vi hade trott att vi äntligen skulle få höra ett fast borgerligt alternativ till arbetarpartiets politik, och så har man hel enkelt tagit på sig arbetarpartiets gamla kläder ... (Enligt regeringsförklaringen) består detta systemskifte väsentligen i upphävande av omsättningsskatten vid kyrkobyggnader och uppmuntran av privat sparande, två saker, som arbetarpartiet sedan länge har under prövning» (Neergaard). »När man studerar detta dokument ordentligt, är det slående, att när det efter 28 år bildas en borgerlig regering, har den enligt förklaringen inte en enda ny sak av betydelse att lägga fram» (Bratteli).

Från socialistiska folkpartiet drevs tanken om regeringens menlöshet med speciell ironi och här betonades belåtet hur likt det borgerliga programmet var det socialistiska. »Det har varit en hel del panik i Norge i sommar, särskilt i pressen», yttrade ledaren Gustavsen. »En sjöorm har blivit sedd, och sjöormens namn var 'systemskifte'. Nu har vi alla fått se den, och dess

namn är bara 'taburettskifte' — och den var inte det minsta farlig . . . Norge har enligt min mening fått en ny socialdemokratisk regering, en regering utgången ur partier, som inte tycker om att kallas 'borgerliga' men som föredrar beteckning 'icke-socialistiska' partier. Hädanefter är det väl bäst att kalla dem 'icke-partierna'.» I själva verket, fortsatte Gustavsen, var talet om borgerligt alternativ och ny politik ren illusionism. De borgerliga kunde inte forma någon väsentligt ändrad linje, det fanns inga stora politiska motsättningar. »Jag har prövat att finna vad som i statsminister Lyngs regeringsförklaring inte kunde stå i ett trontal från arbetarpartiet. Jag har faktiskt inte funnit något viktigt» — till och med förslaget om kyrkobyggnaders befrielse från omsättningsskatt övervägdes ju av arbetarpartiet. Nu var det uppenbart, att »de två stora huvudblocken i stortinget med 74 representanter var i stort sett har fört samma politik».

Mera märkligt är att de borgerliga knappast reagerade mot påståendet att regeringsprogrammet inte innehöll några nyheter. Statsminister Lyng sade sig vara enig om »att det nog finns regeringar som har framlagt betydligt viktigare och mera framstegsbetonade förklaringar än denna regering har gjort». Regeringspartierna hade helt enkelt sökt dra fram »de praktiska arbetsuppgifter som ligger framför oss och som måste respekteras av varje norsk regering idag». Lyng medgav också att Gerhardsens deklaration »i ofantligt många punkter var lik vår». Men detta var ingenting att förvåna sig över. Ty ledarna för arbetarpartiet »är personer med gott praktiskt handlag, personer som har förutsättningar att bedöma vilken fråga som bör lösas idag och hur de praktiskt bör lösas under den närmaste tiden». Skillnaden mellan regeringen och oppositionen var i dagens läge enligt statsministern att regeringen ville lösa dessa frågor genom samarbete men att arbetarpartiet syntes mera in-

riktat på konflikt. Liksom Gerhardsen i augusti framträdde Lyng i september som samarbetsmannen, som sökte men inte fann förståelse hos den i grunden likasinnade riktning han ville samarbeta med. Och liksom Gerhardsen i augusti uttryckte Lyng i september sin oro för att motståndarens avoghet skulle leda till svårigheter i parlamentarismens funktionering.

Statsministerns paroll eller taktik blev i stort sett vägledande för de borgerliga. Längst i denna riktning gick kanske en representant för kristliga folkpartiet, Aarvik. Det vore meningslöst att diskutera de skilda punkterna i programmen, eftersom de i huvudsak sammanföll. »På den vägen kommer vi inte längre än i den berömda operetten, där aktörerna sjunger i munnen på varann: I can do anything better than you.» Och denna likhet mellan de politiska huvudriktningarna vore ofrånkomlig: »den samordning av korsande intressen som regeringsförklaringen uttrycker... den är den hårda realitet vi står inför — vare sig landets statsminister heter Lyng eller han heter Gerhardsen.» Det betydelsefulla och nya med regeringsförklaringen var enligt Aarvik något helt annat, nämligen att realiteterna erkändes och att man drog slutsatsen att ett enda parti inte kunde vara bestämmande, att samarbete var nödvändigt.

Arbetarpartiets nya regeringsprogram blev självfallet kritiserat ur en bestämd synpunkt, såsom ett efter regeringen Gerhardsens fall tillkommet försök att genom några radikala löften vinna socialistiska folkpartiets röster mot regeringen Lyng; på denna närliggande anmärkning svarade Gerhardsen, att de frågor det gällde länge diskuterats inom partiet och att, om ingen regeringskris inträffat, de nya reformerna sannolikt hade tagits upp i trontalet 1965. Men bortsett från denna taktiska meningsbrytning är det anmärkningsvärt, hur litet man från borgerligt håll angrep arbetarpartiets nyheter. Man betonade, att dessa frågor intresserade alla partier och förklarade rent av

från vissa håll, att deras lösning förberetts även på borgerligt håll (till exempel vänstermannen Garbo). Ingen enda talare tog, såvitt jag kunnat finna, bestämt avstånd från kraven på ny pensionsordning, längre obligatorisk semester och så vidare — det gällde här, sade man, sociala trygghets- och välfärdsfrågor, som alla var angelägna att lösa. Vad som anmärktes var att arbetarpartiet plötsligt framlade så bestämda förslag i dessa ämnen och alltså inte tycktes vara benäget att finna medlande lösningar i samverkan med andra partier.

Det allmänna intrycket av debatten är alltså att båda huvudriktningarna framhävde en långt gående enighet i aktuella sakfrågor. Det blev nästan en refräng i debatten att betona likheten mellan programmen. Men givet är att arbetarpartiet mera betonade, att de borgerligas program var likt deras eget, medan de borgerliga inskärpte, hur mycket arbetarpartiets program liknade de borgerligas — statsminister Lyng sade sig förstå Gerhardsens framhävande av att oppositionsprogrammet var skrivet innan man kände regeringsprogrammet och att alltså något plagiat inte ägt rum. Ibland syntes man på båda hållen förtjust över att leka tvillingar, ibland blev man tillsynes orolig för att leken gick för långt — vad skulle väljarna säga inför idyllen?

Det fanns tydligen en möjlighet att erkänna likheterna mellan borgerlig och socialdemokratisk politik i dagens läge och att samtidigt hävda en stark latent motsättning mellan dessa riktningar. Var inte moderationen hos motståndarna taktisk och spelad, skulle man inte i ett annat läge framlägga helt andra, mera konservativa, respektive mera radikala program? Denna tankegång framfördes på båda hållen, men den var inte dominerande i debatten — dess sekundära roll, särskilt i arbetarpartiets uttalanden, bör understrykas.

Flera representanter för arbetarpartiet påstod eller antydde

ungefär följande: det hade tidigare talats mycket om ett systemskifte, men regeringen gick in för en högst moderat politik; detta berodde delvis på att den inte ägde majoritet men också på att den bestod av partier med skilda åsikter och intressen; i en annan situation, särskilt om högern gick framåt, var ett försök till systemskifte i antisocialistisk riktning sannolikt. För att styrka denna uppfattning drog man fram uttalanden i pressen och vid partimöten — där notoriskt alla partier med mera storslagna ord talar om sina syften än under parlamentariska debatter. Om de borgerliga fick flertal, yttrade stortingsman Hønsvald, skulle högern säkert ta upp sin kamp för systemskifte och mot vad den kallade smygsocialisering. »Jag går ut från att djupfrysningen av dessa speciella tankar är provisorisk och inte kommer att vara i evighet.» En annan talare citerade Celius ord i Nils Kjærs »Det lykkelige Valg»: »Jag sviker inte min övertygelse . . . Jag bara, om du så vill, uppskjuter min övertygelse. Jag låter min övertygelse träda litet i bakgrunden tills jag har bruk för den igen» (Watnebryn). Att utfall av denna art intog en relativt undanskymd plats beror väl på att de för det stora flertalet tedde sig som rent taktiska grepp. Även för arbetarpartiet torde det ha varit uppenbart, att de borgerliga efter vad som hänt inte gärna kunde komma fram med ett konservativt eller reaktionärt program i stor stil, att de alls inte hade någon »övertygelse» av denna art att ställa på framtiden. Inte ens högern kunde rimligen antas »farlig» på det sätt några talare antydde, och att högern ensam skulle få majoritet var uteslutet. De av några talare använda greppen var kort sagt för enkla — åtminstone för stortinget.

En något större roll torde de borgerligas motsvarande angrepp på arbetarpartiet ha spelat. Dels — mera genomskinligt falskt — uttryckte ett par talare sin oro för att arbetarpartiet nu skulle bli dirigerat av socialistiska folkpartiet och slå in på en

annan utrikes- och försvarspolitik. Dels, och framför allt, stannade man i förskräckelse inför orden i Gerhardsens programförklaring om att partiet verkade för »samhällets omvandling i socialistisk riktning». Sedan statsminister Lyng i ett förut refererat anförande betonat hur små skillnaderna var mellan de båda framlagda programmen, gick han in på de citerade orden som uttryck för långtgående, icke närmare redovisade planer från arbetarpartiets sida. Han anknöt till talet om »systemskifte» i norsk politik. »Skall man använda detta ord som en generell karakteristik ... är det klart att det enda systemskifte som man över huvud kan diskutera, är den av arbetarpartiet — och ännu mer av socialistiska folkpartiet — tilltänkta omdaningen av samhället i socialistisk riktning.» Sådana planer innebar en radikalisering av arbetarpartiets politik och måste möta hårt motstånd från de borgerliga. Flera borgerliga talare instämde i denna tankegång. »Också vi som representerar regeringspartierna», yttrade kristliga folkpartiets talesman Aarvik, »är eniga om att samhället skall omdanas från det goda samhälle, som vi har idag, till något som är ännu bättre. Men vi är inte med på ... att detta samhälle skall bli en socialistisk stat.»

Men alltför allvarligt synes de borgerliga inte ha tagit hotet om socialism. Arbetarpartiet tycktes anse att dess förslag var ett led i socialismens förverkligande, framhöll centermannen Borten, och då måste också regeringsförslaget kallas socialism. »Det är uppenbarligen ett försök att fästa en ordkliché på åtgärder, som vi alla är ense om, i syfte att vi då skall förklara oss oeniga och att arbetarpartiet efteråt skall kunna säga att de andra inte var med ... Jag tror att man underskattar den vanliga kvinnans och mannens omdöme, om man tror att sådan teknik i den politiska debatten skall ha betydelse i det långa loppet.» Vänstermannen Garbo sade sig sedan länge vara övertygad om »att

arbetarpartiet i stort sett placerat det gamla marxistiska socialistiska arvegodset i skräprummet på vinden». Man tänkte inte längre på att arbeta för statens övertagande av produktionsmedlen. »Det är bara det att något måste ju ordet (socialism) betyda och frågar man vad det betyder, får man veta att socialism är det som står i arbetarpartiets program och följaktligen är arbetarpartiet socialistiskt. Det är med andra ord detsamma man upplever som då katten tror sig ha funnit något att bita i och i verkligheten bara biter sig själv i svansen, så att man inte vet var den skall hamna när den tumlar omkring.»

Dessa talares skeptiskt ironiska ord om arbetarpartiets »socialism» bekräftades, om också blott indirekt, av de talare från arbetarpartiet som berörde saken. Arbetarpartiet hade alltid bekänt sig till socialismen, sade man, och det vore orätt i att tolka regeringsförklaringens ord som pekande på »ett återvändande till kampårens extrema ståndpunkter» (Hønsvald). Vad socialism innebar var omstritt och klarhet kunde vinnas blott genom den politik som fördes. Ingen talare från arbetarpartiet antydde att man med programförklaringens ord i saken avsett några socialiseringsåtgärder eller över huvud något bestämt. Det synes problematiskt om programmets utformare genom de omstridda orden velat irritera de borgerliga eller locka socialistiska folkpartiet eller hoppats på bägge resultaten.

De norska debatterna på hösten 1963 utgick från tillspetsade och egenartade parlamentariska situationer och kom därför att ge en exceptionellt klar belysning av tendenser i den stabila och framgångsrika demokratien. I de aktuella sakfrågorna rådde praktiskt taget fullständig enighet mellan borgerliga inbördes liksom mellan borgerliga och socialdemokrater. Man sökte med ringa framgång inom de båda huvudgrupperna hävda, att denna enighet så till vida var tillfällig och prekär som »den andra»

gruppen hyste mera långtgående och oroande planer än den direkt bekände; de borgerliga talade om arbetarpartiets »socialism», arbetarpartiet om de borgerligas tankar på ett »systemskifte». I den konkreta fråga, Kings Bay-affären, som ledde till den första regeringskrisen, var man också enig i syften och värderingar, och kravet på arbetarregeringens avgång motiverades av att ministären i det speciella fallet vanskött sig och därvid inte handlat i enlighet med gemensamma syften och värderingar. Beskyllningarna för taktiska grepp och dåliga motiv var starkt framträdande i båda debatterna, särskilt i augustidebatten. Mot den egna oförvitligheten kontrasterade man motståndarens tvivelaktighet; båda de stridande parterna framstod som »politikens fångar», som bestämda av den yrkesmässiga deformationen. Det var naturligt att framställa anklagelser, vilka inom ett annat område skulle gått på heder och ära, som rimliga därför att den anklagade liksom den anklagande var medveten om det politiska språkbrukets speciella beskaffenhet. Därför kunde man också betyga sin tro på motståndarens heder samtidigt som man, enligt ordinärt uttryckssätt, sökte visa hans vanheder.

Ett personligt vittnesbörd må tillfogas. Jag har vid flera tillfällen inför norsk publik, delvis högt kvalificerad politiskt, framfört mina åsikter om den alltmer begränsade marginalen för på idéer och värderingar byggda strider i den lyckade moderna demokratien. Det har slagit mig att i de offentliga debatterna — särskilt tänker jag på en televisionsdebatt — politikerna genomgående vänt sig mot min uppfattning; för dem är tydligen bevarandet av tron på relativt starka motsättningar ett väsentligt intresse, ja, man kan säga en för yrkets bedrivande nödvändig förutsättning. Men det har också flera gånger slagit mig, att samma politiker i privata samtal nästan helt instämmer i mina synpunkter, att de rent av tycks vara glada över att visa sin

förmåga att analysera och genomskåda »det politiska spelet». Jag vill betona att jag vid dessa tillfällen inte fått något intryck av dubbelhet eller oärlighet i ordens mera vanliga mening. För dem jag avser har tydligen det politiska uppträdandet blivit en sida av personligheten — man drar på sig en uniform och blir annorlunda genom uniformen — men samtidigt kunnat betraktas som en roll; det har varit ett litet behag i att kasta av sig uniformen, att se sig själv utifrån som aktör i ett spel. Men denna växling och medvetenhet ligger inte i allas förmåga; många stelnar som Celius i Kjærs skådespel — de blir sådana.

5. *Det norska mönstret och demokratien*

Den norske historikern Jens Arup Seip har gjort sig känd för originella och skarpsynta idépolitiska undersökningar, bland annat en lysande teckning av sitt lands statsliv före parlamentarismen (»En regim inför undergången»). Han har nu i en uppsats, »Fra Embedsmansstat til Ettpartistat», tryckt i en essäsamling med samma namn, givit en bild av norsk författningsutveckling och den bestående ordningen. Seips framställning är medvetet schematisk och ensidig, den söker belysa genom att överdriva och tillspetsa, tendensen att bruka drastiska formuleringar leder till en elegans som stundom slår över i extravagans. Det väsentliga är att Seip ger ett nytt och fruktbärande perspektiv på norskt statsliv av i dag och att hans synpunkter bidrar till förståendet och bedömandet av andra jämförliga staters politik, ja, över huvud taget av samtidens demokrati.

Seips huvudtes framgår av uppsatsens namn. Den norska staten var först en ämbetsmannastat, en förvaltningsstat, med den under unionskonungen verksamma byråkratien som härskande grupp. Med parlamentarismens genombrott på 1880-talet kom flerpartistaten, med relativt svaga och löst sammanfogade partier i kamp om makten. Efter andra världskriget inträder en ny ordning, enpartistaten. E t t parti, fast uppbyggt kring en ledare och en stark byråkrati, styr landet under årtionden, stortinget är »reducerat till en registreringsapparat, ungefär som det franska parlamentet under Ludvig XIV», den splittrade oppositionens möjligheter att komma till makten är ytterligt små. Det är ungefär samma system, skriver Seip, som i Indien, i

Frankrike under de Gaulle och i ett stort antal afrikanska stater; egendomligt nog nämns inte Sverige.

Man har helt naturligt reagerat mot beteckningen enpartistat. Stortinget kan faktiskt fälla en regering, som Kings Bay-affären visade. Den avgörande skillnaden mellan enpartistaten och den demokratisk-parlamentariska rättsstaten är, skriver Frede Castberg i Samtidens jubileumsnummer etthundrafemtio år efter författningens tillkomst, att man i den senare »har rätt att fritt kritisera statsstyrelsen, att fritt appellera till väljarnas dom och att söka bryta det härskade partiets maktställning genom att vinna flertal för en alternativ politik», under en författning som reglerar striden och sätter gränser för maktutövningen — »det är inte så en 'enpartistat' ser ut».

Castbergs kritik är väl begriplig. Bakom hans avvisande av Seips uttryckssätt ligger tydligen oro för en ny form av begreppsförvirring — en del demokratiska stater skall, liksom diktaturstaterna, kännetecknas som enpartistater. Det är likväl klart att Seip inte är skyldig till begreppsförvirring. Han skiljer mellan »enpartistater i vilka väljarna vid valet inte har något val» och enpartistater i vilket »ett enda parti uppsugit all politisk makt och innehaft den under längre tid» — låt vara att valen är fria och opposition tillåten. Seip har använt ett extremt uttryck för att kännetecknа en egenartad situation; hans språkbruk kan leda till missförstånd, men behöver inte göra det.

Det härskande partiet i Norge utmärks, hävdar Seip, inte blott av sin enastående starka och fasta maktställning, utan också av en särpräglad struktur och verksamhetsform. Makten inom partiet är koncentrerad hos ledaren — Seip talar rent av om caesarism — och den vid hans sida stående kontrollapparaten, generalsekretariatet. Den statliga byråkratien och partibyråkratien tenderar att smälta samman; epokens politiska system kan beskrivas »som en förening av huvuddragen i de två föregående

epokernas: en förening av ämbetsverk och parti». Byråkratien och väljarna är sammanbundna av partiet. Man kan tolka detta så att väljarna genom partiet fått byråkratien under kontroll och att sålunda utvecklingen mot demokrati är fullbordad. Men man kan också se denna ordning från en annan sida och påstå att »genom partiapparaten har en byråkrati fått makten över väljarna». Den första tolkningen »stämmer överens med den myt som vi alla bär inom oss», den sistnämnda framstår som den mera realistiska, som »en rimlig arbetshypotes».

Hur har det blivit så, hur har denna »örn» bland partierna uppstått? Seip urskiljer olika krafter i vad han kallar »stalinise-ringsprocessen».

En är solidariteten inom partiet. Det är partiet som sådant vilket genom framgången och stabiliteten blivit det stora värdet för dess väljare. Vad man söker uppnå är inte längre det avgörande, utan själva partiet, ett slags nation inom nationen — Seip brukar inte det uttrycket, men det är helt i stil med hans tankegång. »Socialismen var — och är — när allt kommer omkring något som ligger i framtiden, och framtiden ligger i dimma. Partiet — det är något som är, här och nu. Det är inte programmet som kärleken och passionen gäller, utan partiet och partiet ensamt.» Lojalitetskänslan blir »ett band mellan medlemmar och ledning, men ett band som medlemmarna har om livet och ledaren i handen».

En annan faktor i utvecklingen är vad Seip kallar »kaninpolitiken». Därmed åsyftas den stränga gallringen av personer som släpps fram i förtroendeställning, ett medel att säkra de ledandes ställning mot fraktioner och infiltration. Denna kaninpolitik är delvis en följd av de äldre striderna inom arbetarpartiet, som gjort ledningen medveten om behovet av att själv utse partiets funktionärer och fullmäktige för att trygga sin makt. Partiapparaten och stortinget har fyllts av »kaniner».

En närliggande faktor är den »inre censuren». Ledningen har genomfört en systematisk kontroll för att hindra avvikande meningsyttringar och över huvud taget självständig åsiktsproduktion. Man kontrollerar genom skilda metoder valen inom partiet, föredragen, resolutionerna.

Slutligen framhåller Seip som förklaring till det norska arbetarpartiets position och organisation den ledande elitens stabilitet. Maktkoncentrationen fullbordades vid andra världskrigets slut, med Gerhardsen som en samtidigt älskvärd, taktiskt skicklig och i svåra situationer hård ledare. Genom honom blev »enpartistaten möjlig, ett författningssystem i vilket en partiapparat sköts in mellan byråkratien (i vid mening) och väljarna och band dem samman».

Den »djupare» förklaringen till allt detta ligger i en politik som lett till vad Seip drastiskt kallar »hertiginnornas omfamning». Han syftar härvid på de ord som MacDonald påstås ha fällt då han på sommaren 1931 övergav sina socialistiska kolleger och bildade en nationell samlingsregering: » I morgon kommer alla Londons hertiginnor att ha lust att omfamna mig.» Det norska arbetarpartiet har fört en politik som trots alla regleringar och socialpolitiska reformer varit acceptabel för »hertiginnorna» — läs kapitalisterna och direktörerna. Näringslivets män har befriats från fruktan, fruktan för kriser, konkurser, konkurrens, fruktan för en social revolution. Arbetarna har befriats från fruktan för arbetslöshet och verklig fattigdom. »De två parterna i arbetskampen — direktörer och arbetare — har bragts under en välkommen kontroll.» Den gamla ordningen står kvar, räddad av den sociala revolutionens män. »Den revolutionära organisationen blev regering, förbrytaren blev polis.»

Seip kan därför sluta med följande satser: I stort perspektiv »kan en socialistregering och ett socialistparti betraktas som en praktisk och billig metod för det borgerliga samhället att ordna

upp sina svårigheter». Man har på toppnivå »ett samarbete mellan näringslivets män och byråkratien i utvidgad mening — i det hela en bred samling av tekniker som genom enpartisystemet har väljarna under kontroll».

På överdrifter och ensidigheter hos Seip skall jag i stort sett inte gå in. Han är i regel medveten om dem och tycks använda äventyrliga fraser och uttryck (enpartistaten, kaninpolitiken, hertiginnornas omfamning) som stilistiska hjälpmedel för att rycka upp läsarna ur deras dvala. På några punkter undrar jag dock om hans schematism inte är omedveten. Själv demokratisk socialist tycks han vara benägen att alltför mycket se det norska arbetarpartiet som något säreget, att överskatta skillnaden mellan detta parti och andra partier. Därtill bidrar att han söker jämförelsepunkter i statsskick som i det centrala synes stå det norska fjärran, medan utvecklingen i länder som England, Sverige, Danmark, Holland och Österrike inte alls berörs.

Seips briljanta resonemang är stimulerande. Jag skall söka att, delvis med stöd av synpunkter som jag tidigare framfört, i några hänseenden komplettera det och föra det vidare. Debatten om vad jag kallat »den lyckade demokratien» — stabil, men med brister i vitaliteten — har börjat först under senare år, politikerna är i regel ovilliga att erkänna de nya perspektiven, och statsvetare och historiker har endast trevande berört dem. Det finns starka skäl att söka sig bort från de gamla klichéerna och bygga upp en mera realistisk bild av demokratiens politik.

Seips beskrivning av norsk politik efter andra världskriget — med vad han kallar enpartistaten som det karaktäristiska draget — berör och utgår från utvecklingstendenser som är gemensamma för den stabila, lyckosamma demokratien. Genom stora, halvt omedvetna kompromisser och anpassningar har

man uppnått en stark värdegemenskap eller konformitet; man är ense i fråga om demokratien, om den nationella samhörighetens värde och därmed om ett starkt försvar, om socialreformismen och ett stort mått av statlig reglering och dirigering, för att blott nämna några huvudpunkter i det för alla partier gemensamma idéprogrammet. De principiella eller ideologiska striderna har försvagats eller avvecklats, orden konservatism, liberalism och socialism har mist sin förmåga att skilja och passionera. De ekonomisk-sociala frågor som dras fram i riksdag och valkampanjer är till stor del så komplicerade att väljarna måste rösta på parti, inte på sak, det traditionella förtroendet inom olika folkgrupper för en viss partibyråkrati blir avgörande för ställningstagandet, och vid programändringarna från val till val blir en liten grupp av sakliga experter och politiska specialister bestämmande. Man har skapat belåtenhet utan entusiasm, och de storstilade, halvt revolutionära kraven har blivit skuggor i det förflutna. För att travestera ett ryktbart eller beryktat ord av Ernst Wigforss vid 1928 års val: rikedomen hos ett fåtal fördras med jämnmod, då välståndet delas av alla.

Här skall jag stanna vid några frågor som kan anknytas till utvecklingen i Sverige och Norge, med den socialdemokratiska dominansen under årtionden som kännetecken. Det är, låt oss först understryka det, något nytt i parlamentarisk demokrati som här föreligger. Ett och annat exempel finns på lika långlivade regeringar — med den allmänna rösträtten som grundval — under äldre tid, men i dessa fall har läget varit helt annorlunda, särskilt såtillvida som oppositionens maktbegär kunnat tillfredsställas genom ett federalt system (Schweiz, Kanada). I Norge och Sverige har ett partis dominans — även om parlamentsmajoriteten varit liten eller obefintlig — inneburit ett välde av exceptionell styrka och långvarighet.

Måste ett sådant styre, som man ofta antyder i debatten, vara

resultatet av några lyckliga eller olyckliga tillfälligheter, är det något underligt, nästan abnormt över att inte ett skifte inträtt, är »enpartiregimen» en fara för demokratien, påverkar den regeringen själv och oppositionen i farlig riktning? Vad blir i det hela följden av denna åtminstone för parlamentarismens teori helt främmande företeelse?

I flera stater som efter andra världskriget blivit självständiga har det parti som fört frihetskampen stannat vid makten trots en i det väsentliga parlamentarisk-demokratisk ordning. Kongresspartiet i Indien och Néo-Destour i Tunisien har blivit ett slags statspartier, vilka av folkmajoriteten betraktas som det givna medlet för politiskt handlande. Då Seip jämför dessa partier med den norska socialdemokratien — varmed den svenska i huvudsak kan likställas — synes han ha rätt, i en något annan mening än han själv anger. De härskande partierna i Sverige och Norge har lyckats uppnå och bevara positionen av statsparti just i den meningen att de ser sig själva — och av ett troget klientel ses — som på en gång auktoritativa och smidiga redskap för allt politiskt handlande. Den socialistiska ideologien har nästan helt avskurits under frammarschen, men detta har knappast varit någon förlust. Av marxismen är kvar en central tanke: att partiet företräder framsteget, högtidligare uttryckt Historien. Partiet saknar bestämda linjer för sin verksamhet, men ser, vad som i detta sammanhang är viktigare, inga gränser för denna verksamhet. Kvar står — nästan som enligt de föråldrade programmen — den principiella viljan att vara ett evigt organ för samhällets successiva omgestaltning, att ständigt aktualisera, upptaga och avgöra nya frågor utifrån en teoretiskt icke fixerad, men känslomässigt och i anslutning till det traditionella klientelet någorlunda stadig attityd.

I detta hänseende har socialdemokratien en särställning, ett nästan magiskt försteg, i förhållande till andra partier, och för

varje regeringsår, varje val blir denna ställning starkare. De andra partierna uppfattas som planeter, kretsande — förvisso icke enligt några fasta eller beräkneliga lagar — kring den socialdemokratiska solen. Partiet är inställt på att styra genom initiativ och anpassning, det reformerar enligt Burkes mönster för att bevara, och någon stark reaktion är otänkbar så länge det ekonomiska och utrikespolitiska läget är någorlunda riskfritt. »Hertiginnornas omfamning» är snarare tvungen och surmulen än öm, men den är dock ett stabilt inslag i den sociala baletten; kapitalister och direktörer har det — liksom andra — bättre än någonsin och känner ingen skräck inför socialismen och arbetarklassen.

Med de demokratiska regimernas framgång efter andra världskriget hör samman att byråkratien, och särskilt den på politiskt kanaliserade aktioner inställda expertisen, växt i storlek och makt. Dels därför att framgången innebär en till nya områden vidgad statsstyrelse. Dels därför att statsuppgifterna alltmera blivit uppgifter för specialister; bakom den förblivande fasaden av allmänna fraser, ideologiskt färgade paroller och ömsesidiga anklagelser — politiken i mera egentlig mening — måste statsämbetsmän, parti- och organisationstjänstemän arbeta på de tekniskt besvärliga uppgifter som i allt högre grad smälter samman politik och förvaltning.

Det är sannolikt att denna utveckling, såsom Seip antyder, gynnar ett parti som länge stannar vid makten, allra helst som detta parti är inriktat på att genom ständiga nyheter av begränsad räckvidd markera sin vitalitet och bevara ledningen. Några statistiska uppgifter finns såvitt bekant inte, men mycket tyder på att förvaltningens män, i den mån de är aktiva och ambitiösa, ansluter sig till eller åtminstone blir solidariska med det härskande partiet. Delvis beror detta utan tvivel på att statsstyrelsen helt naturligt gynnar de välsinnade, bland annat ge-

nom förflyttningar från partibyråkratien till statsbyråkratien, delvis också på att karriärister söker sig till det parti som ger de största utsikterna till effektivt arbete och god befordran. Men man får inte förbise att det för unga människor med vilja att uträtta något blir en ofrånkomlig och anständig lockelse att godta den riktning som ger dem ett fält för handlingslusten och maktviljan. Denna »anpassning» — för att begagna ordet utan förklenande betydelse — blir så mycket lättare som ett närmande till statspartiet inte innefattar någon ideologisk observans, ja, knappast någon fixering av åsikter över huvud taget, utan snarast en beredskap att under en ledning som själv utmärks mera för vilja till anpassning än för program och system medverka till en pragmatisk lösning av uppgifter och ett lika pragmatiskt sökande efter behov att tillfredsställa och luckor att fylla i statsapparatens utrustning. Att höra till partiet, det är inte längre att svära på ett program eller att tro på en idé, utan ett scoutmässigt »alltid redo». Aspiranter på en administrativ karriär blir socialdemokrater, liksom de förr i världen gick in i hovrätten.

En gammal och fortfarande gångbar politisk reflexion är att ett stort parti småningom splittras och faller sönder, att ett långvarigt maktinnehav leder till brytningar mellan de styrande. Tanken låter plausibel, men enligt erfarenheten — en visserligen alltid svårtydd och diskutabel erfarenhet — ligger det inte mycket i den. Det är snarare de små partierna, som har föga att bjuda sina aktiva medlemmar och som knappast har något att förlora, vilka tenderar att söndras genom ständiga konflikter. Ett stort och framgångsrikt parti hålls samman genom själva makten, som ger ständig utdelning åt de trägna och troende, som skapar en nimbus vilken i och för sig avskräcker aggressiva opponenter, som ger ledningen tillfälle till vad Seip kallar kaninpolitik. Den svenska socialdemokratien har troligen inte nå-

gonsin tett sig så samlad och enhetlig som under de senaste årtiondena av nästan obruten makt. Med avideologisering och principdebattens avskrivning blir maktens förmåga att ena starkare; då det gällde att välja mellan demokratiska och revolutionära metoder, mellan marxism och revisionism, mellan försvarsvilja och försvarsnihilism var brytningarna ojämförligt hårdare än nu, då man diskuterar detaljerna i en reform eller prioriteten mellan skilda önskningar. »Partiet» är en bra mycket tryggare samlingspunkt än »idéerna». Man kan med gott samvete och tolerans verka inom partiet då det nära nog blivit e t t med staten, då en utbrytning ur partiet blir en vandring i öknen, utan illusioner om ett väntande Kanaan.

En långvarig majoritetsregering i en demokrati är, har det likaledes ofta sagts, en absurditet eller en omöjlighet. Olika tankar ligger bakom tesen. 1) Regeringen blir egenmäktig och följer inte längre demokratiens spelregler. Denna uppfattning vinner inte stöd i norsk och svensk erfarenhet, varmed naturligtvis inte är sagt att oppositionens kritik i enskilda fall är obefogad. 2) Oppositionen växer i styrka genom att regeringsprogrammet förbrukas och nya problem och nya män stimulerar regeringens fiender. Men regeringsprogrammet förbrukas inte, då man inte har något program, utan tämligen obundet formar handlingslinjer efter dagens läge; oppositionen blir inte fräschare därför att den blir gammal, tvärtom finns då ideologierna är avskrivna risker för att den blir ett ackompanjemang av tjat kring regeringens politik. 3) Med långvarig makt följer växande missnöje, och de missnöjda överger regeringen. Denna tanke framträder sedan hundra år i debatten kring engelsk parlamentarism. Men den bygger till stor del på föreställningen om missnöjet som en ständig och stabil reservoar att ösa röster ur — med välfärdsstaten har missnöjet blivit begränsat till sin omfattning och i varje fall mindre intensivt och bittert, irritation sna-

rare än ilska, och det är hos partiet—regeringen—staten som de missnöjda söker rättelse.

I bilden ingår — det är uppenbart, men bör kanske ändå betonas — att ett s. k. regeringsalternativ i detta läge blir svårt att finna. Det härskande partiets styrka tvingar oppositionen att konkurrera mer än bekämpa, att klä sig i statsuniformen för att vinna den eftertrådda marginalen av två eller tre procent av väljarna. Kings Bay-affären i Norge är ett exempel av världshistoriskt intresse. Regeringen störtades på en skandal, inte på en motsättning i sak, oppositionen trädde till med nära nog samma fraseologi som de störtade ministrarna, de störtade kom tillbaka efter fyra veckor med en föga omstridd reform som lockbete.

6. *Den danska regeringskrisen 1957*

En ung dansk forskare, Tage Kaarsted, har ägnat en undersökning åt »Regeringskrisen 1957». Det är en utmärkt avhandling, ingående och inträngande, objektivt hållen, byggd på det rika källmaterial som redan är tillgängligt — press, politiska tal, partideklarationer, intervjuer med ett stort antal politiker, som stod i centrum av händelserna. Det är, så vitt jag vet, första gången som en regeringskris i Norden under de senaste årtiondena blir vetenskapligt behandlad, och den kris det gäller är av ovanligt intresse genom sin komplikation, genom de taktiska överväganden som framträdde, genom sitt oväntade och dramatiska förlopp. Framför allt ger krisen ett perspektiv på den demokrati som efter det andra världskriget är förhärskande i ett stort antal stater, utmärkt av ideologiernas avskrivning, svaga motsättningar mellan partierna, stabilitet i valutslagen, stridsfrågornas invecklade natur, som gör det traditionella förtroendet till skilda partier avgörande för det stora flertalets röstning, den ökade betydelsen av reklam och taktik — allt detta i grunden sammanhängande med välfärdstankens och därmed värdegemenskapens seger och frånvaron av ekonomiska kriser av den svårighetsgrad, som kännetecknade äldre tid och inte minst mellankrigstiden.

Före och efter valet den 14 maj 1957 bestod folketinget av 179 medlemmar. Fem kan i detta sammanhang borträknas: två representanter för Grönland, två för Färöarna och en för schlesvigska (tyska) partiet. De 174 folketingsmän, som det gällde att kalkylera med, var uppdelade på inte mindre än sex partier. Före valet styrde en socialdemokratisk minoritetsregering (H. C.

Hansen) med ett fast underlag av 74 representanter; som stödpartier i skilda frågor tjänstgjorde det radikala partiet (14) och kommunisterna (8). Till oppositionen räknades de konservativa (30) och vänstern (42) som några år tidigare regerat i koalition, samt det av Henry Georges idéer inspirerade rättspartiet (6), närmast ett gammalliberalt parti, med krav på starka begränsningar av statsutgifterna och skatt på jordvärdestegring.

Inför valet, som utlystes några månader före folketingsperiodens utgång, angrep oppositionen regeringen främst för valutareservens minskning, för exportens svårigheter och för att den förda politiken ansågs innebära alltför starkt statsingripande och därjämte befarades leda till arbetslöshet. De förslag som framfördes i program och deklarationer gällde nästan genomgående detaljer av ekonomisk art. Närmast syntes skiljelinjen gå mellan socialister och borgerliga — ungefär som vid flertalet svenska val under senare tid — men det radikala partiet, ofta tungan på vågen, var som vanligt ovilligt att binda sig vare sig åt socialdemokratiskt eller åt venstrekonservativt håll. En speciell komplikation var att socialdemokrater, venstre och konservativa var anhängare av Danmarks medlemskap i Atlantpakten, medan de radikala krävde en neutralitetspolitik efter svenskt snitt.

Valen ledde, liksom nästan alla val i Västeuropa under efterkrigstiden, till mycket små förändringar. Radikala och konservativa stod stilla, socialdemokraterna förlorade 4 och kommunisterna 2 mandat: venstre och rättspartiet vann vardera 3 mandat. Enligt den under senare tid stundom framförda parlamentariska synpunkten, att de segrande bör bilda regering, oberoende av om de har majoritet, ansågs det ganska allmänt, även inom socialdemokratien, att H. C. Hansen skulle avgå och budet gå till venstreledaren Erik Eriksen; denne som uttryckligen begärde den sittande ministärens demission tänktes i så fall närmast bilda en regering av venstre och konservativa, möj-

ligen under medverkan eller med stöd av de radikala; i sistnämnda fall skulle en minimal majoritet vara tryggad. Rättspartiet betraktades, det är knappast någon överdrift att påstå, vid denna tid med sådan misstro, ja, med sådant förakt, på grund av sina underliga idéer och sina svaga personliga förmågor, att partiet syntes nära nog uteslutet från taburetterna. H. C. Hansen betecknade i folketinget kort före valet partiets ledare Starcke som »en odräglig karl» och den ledande radikalen Dahlgaard förklarade strax efter valet, att »han hellre ville dö en naturlig död» än sitta i en regering med rättsförbundet.

Då kungen den 16 maj, sedan H. C. Hansen begärt avsked, mottog ledarna för de skilda partierna, visade sig emellertid läget högst oklart. Eriksen ville utan tvivel bilda regering men de radikala ville inte gå in i en regering med konservativt inslag. Kungen uppdrog enligt socialdemokratiens och radikalernas råd åt den fungerande statsministern Hansen att genom förhandlingar mellan partierna undersöka möjligheten att få en majoritetsregering »i en eller annan form» till stånd. Det var onekligen ett egenartat uppdrag; den socialdemokratiske ledaren skulle pröva även förutsättningarna för en borgerlig majoritetsregering.

Därefter började en tolv dagars orgie i taktik, förhandlingar och kompromisser. Allmänna möten hos kungen och statsministern, förhandlingar mellan skilda partier och inom partierna, förhandlingar mellan enskilda medlemmar av partierna, som kände varandra väl och genom halvt privata samtal hoppades förbereda en uppgörelse. Ibland överlade man i hemlighet och under löfte om att ingenting skulle publiceras, om det inte gick i lås, ibland sökte man skrämma konkurrenter genom att ostentativt sitta tillsammans på »snapstinget» (folketingets restaurant), ibland blev telefonsamtal med beslöjade hotelser och erbjudanden av betydelse. H. C. Hansen höll sig i stort sett till-

baka och ansåg länge att regeringen skulle vidhålla sin avskedsansökan, medan Kampmann, statsminister efter Hansens död, ivrigt verkade för den uppgörelse som nåddes. Pressen gissade, kommenterade, framförde »utan förpliktelse» partiernas bud och krav; det är möjligt att en del självständiga artiklar blev av vikt för utgången. I några fall sammanträdde partistyrelserna för att konfirmera ledarnas aktioner. En tillsats av fest och skådespel var den engelska drottningens besök under krisen, med bjudningar, där partikoryféerna träffades i kyla eller gemytlighet.

Resultatet blev den 28 maj en ministär som knappast någon ett par veckor tidigare ansett möjligt: en koalition av socialdemokrater, radikaler och rättsförbunder under H. C. Hansens ledning med en knapp men säker majoritet på 93 man. Varför gick det så? Man kan rimligen ge tre helt olika svar från skilda utgångspunkter:

1) Några få tilltagsna och skickliga politiker, och personliga vänner, ordnade över partiernas huvuden en uppgörelse som till stor del blev möjlig genom längtan efter ministerposter.

2) Den taktiska situationen blev för vissa partier, främst radikalerna, så besvärlig, att en trekantskoalition blev den enda utvägen.

3) Det fanns de tre partierna emellan så mycket sakligt gemensamt, eller riktigare användbart kompromissmaterial, att ett aktionsprogram kunde utformas utan att man i sina egna ögon helt förlorade ansiktet — under den högre motiveringen, att en regering måste finnas och att en majoritetsregering var det bästa.

Det taktiska spelet måste dock ställas i förgrunden, och härutinnan hade det radikala partiet en nyckelställning. Detta parti vägrade som nämnts att gå samman med venstre och konservativa, eftersom man därigenom skulle uppge mellanpositionen. Däremot var partiet benäget för en regering av venstre, socialdemokrater och radikaler, kanske också för en mellanregering

av venstre och radikaler. Venstre ville emellertid inte bryta sin långa allians med de konservativa och räknade med att radikalerna, om de drevs att samverka med socialdemokraterna, skulle starkt förlora vid ett följande val. Därför var venstreledaren Eriksen beredd att bilda ministär av venstre och konservativa, trots att ett omedelbart misstroendevotum i folketinget skulle bli konsekvensen; efter misstroendevotum skulle denna regering upplösa folketinget och utlysa nya val. Denna risk för nyval, då de radikala skulle framställas som den borgerliga politikens sabotörer och överges av sina mera moderata väljare, drev sannolikt mer än något annat de radikala ledarna Jørgensen och Dahlgaard att gå med i trekantskoalitionen. Då jag ett halvår efter krisen talade om saken med Dahlgaard, framhävde denne med stor öppenhet att han ansett samverkan med socialdemokratien och det rättsparti, som han tolv dagar tidigare så totalt utdömt, nödvändig för att undvika upplösningsval och lämplig för att ge ett par yngre radikaler den reklam som följde med ministerposter.

Koalitionspartierna fastställde sitt program i ett protokoll på drygt tre trycksidor, ett arrangemang som erinrar om de i detalj gående avtal, på vilka samlingsregeringar i Holland och Österrike byggt allianser. I fråga om utrikespolitiken förklarade man att den hittillsvarande kursen (Atlantpakten) skulle följas: om Danmark erbjöds atomvapen skulle man säga nej, en punkt som särskilt tillfredsställde radikalerna. I fråga om inrikespolitiken är programmet en väldig kompromiss, omfattande huvudsakligen ekonomiska åtgärder. Varje parti frångick synpunkter, som tidigare påståtts vara principer; i det hela torde kompromissens utformning, som Kaarsted framhåller, någorlunda ha svarat mot partiernas styrkeförhållanden. Partistyrelse och partipress var i det hela belåtna; partiledarna i regeringen markerade sin enighet och sin goda vilja.

Bitterheten var stor inom venstre och det konservativa partiet. Den stora press, som var ansluten till dessa partier, talade om »en otrolig ministär», »skammens dag» och radikalernas och rättsförbundets förräderi. Man hoppades, att samarbetet inom kort skulle bli omöjligt. Högertidningen Dagens Nyheder skrev: »Det är svårt att vara domptör i en loppcirkus, men H. C. Hansens uppgift är ännu svårare.» Men trekantsregeringen arbetade mera friktionsfritt och under längre tid (tre och halvt år) än man väntat sig.

Valet i november 1960 tydde på att socialdemokratien vunnit på affären. Partiet fick 76 platser, det nybildade socialistiska folkpartiet 11, de socialistiska rösterna närmade sig ett flertal (49,7 procent). Konservativa och venstre (inklusive det nya »oavhängiga» partiet) bevarade sin ställning, medan radikalerna gick tillbaka och rättspartiet förlorade så mycket röster, att det inte längre blev representerat i folketinget.

Regeringskrisen i Danmark 1957 belyser främst hur nära partierna kommit varandra, hur små och vaga divergenserna är. En rad olika konstellationer för regeringsbildningen ansågs tänkbara, från konservativa-venstre-radikaler till venstre-radikaler-socialdemokrater; resultatet blev en trekantsregering av socialdemokrater, radikaler och rättspartiet, som två veckor tidigare ansetts otrolig, särskilt därför att rättspartiet framträtt som ett extremt liberalt och antisocialistiskt parti. Vad det gällde var uppenbarligen inte idéer eller principer utan praktiska åtgärder på kort sikt, med en vid ram för byteshandel och kompromisser. En politiker jämförde förhandlingarna med en affär i Afrika »förr i tiden. Infödingarna lägger fram sina varubuntar och de feniciska köpmännen lägger fram sina och så ser man efter om det kan bli ett avslut.»

I ett av Socialpolitisk förening publicerat arbete om det dans-

ka partiväsendet framhäver utgivaren Erik Vogn Jensen detta förhållande:

Hur är det med olikheten mellan partierna? Har det inte efter hand blivit ganska konstlade skiljelinjer, som upprätthålles mellan våra många politiska partier? De flesta bildades för generationer sedan under helt andra villkor och med program som i stor omfattning blivit uppfyllda. Är det inte i hög grad längtan efter makt och inflytande som får de partitrogna och »funktionärerna» att fortsätta spelet — särskilt före valen — och att ge uttryck för sin vrede och indignation gentemot inbillade fiender av »socialistisk» eller »reaktionär» observans?

Många i partibyråkratierna icke engagerade personer ser den politiska situationen på detta sätt.

Men bland politikerna, vilkas yrke är att strida med andra personer och riktningar om makten och att alltså leta upp och överbetona skiljelinjer, är den motsatta synpunkten förhärskande. En och annan har visserligen framhävt värdegemenskapen och i en permanent samregering sett den naturliga konsekvensen, så nationalekonomen, förre finansministern, venstremannen Thorkil Kristensen. Att de flesta politiker söker visa, att deras partier är ideologiskt inspirerade och drivna av principer, inte av maktvilja, framgår klart av de presentationer av partierna som i den nyssnämnda skriften ges av ledande partimän. Dessa bidrag visar också hur svårt det är att fastslå mera konkreta skillnader och hur det därför blir nödvändigt att anlita fraser av grotesk meningslöshet. Som exempel tar jag några satser ur den socialdemokratiske representanten Viggo Kampmanns inlägg:

Politisk verksamhet i socialdemokratien är den enskildes arbete för de många ... Demokrati är att styra sig själv till glädje för andra ... Socialismen har icke automatiskt fört till demokrati, men en verklig demokrati förutsätter ett socialistiskt samfund och

kan blott skapas i ett sådant. Man kan ha socialism utan demokrati, men inte demokrati utan socialism.

Här bollas alltså med de båda honnörsorden demokrati och socialism, men vad de innebär får man inte veta — bara att de hör ihop och att det är något extra fint med dem.

Med denna brist på klara divergenser, liksom med den härav följande inriktningen på komplicerade detaljer följer att väljarna måste rösta på förtroende, att de inte kan tänkas i stånd att bedöma de reella tvistefrågorna och uppgörelserna. En följd härav blir att själva den partipolitiska kombinationen vid en regeringsbildning kan bli av större betydelse än regeringens sakliga verksamhet. Förtroendedemokratien för med sig, att »mystiken» i partinamn och paroller, medvetet underblåst av partibyråkratierna, blir av stor betydelse för väljarna. Radikalerna var 1957 rädda för att låta de konservativa och venstre komma till makten och anordna ett upplösningsval, därför att de i sådant fall skulle stämplas som förrädare mot borgerligheten och socialismens medlöpare — alldeles oberoende av det politiska sakläget. Rättsförbundets stora förlust vid 1960 års val berodde med all sannolikhet främst på att partiet levt på en allmänt »liberal», antisocialistisk propaganda och att ett samgående med socialdemokratien av många väljare ansågs vara ett svek, alldeles oberoende av vad trekantsregeringen faktiskt uträttat.

Särskilt med tanke på den aktuella svenska författningsdebatten är ett moment i 1957 års danska regeringskris av stort intresse. Jag avser frågan om kungens ställning vid regeringsbildningen.

Den danska författningen av år 1953 är på denna punkt i stort sett uppbyggd på samma principer som den nuvarande svenska. Kungen framstår alltså som innehavare av den verk-

ställande makten, han har »den högsta makten över alla rikets angelägenheter och utövar den genom ministrarna», han »utnämner och avskedar statsministern och övriga ministrar». Parlamentarismen antydes blott i den bestämmelse (§ 15), enligt vilken misstroendevotum från folketingets sida skall leda till regeringens eller vederbörande ministers avgång, såvida icke vid misstroendevotum mot statsministern nyval till folketingen utskrives. Enligt en praxis, som allmänt anses ha karaktären av gällande rätt, är emellertid parlamentarismen generellt rådande: alltså, regeringen skall utses med hänsyn till folketingets sammansättning, och regeringen utövar de befogenheter, som enligt författningens ordalydelse tillkommer monarken.

I en politisk situation sådan som den danska — med ett flertal partier, varav intet har majoritet — kan kungens rätt att utnämna statsminister bli av stor betydelse, eftersom det ofta gäller ett val mellan skilda möjligheter och den utnämnde statsministern får tillfälle till politiska manövrer för att göra sin regering så stark som möjligt. I praktiken har kungen — sedan årtionden utan att kritik riktats mot hans uppträdande — vid en regerings avgång vänt sig till den politiske ledare, som närmast synts skickad att bilda en ny, efter det partipolitiska läget avpassad regering. Efter 1957 års val och den socialdemokratiska ministärens avskedsansökan gjorde kungen inte detta utan anmodade den avgående regeringschefen att undersöka möjligheterna för bildande av en majoritetsregering — väl att märka utan att den fungerande statsministern förutsattes med nödvändighet bli den nye regeringsbildaren.

Mot detta har kritiska anmärkningar gjorts, antydningsvis i något enda folketingsanförande, mera tydligt i pressen. Kungen borde, enligt denna kritiska mening, direkt ha vänt sig till venstreledaren Eriksen, vars parti gått framåt vid valen och i förening med de konservativa hade något fler mandat än social-

demokratien (ehuru långt ifrån en majoritet). Denna kritik har likväl i regel avvisats och har inte officiellt framförts av venstre och konservativa. Såväl politiker som statsvetenskapare har hävdat att kungen var fullt berättigad att följa det parlamentariskt starkast underbyggda råd som han fick efter valet, nämligen att lämna det förut berörda allmänna undersökningsuppdraget till den avgående statsministern — ett uppdrag som sedan ledde till att denne statsminister fick bilda en majoritetsregering. Att lämna regeringsuppdraget till en partiledare, vars regering omedelbart skulle fått misstroendevotum i folketinget, är, såsom bland andra professor Alf Ross framhållit, inte rimligt.

Denna detalj i debatten har från svensk synpunkt mindre intresse. Vad som bör framhävas är att ingen av de danska politikerna eller statsvetenskaparna — Poul Andersen, Alf Ross, Poul Meyer — synes ha tänkt sig något sådant som att kungen skulle kunna avskeda en regering för att undersöka om en ny parlamentarisk regering kan bildas. Den reella rätt att avskeda en regering som den svenska författningsutredningen föreslagit för kungen, ter sig enligt dansk debatt så främmande, att man saknar anledning att diskutera den.

I samband med krisen uppstod också frågan om upplösningsrätten. Om kungen hade — vilket inte varit felaktigt, men inte heller var parlamentariskt nödvändigt — anförtrott regeringsuppdraget åt Eriksen och denne mötts av misstroendevotum i folketinget, hade den nya regeringen med säkerhet begärt upplösning av folketinget. Hade kungen haft rätt att säga nej till denna begäran, även om han vetat, att en majoritetsregering kunnat bildas av de partier, som beslutat misstroendevotum? De danska experter, som jag nyss nämnt, synes vara helt eniga om att kungen i ett sådant fall måste följa den sittande regeringens råd (varmed naturligtvis inte bestrides, att, som Poul Andersen anmärkt, upprepade upplösningsval inom kort tid

kan framstå som missbruk av upplösningsrätten). Av Alf Ross och Poul Meyers uttalanden i samband med 1957 års kris framgår, att de inte anser någon inskränkning av upplösningsrätten försvarlig: alltså, kungen kan ej vägra en regering att upplösa folketinget. En sådan vägran skulle innebära ett politiskt ställningstagande från kungens sida och göra hans ställning ohållbar.

III

1. *Människan i flock*

Den franske författaren Eugène Ionesco har gjort en världssuccès med sin pjäs »Noshörningen». Skådespelet skildrar hur invånarna i en liten fransk stad en efter en förvandlas till noshörningar som i trumpetande flockar, muntra och förstörande, rusar genom gatorna. Endast en människa, Bérenger, står emot driften och lockelsen. I slutet av pjäsen känner sig även Bérenger frestad att bli noshörning men han lyckas inte i sina försök och beslutar sig för att »bevara sin egenart». Hans sista ord i skådespelet blir en trotsig bekännelse till det mänskliga. »Jag skall försvara mig mot hela världen! Jag är den sista människan! Jag tänker förbli det in i det sista! Jag ger mig inte!»

Varför blir inte också Bérenger noshörning? Han är trött, svårmodig, lätt försupen, utan fast karaktär, utan bildning och grundsatser. »Det är som om jag alltid var rädd, och så dricker jag för att bli av med rädslan ... Jag trivs inte med tillvaron ute bland folk, och då tar jag ett glas ... Jag har aldrig vant mig vid mig själv. Jag vet inte om *jag* är *jag*. Dricker jag litet, så försvinner bördan, jag känner igen mig själv. Jag blir mig själv igen.»

Så säger Bérenger i några repliker i början av skådespelet. Det är just denna torftiga, osäkra, litet sökande mänsklighet som är Bérengers särdrag.

De andra figurerna i pjäsen har alla en bestämd inriktning, man kan rentav säga en bestämd åskådning eller ett bestämt system. Bérengers vän Jean är moralist och förkunnar oavbru-

tet, innan han genomgår förvandlingen till noshörning, principer för uppträdande och handlande. Papillon, chef för det företag där Bérenger är anställd, är plikt- och ämbetsmänniska med paragrafer och ordningsregler ständigt i tankarna. En annan av de anställda, Botard, är marxist och ser alla förändringar och omvandlingar i belysning av sitt ofelbara »system». En tredje, Dudard, förklarar att »när det händer någonting sådant här så måste det finnas ett skäl för att det händer ... Man måste ha den sinnets öppenhet, som är vetenskapens kännemärke. Allt sker logiskt. Att förstå är att förlåta.»

Då Dudard med sådana satser försvarar övergången till noshörneri påminner han om de många svenskar med professor Böök i spetsen som i början av andra världskriget ansåg att man borde böja sig för Hitler därför att dennes framgångar visade att han stod på framstegets och historiens sida. Bérengers käresta Daisy är något slags primitivist och talar om att noshörningarna är »bara naturliga» och att de därför är gudar.

Alla pjäsens personer utom Bérenger är sålunda flockmänniskor, i någon mening troende människor, innan de blir noshörningar, och omvandlingen ter sig alltså som ett sista steg på konformismens väg.

Men jag skall inte här ytterligare stanna vid detaljer i skådespelet. Det väsentliga är att det på en gång förstående och ironiskt beskriver människans benägenhet att gå i flock och tar noshörningarna som yttersta konsekvens av denna tendens. Genom att bli noshörningar övergår spelets figurer till den fulländade konformismen; de är inte längre individer utan blott en gemenskap, en hjord. Det har sitt intresse att se politiken och framför allt modern politik från den synpunkten.

Min första association vid läsningen av skådespelet var en historia som jag för ett par år sedan hörde av den österrikiska

socialdemokratiens ledare, vicekansler i den sittande regeringen. En bergsbonde i en avlägsen del av Tyrolen, som endast med flera års mellanrum besökte distriktets stad, kom vid ett tillfälle under andra världskriget till denna stad för att på rådhuset ordna några papper. Han trädde in med den gamla österrikiska hälsningen »Grüss Gott». Tjänstemännen rusade förskräckta upp och började förebrå honom hans konstiga, närmast statsfientliga uppträdande. Visste han verkligen inte att man numera i Österrike sade »Heil Hitler» och inte »Grüss Gott»? Efter kriget kom bonden tillbaka i ett liknande ärende och hälsade tjänstemännen med »Heil Hitler». Det blev samma uppståndelse som förra gången, och bonden var nära att bli utkastad; en österrikare sade naturligtvis »Grüss Gott» och inte »Heil Hitler»! Efteråt uttryckte den stackars bergsbonden sin förvåning med orden: »Men herrarna som satt där var ju alldeles desamma båda gångerna.» Tjänstemännens anpassning var, liksom i de flesta sådana fall, över allt beröm.

Österrike under senare tid är i själva verket en utmärkt illustration till vad man kan kalla anpassning under omvandling. Under mindre än trettio år (1918—1946) hade landet fem olika regimer: kejsardömet, republiken, Dollfussdiktaturen, Hitlerdiktaturen och så ånyo den demokratiska republiken. Nationalsångernas växling är betecknande.

Under kejsardömet sjöng man »Gott erhalte, Gott beschütze unsern Kaiser, unser Land!» Sången var full av kejsartrohet, fromhet, patriotism och offervilja: »Gut und Blut für unsern Kaiser, Gut und Blut fürs Vaterland.» Sedan kom efter varandra två republikanska nationalsånger, av vilka den ena var författad av den socialdemokratiske förbundskanslern Karl Renner; nu var det tal om frihet, folkstyre och fred. Efter några år med en sång i den katolska diktaturregimens tecken kom med Hitlers erövring Horst Wesselsången och »Deutschland,

Deutschland über alles». Och så är vi framme vid den nuvarande nationalsången av år 1947, så allmänt hållen att den borde kunna tjänstgöra under vilken regim som helst — »Land der Berge, Land am Strome, Land der Äcker, Land der Dome» — men med ett par ord som kan anses symbolisera samarbetet mellan de förut så hårt stridande partierna, kristligt sociala och socialdemokrater: »Mutig in die neuen Zeiten, frei und gläubig sieh uns schreiten, arbeitsfroh und hoffnungsreich.»

De många omvälvningarna visar visserligen starka motsättningar inom Österrike, men vad jag här vill framhäva är att förvaltning och undersåtar eller medborgare i stort sett anpassat sig efter de växlande regimerna; för den stora massan av människor utan starkare politiska passioner har det varit naturligt att lyda de maktägande, vare sig de varit kejsare, diktatorer eller demokratiska partiledare.

Från de flesta länder är det möjligt att hämta liknande, om också inte fullt så markerade exempel. I Tyskland efter Hitlers maktövertagande i januari 1933 var det svårt att finna personer som inte prisade eller åtminstone lojalt böjde sig för nazismen; efter nederlaget i andra världskriget är det ännu svårare att finna personer som inte prisar demokratien och fördömer nazismen. Jag har i flera fall under Hitlertiden upplevt hur smygande och nästan omedvetet anpassningen inställer sig.

Vid ett besök i Kiel kort efter nazismens seger satt jag och min fru med några professorskolleger och deras hustrur. Alla förbannade nazismen och fann inte ord nog starka för att uttrycka känslan av förtryck och förnedring. Då vi ett par år senare hälsade på samma människor var stämningen bland männen, som genom sin yrkesverksamhet kom mera i kontakt med människor och hade större behov av följsamhet, en helt annan. De var fortfarande »principiellt» antinazister, men de talade med uppskattning, förståelse och beundran om regimens

praktiska politik. Plötsligt utbrast fruarna, som levde mera isolerade och därför var mera immuna: »Märker ni inte att ni nu säger helt andra saker till Tingstens än ni gjorde förra gången, och ändå har inte något verkligt nytt inträffat.»

Frankrike har sedan hundrafemtio år haft fem skilda republikanska regimer, två, om man så vill tre olika kejsardömen, två monarkier med en kung i spetsen, en diktatur (Pétain). De flesta regimförändringar har genomförts genom revolter eller andra aktioner i Paris av huvudstadens borgare, soldater och arbetare. Det sades i en bok under tredje republiken att Paristelegrafen ungefär vart femtonde år förkunnade nya, av aktiva minoriteter upprättade regimer för den likgiltiga och följsamma franska befolkningen. Säkert är att omvälvningarna i regel godtagits av det stora flertalet. Då Napoleon kom tillbaka från Elba på våren 1815 jublade Paris befolkning; då efter Waterloo Ludvig XVIII fram på sommaren kom tillbaka mottogs även han av jubel och trohetslöften.

År 1956 slog författaren Romain Gary igenom med romanen »Himlens rötter». Romanen förhärligar elefanterna, dels de verkliga elefanterna, dels elefanterna som symboler för självständighet, särprägel och andlig storhet. Det talas om att det bara finns några få elefanter kvar i Europa, bland dem en gammal och isolerad fransk general, alltså de Gaulle. Vid ungefär samma tid hölls en opinionsundersökning om vilken man som borde bli fransk konseljpresident: de Gaulle fick endast 2 procent av rösterna. Två år senare ledde de skärpta motsättningarna och arméns krav till att de Gaulle trädde i spetsen för regeringen, och sedermera har han med överväldigande majoritet valts till statschef och fått utomordentliga befogenheter enligt den nya författningen.

Då Ionesco valt noshörningen som symbol för hjordmänniskan är det möjligt att han tänkte på Garys elefant som nos-

hörningens motsats. Från saklig synpunkt är både elefanten och noshörningen olämpliga i sammanhanget; elefanten är ett sällskapligt djur som alltid uppträder i flock, medan noshörningen uppträder ensam eller möjligen tillsammans med några få familjemedlemmar.

Anpassningsförmågans största triumfer finner vi likväl i diktaturerna, där endast de härskandes mening sprids bland människorna och där det är farligt att ha någon annan mening. Ena dagen står krigshetsen i förgrunden, andra dagen dominerar en propaganda för fred som på grund av sin aggressivitet och sitt syfte att misstänkliggöra kan kallas fredshets. Ena dagen är i det kommunistiska Ryssland socialdemokraterna i andra länder socialfascister, förrädare, galna hundar, andra dagen är de kamrater inom arbetarklassen och skall inlemmas i en folkfront mot reaktionen. Makthavarna byts om och de som nyss varit proletariatets geniala ledare förvandlas till brottslingar och lakejer i imperialismens tjänst med förvisning, koncentrationsläger eller avrättning som rättmätigt straff. I regel synes i fascismens Italien, nazismens Tyskland och kommunismens Ryssland massan av folket ha följt med i svängarna, även om det är omöjligt att veta om den enkelriktade propagandan eller skräcken för de härskande varit den mest verksamma orsaken till den totala underkastelsen.

Till denna följsamhet som ett viktigt drag i demokratiens och över huvud den moderna politikens problem skall jag återkomma. Dessförinnan skall jag ta upp frågan hur anslutning och följsamhet skapas, hur man producerar noshörningar.

Amerika är världens äldsta demokrati och därför har den moderna politiska propagandan främst utformats i Amerika.

Redan under förra hälften av 1800-talet blev det vanligt att med tal och partiprogram kombinera mera folkliga agitationsmedel: paroller på några få ord, valaffischer, bilder av kandi-

daterna, visor till deras lov. Regler för förfarandet utformades tidigt. De programmatiska satserna skulle vara vaga och mångtydiga, kandidaterna skulle presenteras som ärliga, vänliga, enkla män, som vanliga människor med ovanlig förmåga att handla snabbt och klokt i kritiska lägen. Att dessa former av propaganda blev så framträdande i Amerika på ett tidigt stadium, berodde sannolikt inte bara på att den allmänna rösträtten fordrade folkliga appeller utan också på att partierna under långa tider mindre var företrädare för skilda politiska grundsatser än affärs- och maktorganisationer, som tävlade om unionens, staternas och kommunernas otaliga ämbeten och tjänster. Ty det är tydligt att om skiljaktigheterna i handlingsprogram är ringa måste tendensen att värva väljare genom slagord och vinnande personliga egenskaper bli större.

Under de senaste årtiondena och alldeles särskilt efter andra världskriget har den politiska propagandan i USA byggt vidare på dessa linjer men blivit ojämförligt mera konstrik och effektiv. Delvis beror detta på att nya massmedia, framför allt radio och television, kommit till användning och att det enligt det amerikanska systemet är möjligt att köpa tid av de stora radio- och televisionsbolagen. Delvis beror det på att politikerna kommit till insikt om att de annons- och reklammetoder, som används i affärslivet, också är lämpliga för politiken. Det har därför blivit allt vanligare att de politiska partierna och andra organisationer med politiska mål anlitar reklamföretag för att planera, organisera och i detalj utföra de politiska kampanjerna. Redan på 1930-talet skedde detta i vissa stater, så i Californien, där de talrika folkomröstningarna ställer speciella krav på propagandans effektivitet. Ett stort reklamföretag i denna stat kunde redan för några år sedan skryta med att det genomfört sjuttiofem politiska kampanjer och endast förlorat fem. Reklamexpertisen har, för att ta några exempel, använts

av läkarorganisationer som är mot statlig sjukvård, av oljebolag som är mot högre beskattning, av lärarföreningar som önskar högre löner för sina medlemmar. År 1952 gjorde den nya tekniken ett verkligt genombrott genom att de stora unionella partierna använde sig av reklamföretag: främst gällde detta republikanerna som hade mera pengar än sina medtävlare och över huvud är mera lierade med ledande affärsfolk.

Arrangemanget innebär att ett nära samarbete på ett tidigt stadium inledes mellan partiledningen och reklamföretagen, varvid de senare, naturligtvis mot vanlig ersättning, gör upp planer för kampanjen och alldeles särskilt för inköp och användning av tid i radio och television. Det har blivit naturligt att se även de stora presidentvalskampanjerna som en form av reklamarbete. År 1956 yttrade Leonard Hall, ordförande i det republikanska partiets nationalkommitté, att partiet »har en stor vara att sälja . . . Man säljer sina kandidater och program på samma sätt som ett affärsföretag säljer sina varor.» Chefen för ett av de stora reklamföretag, som främst arbetar inom den politiska branschen, förklarar: »Vi gör vårt yttersta i varje kampanj för att ge våra klienter ordentlig valuta för vad de givit ut, precis som vi skulle göra om vi sålde varor i stället för att sälja män och åtgärder. Vi använder kampanjfonderna för att forma den allmänna opinionen, för att ställa vår kandidat eller vårt program i så fördelaktig belysning som möjligt.» Tidskriften Nations Business, publicerad av Förenta Staternas handelskammare, har uttryckt sin glädje över denna utveckling: »Båda partierna säljer sina kandidater och program med samma metoder som affärsföretagen använder för att sälja varor.» På en och annan punkt finns visserligen ofrånkomliga skillnader mellan affärer och politik, har en bekymrad reklamdirektör anmärkt: en automobil är stum, men en kandidat kan genom att tala göra sig omöjlig trots den bästa planering. I stort

sett är det, försäkrar man, möjligt att använda samma grepp, och både politiker och reklammän har framhållit hur slarvigt och ineffektivt propagandaarbetet sköttes innan man började vända sig till de verkliga experterna.

Vilka är då de nya greppen? Av stor vikt särskilt i radio och television är att man inte uppehåller sig för mycket vid sakfrågor. Långa anföranden måste överhuvud bannlysas; fem minuter i radio eller television för en deklaration har ansetts tillåtligt vid kampanjerna senare år, men flera reklammän har hävdat att en enda minut är den idealiska tiden. Slagorden och bilderna måste ofta upprepas för att hamras in i väljarnas huvuden. Framför allt måste man tänka på att ge glans och charm åt produkten. Det gäller inte bara, ja, inte ens främst åsikterna, utan personen som framför dem och det sätt på vilket han gör det, inte varan utan förpackningen och annonseringen. »Jag tänker på en människa i en vallokal som tvekar mellan två valsedlar», skriver en reklamexpert. »Han är i samma situation som den som tvekar mellan två konkurrerande tandpastor. Den pasta vars namn starkast fixerats i hans hjärna blir den han väljer.»

De kandidater som ställs upp i kampanjerna måste framför allt enligt experternas utsago verka »varma, mänskliga och uppriktiga». För att få detta tilltalande uttryck tränas kandidaterna före uppträdandet i television. I det republikanska partiets kampanjplan för år 1952 heter det: »Båda de republikanska kandidaterna äger varma och vinnande personligheter, båda har något utomordentligt säljande i sitt sätt (a high degree of salesmanship in their manner), de är personer som skulle vara välkomna besökare i nästan hundra procent av Amerikas hem. Därför gäller det självfallet att med alla tänkbara medel bereda dem inträde i Amerikas hem så att värmen i deras personligheter blir känd för alla.» Den politiske essayis-

ten Richard Rovere har framhållit att den republikanske presidentkandidaten 1960 var särskilt väl kvalificerad från denna synpunkt: »Richard Nixon synes vara en politiker med en annonsmans inställning till sitt arbete. Politiska ståndpunkter är produkter som skall säljas till allmänheten — den ena idag, den andra i morgon, beroende på marknadsläget. Nixon rör sig mellan ståndpunkterna med samma behag och frånvaro av oro varmed en annonsförfattare överför sin lojalitet från Camel till Chesterfield.»

Inom den politiska propagandan liksom inom affärsreklamen har vad man kallar »påverkan på djupet» under senare år tillerkänts allt större betydelse. Därmed menas den indirekta påverkan som sker genom symboler vilka tilltalar köparen och associerar med den vara det gäller att försälja. En vacker skådespelerska med en god schlager får t. ex. gång på gång säga »rösta på Ike». Ofta används en psykoanalytisk jargong: så till exempel har betonats att Eisenhower av olika skäl passade som faderssymbol och att propagandan borde ta hänsyn till detta. Ett av de mest populära televisionsnumren i republikanernas regi 1952 visade en chaufför på nattlig promenad med sin hund utanför Vita huset; chauffören såg i vördnad på ett ljus i ett av palatsets rum och sade innerligt: »Jag behöver dig.» Åtskilligt tyder på att vädjandet till irrationella eller undermedvetna motiv är effektivt men man diskuterar denna punkt inom reklamväsendet lika väl som inom den teoretiska psykologien. Målet är enligt en reklamspecialist att inom vederbörande grupp nå »dynamisk konformism», alltså en anpassning som är på en gång aktiv och total. Uttrycket för tanken till de muntert trumpetande hjordarna av noshörningar i Ionescos skådespel.

Det är naturligt att särskilt i Amerika och England kritik har framförts mot de nya reklammetoderna, främst från represen-

tanter för de partier som i relativt ringa grad använt dem och av detta eller av andra skäl blivit besegrade. »Tanken att man kan sälja kandidater till höga ämbeten på samma sätt som frukosträtter innebär en yttersta förnedring av den demokratiska processen», förklarade Adlai Stevenson efter sitt nederlag i presidentvalet 1952. Gordon Walker, då medlem av labours skuggkabinett, uttalade redan före 1959 års val, att högern i England infört »den värsta sorten av amerikanisering», och hans partivän Crossman har sagt att de konservativa sökte sälja Macmillan till väljarna »som om han vore ett tvättmedel». Men många tecken tyder på att de besegrade bereder sig på att imitera segrarna i modern affärsmässig propaganda.

I vad mån de svenska partierna anlitat reklamexperter vid de senaste valen är såvitt jag vet inte klarlagt. Uppenbart är likväl att metoder av nu berörd art alltmera kommit att användas. Man kan tala om en amerikanisering, med den väsentliga inskränkningen visserligen, att de svenska partierna inte kan köpa tid i radio och television. Särskilt i affischerna framträder en tendens att undvika sakliga uppgifter för att istället hos väljarna väcka angenäma föreställningar om partierna genom slagord och bilder. Det socialdemokratiska partiet i Sverige synes direkt ha härmat den engelska konservatismen, då det talar om att allting är bra och att man därför bör rösta så att det fortsätter att vara bra. En trevlig förstadsvilla, ett par rara barn, en kvinna med moderligt utseende men inte utan sensuell charm, en man med ett uttryck av sällsynt pålitlighet förs fram på affischerna i förening med en enkel uppmaning att rösta med ett visst parti. En lustighet är att intet parti tycks våga föra fram *flera* rara barn i en valannons, trots insikten om att ökad barnproduktion är nödvändig för folkets fortsatta bestånd, ty bilden av många barn associeras lätt med dålig ekonomi.

I den moderna propagandan ingår överallt direkta appeller

till noshörneriet, till väljarnas önskan att gå i flock, att höra till flertalet, att få vara med bland segrarna. En stor svensk högertidning skrev inför 1960 års val att »det är omodernt att vara socialdemokrat», tydligen i förvissning om att väljarna ville vara moderna och inte ansluta sig till ett parti på retur. Alla partier söker visa, att de vinner terräng, blir större och större, och utnyttjar såvitt möjligt opinionsundersökningarna för att ge väljarna detta intryck. De tror att valmännen vill »komma med på bussen», att styrkan i och för sig är en lockelse. Det är samma metod som affärsreklamens: »köp den tandpastan, den osten, den whiskyn — de är ju så populära.» Man litar på att människor tror, att massan har rätt och att de är rädda för att ha fel, om de inte hör till en stor flock. »Man måste följa med sin tid», som det heter i »Noshörningen».

Det har sagts att man i en tid, då Gud även för de troende blivit vag och avlägsen, har ett särskilt behov av att skapa mänskliga gudar och att den reklammässiga förstoringen av de politiska ledarna i någon mån tillgodoser detta behov. Säkert är att denna förstoring, tydlig i demokratierna, är ojämförligt mera genomförd i diktaturerna. I dessa vinner kravet på dynamisk konformism sina största framgångar, i dessa blir härskaren den allsmäktige fadern. Stalin beskrevs kort före sin död i en artikel i Pravda som »själarnas ingenjör»; han var en gud, förmögen att omforma, skapa, upphöja, straffa och förinta. Denna utveckling i diktaturerna vidgar perspektivet för diskussionen kring den moderna propagandan i demokratien.

Vi ser inte på debatt som ett hinder för politisk handling, utan som en ofrånkomlig förutsättning för varje klok handling, förklarade Perikles i ett tal till atenarna.

Denna syn på diskussionen som ett meningsutbyte man och man emellan och som nödvändig för fattande av förnuftiga

beslut var naturlig i den grekiska stadsstaten, där det var möjligt för alla intresserade medborgare att direkt delta i det offentliga livet. Men den hade också en utomordentlig betydelse i de åskådningar, med vilka den moderna demokratien hävdades i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Rousseaus till synes mystiska doktrin om »den allmänna viljan» utgick i själva verket från den enkla tanken, att alla medborgare eftersträvade statens eller folkets väl och att man efter diskussion enhälligt eller nära nog enhälligt skulle komma fram till ett beslut som representerade en allmän vilja, folkets samfällda vilja. Andra ideologer, såsom utilitaristen Bentham, såg visserligen den enskildes intresse såsom grundval för hans handlande, men tänkte sig att det stora flertalet hade ett och samma intresse och att därför efter upplysning och diskussion resultat skulle kunna nås, som motsvarade det allmänna intresset. »Då allt är anfört, diskuterat, granskat, analyserat, sagt och motsagt, vad framgår väl ur sammanstötningen: alltid gnistan. Vad bryter fram ur molnen: alltid klarheten». Dessa ord av Victor Hugo på 1850-talet gav uttryck åt en allmän uppfattning om hur demokratien skulle fungera och varför den var den bästa av alla statsformer.

Kritikerna av den frambrytande demokratien — i USA, i England, i Frankrike — vände sig mot dessa optimistiska föreställningar. Demokratien skulle inte betyda lugn överläggning, utan en propaganda, genom vilken skickliga folkledare vädjade till den okunniga, förvirrade och lätt påverkbara massan. Ofta skulle folkstyrelsen därför, liksom den gjort i Frankrike under den stora revolutionen, snabbt förbytas i diktatur eller envälde; en man eller en grupp skulle vinna folkmajoritetens gunst, och följden skulle bli undertryckning av minoriteten och undanröjande av den medborgerliga frihet, utan vilken den allmänna rösträtten blir en formalitet utan innehåll.

Sedan vi under årtionden eller, i ett fall, USA, under århundraden, har erfarenhet av demokratien, är det lätt att slå fast, att ingen av de stridande parterna hade generellt rätt. Vi har stater, där demokratien i rimlig utsträckning fungerat efter optimisternas beräkning, vi har andra, där pessimisternas förutsägelser över hövan besannats. Det duger inte att söka fånga verkligheten i så allmänna satser som en äldre tids ideologer utformade.

I några punkter kan vi på erfarenhetens grund göra reflexioner, som visserligen inte ger någon säker vägledning, men dock korrigerar de allmänna talesätten. De demokratiska idealisternas tro på en rationell debatt med »statens väl» eller »det allmänna bästa» som mål var felaktig. Målsättningar av denna natur är i och för sig användbara endast i ytterst speciella och kritiska situationer, i regel säger de för litet för att kunna brukas som riktningsgivande i det konkreta fallet. Demokratien har inte blivit, har inte kunnat bli, en debatt på detta plan, utan har snarare, då den lyckats, inneburit en konkurrens mellan skilda gruppers — verkliga eller föreställda — intressen. Dessa intressen har varit av olika art, såsom religiösa och nationella särintressen; framför allt har de i det stora flertalet länder varit av ekonomiskt social natur, och med viss rätt har man därför kunnat tala om tävlan eller strid mellan socialgrupper eller samhällsklasser. Folkstyrelsen har kunnat liknas vid en marknad, där gruppernas advokater förhandlar om köp och försäljning av sociala reformer, till och med löner och priser; de söker övertyga varandra med rationella, principiella argument och dessa saknar inte all betydelse, men framför allt gäller det en köpslagan, att nå en kompromiss. Om affären på marknaden går bra, beror det delvis på att man starkt håller på den fredliga uppgörelsens, på demokratiens egenvärde. I sådana fall föreligger den för framgångsrik folkstyrelse nödvändiga värde-

gemenskapen, och det är i dess atmosfär som vi lever i Sverige och i de flesta västerländska stater.

Diktaturen uppstår, då denna värdegemenskap bryts, då en part eller en över partierna propagerande politisk organisation tar makten, vare sig med våldsamma eller fredliga medel, och genom förtryck och propaganda bevarar sitt välde. Diktaturen undertrycker alltså friheten, det är det karakteristiska för denna regim. Men det kan inte utan vidare sägas att den regerar mot folkviljan. På sätt och vis tvärtom: i demokratien är alltid några, ofta en betydande minoritet, motståndare till de beslut som fattas, medan i diktaturen den officiella propagandan och förbudet mot kritik ofta leder till att en överväldigande majoritet tror på beslutens förträfflighet. I diktaturerna firar följsamheten, anpassningen, likriktningen sina största triumfer — detta innebär att folket är enigt om de mest skiftande beslut, att det springer lika ivrigt vid varje omkastning av kursen, att förvandlingen till noshörningar är, eller åtminstone synes vara, fullbordad.

Läget i demokratien under något äldre tid kan, med den schematisering som jag här hela tiden tillåter mig, kännetecknas så att en rad uppfattningar och intressen inom väljarkåren drev till politiskt handlande. Främst var det naturligtvis de grupper som i skilda hänseenden var eller kände sig missgynnade, från vilka impulserna utgick. De politiska partierna uppfångade, organiserade och eggade dessa krav; de blev på en gång advokater och inspiratörer. En växelverkan fanns mellan ledare och ledda, mellan particheferna och de missnöjda, men missnöjet var på så många håll starkt och konkret, att väljarna, likaväl som ledarna, kan kännetecknas som politiska producenter, som tämligen klart medvetna om att den eller den åtgärden var önskvärd från deras synpunkt. För att fullfölja en förut brukad liknelse: de advokater, som kom till markna-

den, hade någorlunda klara instruktioner från sina klienter. De visste att de måste begära arbetslöshetsunderstöd eller åtta timmars arbetsdag eller fri sjukvård eller en bättre ställning för de frikyrkliga samfunden — eller att de måste kräva ett från regleringar fritt näringsliv eller högre tullar eller förbud mot strejker av viss typ eller ett starkt försvar.

Den framgångsrika demokratien leder ofrånkomligt till att de stora motsättningarna nära nog försvinner, att synteser eller kompromisser utformas inte bara i de enskilda fallen utan i fråga om partiernas mera allmänna föreställningar — om man så vill ideologier — att balans och harmoni i betydande grad uppnås.

Med detta sammanhänger en viktig förändring i politikens struktur. Produktionen av politiska krav överförs nästan helt från menige man till partibyråkraterna, som har tillräcklig taktisk överblick och tillräcklig expertis för att uppfinna reformkrav, och bedöma deras sakliga och politiska effekt. Väljarna blir konsumenter, ställda inför partiledningens rika produktion. Att välja sakligt för dem blir besvärligt. Att söka råd hos expertisen går inte, ty alla partier har experter till hands. Hur skall, exempelvis, en ordinär väljare kunna få ett någorlunda säkert omdöme om verkningarna av omsättningsskatt? Han kan inte, ännu mindre än partierna och deras specialister, som utan tvivel också i många fall är osäkra men åtminstone är tvungna till ett val mellan skilda, någorlunda väl insedda motiv. Den vanlige väljaren kan inte träffa ett sakligt avgörande, ett personval ter sig meningslöst, han får helt enkelt utgå från att hans gamla, hyggliga advokat — alltså parti — har rätt, d. v. s. fortfarande företräder sina gamla väljares intressen. Konkurrenterna och förhandlarna på den stora marknaden

blir inte längre ombudsmän med instruktioner utan förtroendemän med nästan obegränsade fullmakter.

Redan detta innebär en tendens till noshörneri. Men genom att produktionen av politiska åsikter övergår från väljarna till partiledningarna uppstår också en annan förändring i situationen. Advokaterna är inte nöjda med bara sina gamla klienter, de vill också ha nya, väljarna håller i regel fast vid sina gamla advokater men en del funderar på att byta. Det är dessa senare väljare, fåtaliga men avgörande, som striden gäller. De får inte stötas bort med överdrifter och ensidigheter, utan måste vinnas med vänlighet och lämpor. Då partiprodukterna från principsynpunkt är omöjliga att skilja åt och från intressesynpunkt ytterligt svåra att värdesätta, blir arrangemangen, förpackningen, servicen väsentliga. En ny affärsliknelse inställer sig: en supermarket eller snabbköpsaffär, där kunderna går omkring och tittar på varorna. Vilken av de fem havregrynssorterna är bäst? Antagligen är de alla ungefär lika bra — och så tar man paketet med det färgrikaste omslaget, som i de vackraste orden lovar god mage och god hälsa, som trevligast avbildar familjen vid morgonfrukosten. I brist på idéer, i brist även på säljbara sakliga argument, antar partierna att de lockande bilderna och parollerna, den sanna, mänskliga och uppriktiga uppsynen i televisionen skall ge de två eller tre procent väljare som skiljer lysande seger från fruktansvärd katastrof.

De faror för, eller rättare den svaghet i demokratien, som ligger i denna utveckling, är det obehövligt att närmare utveckla. Man känner sig stå inför en sammansmältning av de politiska uppfattningarna, som i och för sig innebär att demokratien förlorar sin vitalitet, att väljandet blir likgiltigt, lika likgiltigt och godtyckligt som valet mellan frukosträtter enligt Adlai Stevensons ord. »Ingen herde och en hjord! Alla vill det samma, alla är lika: den som känner annorlunda går själv-

mant till dårhuset», skriver Nietzsche i Zarathustra om »de sista människorna». Med denna sammansmältning följer att idédebatt och sakdebatt till stor del ersättes av propagandaformer, innebärande att »skådespelare och publik träder i stället för ledare och anhängare» (David Riesman), åsiktsproduktionen blir partibyråkratiernas sak, medan medborgarna blir föga engagerade, på sin höjd lätt roade konsumenter.

Botemedel? Mera parentetiskt kan det ifrågasättas, om inte partiledningarna, professionellt deformerade genom taktiskt spel och de enkla anhängarnas applåder, överskattar medborgarnas enfald. Kan verkligen dessa paroller, som så många människor finner på en gång grunda, sentimentala och uppstyltade, dessa bilder, som varje eftertanke stämplar som meningslösa, vara så goda lockmedel? Ja, svarar kanske valexperterna, vi vänder oss ju just till marginalväljarna, och de är sannolikt dummare och okunnigare än folk är mest. Kanske är svaret sant, säkert är att det är hemskt, ty då bör alltså propagandan just vara sådan, att ett stort antal väljare finner den olustigt låg.

Viktigast är en höjning av kunskaper och upplysning, som gör hela detta spel omöjligt. Samhällsläran har fått en liten självständig plats på skolschemat. Den borde jämte sina förgreningar — idéhistoria, sociologi, träning i tänkande och uttryckssätt — bli det centrala ämnet. Vi är ännu bara i början av den väg, som leder till ett folk av bildade människor, i stånd att uppbära en av de enskilda människorna formad och deras eget liv berikande demokrati.

2. *Skandaler och idéer*

Under loppet av några få månader har tre av världens mest stabila demokratier oroats, ja, man kan nästan säga skakats, av skandaler — Profumo, Spetsbergen, Wennerström. I England avslöjades att försvarsministern Profumo haft en sexuell förbindelse, som möjligen kunde antas ha medfört risker för ryskt spionerі och därmed för statens säkerhet. I Norge kom det fram, att regeringen, eller en viss minister, inte vidtagit tillräckliga åtgärder för arbetarnas säkerhet i vissa Spetsbergsgruvor, och några svåra olycksfall kunde påstås vara en följd av denna ineffektivitet. I Sverige blev överste Wennerström överbevisad om spionerі, och en rad ministrar beskylldes för slarv och slöhet i sin hållning till affären.

De sakliga problemen — vad som gjorts, vad som underlåtits, vem som i den eller den punkten kan anses ansvarig — är av stort intresse, men dem skall jag här inte alls gå in på. Från allmän demokratisk synpunkt är det andra perspektiv som tränger sig på. I samtliga tre fallen föreligger episoder eller skandaler, som inte tycks beröra, eller påstått beröra, vare sig regeringens politiska hållning eller dess moraliska integritet. Profumos beteende har rimligen intet samband med hans konservatism och knappast med hans heder — enligt vår tids toleranta perspektiv — och i varje fall är hans kolleger i regeringen och främst premiärminister Macmillan i dessa hänseenden oskyldiga. Den norska socialdemokratiska regeringens bristande aktivitet i fråga om arbetarskydd kan inte ställas i samband med någon socialpolitisk likgiltighet eller bristande social känsla. Ingen påstår att statsminister Erlander eller andra

svenska statsråd varit benägna att se genom fingrarna med spioneri eller att de påverkats av några slags kommunistiska sympatier. Det är i alla fallen på sin höjd fråga om förbiseenden och vårdslöshet, enligt en mildare syn om rena tillfälligheter, om olycksfall i förvaltningsarbetet.

Men i de tre länderna har affärernas följder blivit politiska konflikter, en politisk debatt av exceptionell skärpa, en stegring av de politiska motsättningarna. Överallt har med några undantag regeringarna bedömts efter partilinjer. De konservativa i England har i stort sett slutit upp kring Macmillan, socialdemokraterna i Norge och Sverige kring Gerhardsen och Erlander. Oppositionen har varit ungefär lika enhetlig. Vad som blir ett förlåtligt felgrepp eller rent av något alldeles naturligt och oförvitligt för riksdagsmannen A och redaktören B i partiet X blir för riksdagsmannen C och redaktören D i partiet Y något skandalöst och samhällsfarligt — ett bevis för att partiet X bör uteslutas från makten och partiet Y (eller partierna Y—Ö) bör få regera i stället. Detta trots att ingen hävdar att det ligger partipolitik i regeringens försummelser.

Något nytt finns inte i detta skådespel. På regeringssidan synes man ofta, utan att uttrycka saken så grovt, göra till sina ett par ryktbara satser av den store Napoleon: »Jag har inte kunnat förstå vad det är för nytta med en opposition. Vad den än säger, är den enda konsekvensen en minskning av regeringens auktoritet i folkets ögon.» På andra sidan anklagelsernas barrikad sägs det, enligt ett gammalt, ärevördigt och enfaldigt engelskt slagord, att »oppositionens plikt är att opponera». Det är metoder att i någon mån beslöja maktkampen.

Men det är likväl naturligt att se dessa konflikter mot bakgrunden av samtidens demokrati. Det är slående, att den politiska debatten kring skandalerna fått större intensitet och skärpa än debatterna kring ett omstritt förslag eller till och med

ett politiskt val. I dessa frågor, som sakligt sett inte har med partipolitiken att göra, blir det eld och ilska över de stridandes inlägg. Skandalerna blir en med fröjd anammad ersättning för de sakliga motsättningar som försvunnit, de ideologier som förvisats till museerna. Äntligen något att slåss om, äntligen ett tillfälle att rasa ut! Profumo, Spetsbergen, Wennerström — det är nästan lika friskt som då man slogs om demokratien, försvaret och socialiseringen. Den stabila, tama och färglösa demokratien blir under några månader föryngrad och vital.

Ett par mera »positiva» kommentarer synes vara befogade. Det har i dessa debatter talats åtskilligt om regeringens kollektiva ansvarighet, sedan länge förkunnad i parlamentarismens handböcker. »En för alla och alla för en»: Macmillan är ansvarig för Profumo, Gerhardsen och Erlander för sina ministrar. Men om dessa affärer bevisar något, är det väl att tesen om kollektivt ansvar är ohållbar. I den moderna staten med sitt väldiga förvaltningsområde, i den moderna regeringen på ett par tiotal ministrar, vilkas skiftande arbetsuppgifter inte kan överblickas av en enda kontrollör, går det inte att övertyga folk om att regeringschefen i någon rimlig mening är — som en Gud i molnen — ansvarig för vad alla gör och underlåter. Men denna tes hänger kvar som ett hinder för den rationalitet, som består i en reell fixering av ansvaret.

Man borde också kunna vara överens om att denna metod att vitalisera demokratien inte är den lämpliga eller på lång sikt användbara. Den avslöjar i realiteten vad som är den lyckade demokratiens svaghet: bristen på stora konfliktämnen och ett häremot svarande engagemang i problem av principiell och saklig art. Vägen ur detta dilemma är besvärlig och omtvistad, men säkert är att skandalerna inte är fullgoda surrogat för idéerna.

3. *Har vi för litet galningar?*

Det är stillsamt i Sverige. Man ordnar debatter i tidningar, i radio, i TV, men det blir ingen riktig fart över striden. De mödosamt rekryterade kämparna verkar håglösa och beskedliga; de ställer upp för att det skall så vara, de gör det mesta av de motsättningar som kan uppspåras, men det blir inte mycket; anklagelser för felaktiga uppgifter, missförstånd och enfald får fylla ut det tomrum som de döda idéerna lämnat efter sig. Skall vi kalla stiltjen en vishetens fulländning, ett bevis på att allt är bra och ingenting finnes att bråka om, eller en grå och trist enighet, en kompromiss, helgad av snusförnuftet och uppburen av slöheten? Ja, båda beteckningarna är användbara och motiverade. Men frågan är möjligen förtjänt av en mild debatt utan hetsigheter.

Politiken är naturligtvis det bästa, redan till leda dryftade exemplet. Till nittio procent säger ledarna och partibyråkratierna samma sak. Inom en liten marginal är de oeniga, inte om målen utan om medlen och prognoserna; frågan är om åtgärden kommer att verka så eller så, om den blir till nytta för den ena gruppen eller den andra. Dundrande av det slag, som hörde till dagordningen för några årtionden sedan, är otänkbara. I fråga om statsform, nation, försvar, socialreformer, utrikespolitik bildar de fyra herrar, vilkas leenden vi möter varannan dag i tidningen, en talkör, som i pauserna belåtet slår fast hur lika de är. Tvisterna gäller detaljer, vad man sagt förut, vad man inte sagt, vad man menar med vad man sagt.

För fyrtio eller femtio år sedan bidrog vetenskapen, eller i

varje fall professorerna, att ge glans och galenskap åt debatten. Man ansåg sig genom forskning komma fram till allmänna principer, förtjänta av titeln världsåskådning, och med stolta deklarationer och totala fördömanden som stimulerande konsekvenser. Inom filosofien, historien, statskunskapen fanns ett garde av dylika suveräna gestalter, begåvade, fantasirika, våldsamma, storslagna i sitt feltänkande, med en skara eftersägare som språkrör och kanske något hundratusental imponerade och förvirrade medborgare som publik: Harald Hjärne, Pontus Fahlbeck, Efraim Liljeqvist, Vitalis Norström, Rudolf Kjellén, Gustaf Steffen, för att blott med några namn åskådliggöra den rika variationen i åsikter och kompetens.

Nu finns det ingen av det slaget. Begåvningarna saknas förvisso inte, det vore lätt att presentera en lysande samling namn. Men filosoferna visar upp att andra har fel, analyserar begrepp eller har vandrat över till en sociologi utan anspråk på stora upptäckter; en filosof med ett »system» anses nu mindre vetande och en av de skarpsinnigaste hjärnorna har rivit sönder själva ordet världsåskådning. Historikerna klarlägger invecklade sammanhang — i den mån de inte på uppdrag skriver stads- och företagshistoriker — utan att förledas till stora vyer eller ens allmänna åsikter; historiefilosofien, den kanske bästa tummelplatsen för ystra villfarelser, är förvisad till museer för föråldrade högreståndsidelogier. Statskunskapen är lika sansad, på årtionden har ingen av dess odlare antytt, att politisk kunskap ger några kvalifikationer för politiskt tänkande och handlande.

Religionen, som definitionsmässigt skall syssla med de yttersta tingen, har följt med i reträtten från storm till idyll. Tron får inte vara konstig, och det är ett hårt villkor i vår tid. Biskoparna är nästan lika välvilliga och otydliga som talmän och ordensbröder; det finns ett par undantag, men få ser dem som

annat än cirkusnummer. Om Gud, himmelen och helvetet finns utanför oss eller blott inom oss, den kärnfrågan är inte lätt att få besked om av våra diplomater i teologi. Den enda striden på många år har gällt kvinnliga präster; det visar bäst att trosfrågorna i mera egentlig och väsentlig mening försvunnit i dimmornas gömsle.

Är inte allt detta tecken på lycka och vishet? Den frågan kan gott besvaras med ja. Lugn anses vara eftersträvansvärt, och vi har alltså fått lugn åtminstone på några centrala områden. Och att vara vis består åtminstone till stor del i att inte tänka fel — även de som inte tänker alls kan alltså anses ha nått vishetens begynnelse. Bättre att alla belåtet sjunger »två gånger två är fyra» än att de är oense i felräknandets tecken. Fortsätter vi ett stycke, kan vi här på jorden ge en god imitation av den eviga änglasången ovanefter.

Svagheter finns, det är vi väl ense om liksom om allting annat. John Stuart Mill skrev att förnuftet måste eggas av tokeriet, liksom Gud av djävulen, annars blir det ingen glöd över riktigheten; tanken är litet extravagant men det ligger något i den, även om vi inte kan uppfostra stollar för att de kloka skall bli piggare. Själva den intellektuella striden är en glädje för många och en mild förströelse för flera; att avskriva den är att förlora något som är festligt för några procent av menigheten. Förnuftet på segertåg är en härlig sak, men det segrande förnuftet blir gärna däst och tungt; perspektiven stimuleras även av konstigheter, och det blir lågt i taket, då man inte har mer att säga än slutspelarna hos Beckett.

4. *Röstboskap*

»Vilken härlig röstboskap» (What lovely voting brutes) lär den nye premiärministern Benjamin Disraeli ha sagt, då han våren 1874 såg sin nyvalda konservativa underhusmajoritet för första gången marschera till votering — »The gentleman of England», lantjunkare, gamla militärer, lordsöner, advokater, direktörer. Han menade att hans män var säkert och solitt folk, att de skulle rösta rätt och prata lagom. Det är varje politisk ledares önskedröm att få en majoritet av pålitliga partimän, män som röstar med regeringen, med tillräcklig kompetens för att inte blamera partiet men utan självständighet, som så lätt driver den mera aktiva begåvningen till oroande och taktiskt farliga aktioner.

Så tänker ledarna, men det är inte många som säger det, inte ens likt Disraeli till en förtrogen kollega i regeringen. Tvärtom är det enligt god demokratisk ideologi vanligt att säga motsatsen. Man förkunnar att riksdagsmännen skall vara en intellektuell och moralisk elit, att debatten i riksdagen skall ge medlemmarna ljus och ledning, att oavhängighet och fritt bedömande är politikernas ära. Så sade grekerna, så sade Jefferson, Tocqueville och J. S. Mill och så säger man ännu ibland med ett patos, som är äkta för stunden.

Men det är en söndagsförkunnelse. Tag talet om debattens frihet och värde. Dess innebörd måste vara att en diskussion i riksdagen kan ändra ståndpunkt och röstning. Varför debattera, om ingen kan bli påverkad? Men i praktiken utgår man ifrån att var och en i frågor av vikt röstar med partiet, att

han inte låter påverka sig av vad de andra säger, att ingenting sådant biter på honom. Den som låter sig övertalas av motståndaren är förlorad. En folkpartist gjorde det härom året; under prisande av frihetens skönhet förpassades han hastigt till privatlivet. Principen är: långa diskussioner, men aldrig rubbade åsikter.

Det säkraste medlet att inte få sin övertygelse rubbad i en debatt är att inte höra på den. Klokt nog tillgriper riksdagsmännen gärna det medlet, även om det sannolikt mindre uppfattas som ett skydd mot omvändelse än som en flykt från tråkigheten. Men den idealistiska illusionen drivs ibland därhän, att man kräver att riksdagsmännen skall sitta i kamrarna under debatten och väl ha reda på vad de röstar om. Om den parollen följdes skulle det ibland bli svårt för obefästa själar, som finner sig övertygade av motståndarnas argument men vet att de inte får visa sin övertygelse i voteringen. Dessbättre lyder inte riksdagsmännen parollen och undgår därigenom själsstriderna. Hur mycket lättare och tryggare är det inte att sitta utan att lyssna eller att inte sitta alls? Med vanan uppstår dock en soliditet, som möjliggör avlyssnande utan varje risk för att man skall ta intryck. Efter tio år är en politiker pansrad mot alla sakskäl, all vältalighet, alla tvivlets lockelser.

Man har rent av velat svartlista riksdagsmän som inte yttrar sig. Vad är det för ont i deras tystnad? Talen är till inte för att få ett tankeutbyte — då skulle tankarna bytas ibland — utan för att göra sig hos valmännen och kvalificera sig bland kollegerna. Att vara tyst i debatten och flink i voteringen är de mindre talföras prydnad.

Riksdagen skall var en intellektuell och moralisk elit; den tanken härstammar från ett primitivt skede, då man tänkte sig att väljarna skulle utse den bäste de kände för att låta honom och andra av samma kvalitet i fritt övervägande komma fram till

politiska avgöranden. Så kan ingen demokrati fungera; man måste ha fasta kadrer som grundval för regeringsmakten och som regissörer av opinioner och folkgruppernas handlande. Några dussintal förstklassiga, d. v. s. till ministrar dugliga personer behövs fortfarande, men det vore ett otroligt slöseri att fylla massan av statistplatser med stora begåvningar. Ja, det vore mer än ett slöseri, det vore en fara. Hur skulle partilinjerna hålla i en sådan församling, hur skulle partibyråkratierna kunna bevara sitt välde, hur skulle debatterna disciplineras och utmynna i en stabil politik?

Riksdagsmännen får inte bindas av andra föreskrifter än rikets grundlagar, ungefär så står det i vår och en mängd andra författningar. Det är illusionismen som lever kvar och som omhuldas av dem som i sitt handlande och sitt ordinära tänkande ständigt bryter mot den vördade principen. Giv oss god röstboskap i år, så suckar inför valen alla demokratiska ledare. De lovordar också debatten — såvida den inte påverkar deras egna — kapaciteten — så länge den är följsam — självständigheten — så länge den leder till ett ivrigt fasthållande vid partiets mening. Vi har här en liten samling demokratiska livslögner som gör ringa skada, därför att deras förkunnare inte längre tar dem riktigt på allvar; de hör till de paroller från svunna ideologiska kampanjer, som ger litet förgyllning åt vardagens lyckosamma, mekaniserade och förvaltningsmässiga demokrati.

5. *Direktörer och politiker*

Titeln direktör är nästan lika obestämd och yppigt använd som titeln redaktör. Men med direktörer i mera egentlig mening torde vi alla mena chefer för privata företag av viss omfattning (åtminstone något tiotal anställda) eller för avdelningar inom relativt stora sådana företag. Till direktörsklassen i Dagens Nyheter och Expressen hör exempelvis inte bara verkställande och vice verkställande direktörerna i bolaget, utan också cheferna för mera betydande och självständigt fungerande förvaltningsgrenar, såsom försäljning, distribution och annonsering; drygt ett tiotal personer bär direktörstiteln, och med tanke på företagets omfattning är denna klassificering sannolikt tämligen typisk. Stundom brukas andra beteckningar för personer som bör räknas till direktörsgruppen: disponent (särskilt i bruksföretag), överingenjör, chefsassistent. Motsvarande anglosaxiska ord är manager, president (vilket ofta i USA inte innebär något ordförandeskap, utan närmast motsvarar chef eller avdelningschef), executive eller chief executive.

Klart är att direktörsklassen är svår att avgränsa. I regel ges i böcker om direktörer inga siffror om deras antal och inte ens mera bestämda definitioner. I varje fall måste i Sverige antalet direktörer räknas i tusental, i Amerika — som jag här närmast skall beröra — i tio- eller hundratusental. Direktörernas betydelse som ekonomiskt ledande för att inte säga härskande klass är sedan länge, särskilt i USA, uppmärksammad, diskuterad och vetenskapligt analyserad. I Västerlandets industrialiserade och kommersialiserade stater, med privat ägande-

rätt och företagsamhet i förening med politisk demokrati, förvaltar direktörerna inom de av staten fastställda gränserna och direktiven en stor del, kanske huvuddelen, av produktionen. Vi lever, har det sagts, i direktörernas samhälle — det ligger något riktigt i tanken, även om det är lika rimligt att säga att vi lever i välfärdssamhället eller i folkhemmet.

Direktörernas makt går inte bra ihop med marxismens schema. Marx, liksom hundra år tidigare Adam Smith, förutsåg inte vilken betydelse bolagsformen skulle få, han talade om kapitalister och proletärer, och enligt hans schema skulle direktörerna — till övervägande del anställda i företag som de inte äger — egentligen vara proletärer, i själva verket är de högt betalda förvaltare av kapital som tillhör andra — kapitalister, anställda och arbetare — och blir i stor utsträckning rika genom denna verksamhet. Den av äldre ekonomer icke tillräckligt beaktade skillnaden mellan ägande och förvaltande illustreras drastiskt av att större delen av det amerikanska aktiekapitalet påstås tillhöra änkor, medan kvinnor nästan helt saknas inom den högre direktörskretsen.

Med tillämpning av marxistiskt inspirerade perspektiv kan man emellertid »placera» direktörerna i en social utvecklingsprocess. I sitt för tjugo år sedan berömda arbete om »Direktörernas revolution» förutsade James Burnham en av företagsledarna uppburen och ledd diktatur i alla industristater; det var de europeiska diktatorerna som lockade honom till denna snabbt vederlagda prognos. Numera är det, om man vill se situationen storslaget, naturligare att betrakta direktörerna och politikerna som två grupper med stridiga syften som ömsom slåss och når uppgörelser. Direktörerna är gardet inom den privata företagsamheten och söker värja denna mot alltför långtgående statliga ingrepp, politikerna drivs, även om de inte är principiellt

radikala, av väljargruppernas önskningar att regelbinda näringslivet och därmed begränsa dess frihet.

Vilka blir direktörer, hur utses direktörer? Dessa frågor har tagits upp av en rad författare; till de senaste arbetena hör ett av Vance Packard (The Pyramid Climbers), känd för sina stundom något sensationsbetonade men i regel på ingående studier byggda sociologiska översikter, och ett av Princetonprofessorn Wilbert E. Moore (The conduct of the Corporation). På viktiga punkter sammanfaller resultaten, även om Moore är mera försiktig och »bolagsvänlig» i sina uttalanden.

Slående är att direktörerna, särskilt de mera framgångsrika, till så stor del kommer från en i skilda hänseenden begränsad miljö. Det stora flertalet, under senare år 90 procent, har akademisk utbildning, företrädesvis från de »fina» universiteten, såsom Princeton, Yale och Harvard. Mannen som börjar som springpojke och blir företagsledare är vanlig i amerikansk folklore, men är sällsynt, ännu sällsyntare än förr, i verkligheten. Direktörerna kommer i regel från välsituerade familjer och tillhör ofta från början den ekonomiskt ledande klassen. Familjeinflytandet spelar en betydande roll för avancemanget; inte sällan arbetar en direktör systematiskt för att få en son till efterträdare och lyckas härmed. Den typiske direktören är en vit man av anglosaxisk härkomst och protestantisk religion. Negrer och andra färgade saknas naturligtvis helt i kretsen (utom inom de relativt små företag som arbetar endast för dessa speciella klientel). Kvinnor är så gott som okända på dessa poster — redan att lunch- och golfklubbarna är reserverade för män gör dem omöjliga. De inom direktörsklassen härskande religionerna är de starkt statusbetonade som inom folket i dess helhet omfattar en ringa minoritet; direktörerna är unitarier, episkopaler, kongregationalister, inte baptister, metodister, katoliker eller judar. Inom de industriella företagen utgör judarna (8 procent

av de akademiskt bildade i USA) mindre än en halv procent av direktörerna. En egendomlig uppdelning efter religion kan förmärkas på vissa områden. Judarna har relativt många ledande befattningar inom massmedia, försäkringsföretagen i New York leds antingen av protestanter eller av katoliker och har motsvarande klientel.

Ett starkt intryck av konformism, av en begränsad och likriktad krets, får man redan genom dessa uppgifter. Med kanske överdriven skärpa har William Whyte i sitt berömda arbete »The Organization Man» (1956) framhävt hur denna konformism gör sig gällande på alla områden. Man skall uppträda på samma sätt, tillhöra samma klubbar, ha samma åsikter, klä sig lika (elegant men inte utmanande). Packard och Moore bekräftar vissa tendenser i den riktningen. Hustrurna måste liksom männen passa in i direktörskretsen och blir därför ofta observerade innan mannen anställs. Äktenskapen skall vara någorlunda lyckliga; en och annan hävdar att mannen måste känna en sådan grad av otillfredsställelse i familjelivet att han drivs att sätta arbetet i första rummet. Långa och magra män är mest omtyckta, mustascher är illa sedda och skägg bannlysta. Man skall imitera chefen utan överdrift och säga emot honom med måtta och vördnad. Lojalitet mot, ja, kärlek till företaget är nödvändiga, trots att direktörer som går långt i regel arbetat inom flera företag: Moore, som är rädd för överord, talar om de idiotiska företagsvisor som sjungs på bolagsfesterna — om hur man här samlas och trivs med varann, hur viktiga även de lägre anställda är för det hela och hur litet graderingen betyder. Den hårda konkurrensen om befordran äger rum bakom en kuliss av leenden, roliga historier, ord om trohet, tillgivenhet och uppskattning.

Under senare år har i USA en massa företag uppstått, vilkas arbete består i att undersöka kandidater för direktörsposter och

att framställa förslag om lediga posters besättande. Man anlitar allehanda psykologiska prov för att få fram de rätta männen. Det har blivit ett slags vetenskap att fixera de egenskaper som direktörerna behöver, men de uppställda listorna på kvalifikationer verkar inte givande: direktörerna skall vara initiativkraftiga, pålitliga, intelligenta, ha god hand med folk osv., osv.

I Sverige finns inte mycket skrivet på detta område. Ett par skrifter — till mig rekommenderade av professor Sune Carlson — berör emellertid urvalet av direktörer, så »Civilekonomen i arbetslivet» (utgiven 1962 av Svenska civilekonomföreningen) och Sune Carlsons bok om »Företagsledning och ledare», särskilt Bilaga 2. På ett par punkter finner man påtagliga överensstämmelser med de amerikanska resultaten. Kvinnor har mindre chanser än män med samma utbildning, de blir sällan direktörer och har i genomsnitt vida lägre lön än sina jämnåriga manliga kamrater. Det stora flertalet företagsledare (numera minst 80 procent) har akademisk utbildning. Direktörerna kommer övervägande från socialgrupp I; enligt en undersökning stammade tre fjärdedelar från denna socialgrupp omfattande 8 procent av befolkningen, medan 3,5 procent kom från socialgrupp III, omfattande 57 procent av befolkningen. Anmärkningsvärt är att sönerna till storföretagare går vida hastigare framåt än andra och att över huvud taget karriären står i tydligt sammanhang med det sociala ursprunget. Känt är att i flera storföretag — även bortsett från familjeföretag — en avgående chef efterträtts av sin son. Vi har alltså, liksom i USA, tendenser till uppbyggande av en ärftlig direktörshierarki, även om den personliga dugligheten kan antas vara viktigare än den sociala proveniensen. Från England finns liknande uppgifter (nyligen redovisade i arbeten av Sampson och Guttsman). Den från fattigdom till rikedom framstormande industrikaptenen är ett un-

dantag — så uppmärksammat, omskrivet och beundrat att legenden om lika möjligheter för alla friskt fortlever.

I sin utmärkta bok »Executive Behavior» (1951), som bygger på detaljerade undersökningar av nio framstående företagsledares arbetsliv, skriver professor Sune Carlson att han vid studiernas början tänkte sig direktören »som en orkesterdirigent, ensam på en estrad», men att han sedermera kommit att betrakta honom »som en docka i en kasperteater med hundratals personer som drar i trådarna och tvingar honom till åtgärder i den ena eller andra riktningen».

Intrycket blir detsamma av de amerikanska direktörsstudierna (ehuru dessa såvitt bekant inte omfattar någon intensiv undersökning av Carlsons typ). Inte i fråga om alla direktörer och särskilt inte beträffande specialisterna på skilda områden, naturligtvis; tekniska ledare, reklamchefer och planerare är inriktade på bestämda uppgifter och är, om inte dirigenter på estraden, i varje fall fullt sysselsatta med överväganden och beslut som någorlunda strängt anges av deras position i företaget. Men för de stora företagscheferna synes Carlsons karaktäristik passa. »Direktörerna vill gärna se sig själva som tigrar», skriver Packard, »men denna föreställning blir mer och mer illusorisk. De roller de spelar tenderar i allt högre grad att vara passiva. De förmås att handla genom andra minst lika mycket som av eget initiativ.» Cheferna framstår som förmedlare och skiljedomare vid motsättningar inom företaget, som förhandlare både med personalen och med makter utanför bolaget — organisationer och politiska instanser — som sammanhållare och faderssymboler. Den gamla bilden av företagsledaren som fylld av stora projekt på lång sikt tycks i stigande grad bli en romantisk fantasi. Detta kan antas sammanhänga med att de stora företagen ofta nått en sådan stabilitet att det mera kommer an

på att förvalta än att hitta på nyheter och att genom den ekonomiska och politiska utvecklingen företagens »utrikespolitik» — i förhållande till staten och arbetarorganisationerna — blivit allt mera betydelsefull.

Detta innebär förvisso inte att företagsledarna har ett lugnt liv och blir tröga av lättja och vällevnad. Tvärtom är de hetsade män, vilkas kontorstid upptas av ständiga besök och telefonsamtal, som oavbrutet måste fatta avgöranden och bilägga tvister, som i förhållande till ett stort antal människor inom och utanför kontoret skall uppträda med älskvärd myndighet, trots irritation, tveksamhet, oro och överansträngning. Det blir en stress som inte uppstår genom passion för ett stort och avlägset mål, utan genom det ständiga trycket av skiftande och påträngande arbetsuppgifter, det ständiga kravet att prestera lösningar. »En väl anpassad företagsledare är en sådan vars konsumtion av stimulerande piller överväger förtäringen av lugnande medel just så mycket som behövs för att ge honom tillräcklig energi för veckans besök hos hans psykiater» — denna lustighet tillskrivs en ordförande i amerikanska handelskammaren.

Det är därför inte förvånande att direktörerna belönas med höga inkomster och allehanda förmåner vid sidan av lönen. Omkring 50 000 direktörer hade enligt en undersökning av 1962 mellan 25 000 och 50 000 dollar om året, 20 000 mellan 50 000 och 100 000 dollar, åtminstone 400 mellan 100 000 och 500 000 dollar. Härtill kommer läkar- och sjukhusvård av den mest förstklassiga art, betalda semestrar och klubbavgifter, luxuösa resor, representationsmedel, extra anslag och belöningar. Den framgångsrike direktören lever som en storkapitalist och kan knappast undgå att bli en sådan.

De stora direktörernas knappa fritid är i betydande omfattning så pass konventionellt reglementerad att den kanske snarare

bör kallas arbetstid. Umgänge med andra inflytelserika personer är nödvändigt, medlemskap i lunch- och golfklubbar hör till de representativa uppgifterna, livsföringen måste vara ståndsmässig, uppträdandet gemytligt och likväl värdigt. Sune Carlson fann i sin undersökning att de studerade svenska företagsledarna inte ansåg sig ha tid till »kultur», ibland inte ens till i mera egentlig mening privat umgänge. De läste inte litteratur, gick inte på teatrar eller konserter. Den amerikanska bilden är densamma. Tidskriften Fortune rapporterar att de flesta direktörer läser mindre än en bok i månaden, och de böcker de läser är till stor del deckare och »Westerners». Det står enligt skilda uppgifter inte bättre till bland politikerna. En del uttalanden tyder på att läget är något annorlunda i England (möjligen också i Frankrike och Tyskland). I England kommer industriledarna i stor utsträckning från de förnäma privatskolorna, och därmed följer gärna åtminstone en benägenhet att tala om klassiska författare som gamla bekanta och att över huvud visa respekt, om också inte större intresse, för »kultur».

Inom amerikanska företagarkretsar har dessa svagheter i direktörernas rustning uppmärksammats. Att betrakta litteratur, vetenskap och konst som något underligt, en sysselsättning för »eggheads», inte för karlakarlar, tycks inte längre vara modernt. Flera stora bolag ordnar kulturkurser, stundom på åtskilliga månader, för tjänstemän i trettiofemårsåldern som anses värda uppmuntran och avancemang; de får läsa Proust, Mann och Joyce, besöka museer, höra på konserter och lära sig litet sociologi och politik. Man synes utgå ifrån att sådana intellektuella ansträngningar ökar skickligheten i det dagliga arbetet och dessutom bidrar till direktörsklassens prestige. En del företag ser också till att direktörsaspiranterna får en elementär psykologisk utbildning, särskilt i förmågan att iaktta egna och andras reaktioner, »sensitivity training».

Direktörerna och politikerna, bolagsbyråkratierna och partibyråkratierna lever, såsom förut anmärkts, i en motsättning som ofta är aktuell och alltid potentiell, men som inte utesluter samverkan, kompromisser och trivsamma förhandlingar. I stort sett synes de båda persongrupperna vara ganska åtskilda. I USA sitter företagsledare sällan i kongressen, men några första rangens industrichefer har mottagit regeringsposter under Eisenhower och Kennedy utan att vara mera aktiva partimän; det händer också att politiker övergår till den ekonomiska hierarkien; att vara på en gång ledande politiker och ledande företagare (till skillnad från kapitalist) är ytterst sällsynt. I England sitter åtskilliga företagare i parlamentet, men även här är en förening av höga poster inom båda områdena högst ovanlig; en politisk ledare får akta sig för att bli betecknad som ren affärsrepresentant. I Sverige är läget ungefär detsamma; naturligtvis har många riksdagsmän bolagsintressen, men få är, särskilt under senare tid, aktiva företagare. Förbindelserna mellan direktörer och politiker sker till stor del genom förhandlingar utanför offentligheten, i kommittéer och privata förhandlingar; i Sverige har middagarna på Harpsund blivit ett livligt debatterat exempel, i England har förbindelserna på en del punkter klarlagts i politiska undersökningar.

Männen inom dessa båda härskande grupper måste ha åtskilligt gemensamt: energi, utåtriktad begåvning, ambition. Men olikheterna i arbete och därmed i allmän inriktning — ibland berörda i sociologiska arbeten — måste också vara betydande. Politikern har att ständigt vädja till väljargruppernas idéer och intressen, att framställa sig själv som representant för det allmännas bästa, att angripa motståndarna som oreflekterade, maktlystna och intellektuellt och/eller moraliskt tvivelaktiga. Företagsledarna konkurrerar kanske lika hårt men bekämpar inte sina konkurrenter med samma moraliska och ideella ap-

parat och framträder föga inför offentligheten, i varje fall inte med så upphöjda anspråk. Det är möjligt att den ideologiska avvecklingen gör att de båda grupperna blir mera lika i arbetssätt och hållning till omvärlden, att politikerna i allt högre grad blir förvaltare, ett slags sociala direktörer med klientel inom skilda väljargrupper, motsvarande företagsledarnas stillsamma och tillitsfulla aktieägare.

6. Roman om politikens villkor

Hur kommer ett beslut till stånd i ett kollektiv — ett parlament, ett parti, en fakultet, en kommitté? Vilka motiv är bestämmande för den enskilde medlemmen — allmänna idéer, maktlystnad, följsamhet, avund? Var går gränsen mellan hängivenhet för syftet och viljan att själv komma fram? Sådana problem har C. P. Snow, på en gång författare och vetenskapsdirektör med politiska och akademiska förbindelser, tagit upp i en rad romaner. Bäst synes han mig ha lyckats, då han behandlar professorala miljöer, som i »The Masters», där det gäller ett rektorsval, eller i »The Affair», där det gäller om en ung och för sina politiska åsikter impopulär forskare skall fällas för plagiat. Romanerna är underhållande och instruktiva, litet för allvarliga, docerande och uttänjda, utan den gnista, som ger stor upplevelse, men intelligent utredande och burna av medkänsla och förstående.

Samma egenskaper präglar den roman, med vilken Snow givit sig in på politiken i ordets egentliga mening, »Corridors of Power». Intrigen är enkel och samtidigt något vag: en konservativ minister för omkring tio år sedan antas ha velat ändra den brittiska kärnvapenpolitiken — kanske rent av avskaffa dessa vapen för Englands del — han konfererar, diskuterar och strider i åratal med sina kolleger i regeringen, ämbetsmännen på högsta nivå och de vetenskapliga rådgivarna, slutet blir att han får ett förtroendevotum i underhuset, men mot så mycken opposition inom det egna partiet att han tvingas att avgå. Reellt förberedes avgörandet inte bara på politiska sammanträden,

utan vid alla möjliga sammanträffanden i sällskapslivet, och Snow skildrar sakkunnigt middagar, cocktailbjudningar och veckoslut på ett slott med jakter, kyrkobesök och andra accessoarer. Boken har alltså mera ambitiösa syften än andra engelska politiska romaner från senare år, såsom Fienburgh och Edelman. Den kan läsas som en litterär bilaga till Anthony Sampsons sociologiska försök »Anatomy of Britain».

Ett intryck, som Snow väl lyckas förmedla, är att en mängd människor inom och utanför kretsen av politiker, medvetet eller omedvetet bidrar att bestämma hjälten minister Roger Quaifes öde och utgången av hans aktion, och att motiven för deras uppträdande ofta är oklara för dem själva och svåra att ta reda på för andra. Från början har de flesta alls ingen mening i saken eller om personen; småningom utkristalliseras ett slags opinion, som är spröd och växlande. En lustighet eller ett förtroende vid ett middagsbord kan stämma en kollega vänlig eller ovänlig. Ämbetsmän och forskare utan direkt politisk befogenhet påverkas av principiella tankegångar, men också av Quaifes uppträdande och av ömsesidig illvilja. De ledande ministrarna i kabinettet ser gärna att Quaife segrar men är redo att fälla honom, om hans plan berövar regeringen tio röster i underhuset eller ett par hundra tusen röster vid ett val. Quaife tar hetsigt parti för sin hustrus bror vid en middag och irriterar därigenom en äldre kollega; hans litet överdrivna lojalitet mot hustrun beror på att han känner skuld mot henne, han har ett kärleksförhållande med en annan. En stor företagare stöder Quaife, inte för att han är av samma åsikt, inte av vinningslystnad, utan därför att han hatar en konkurrent, som tagit motsatt parti. Hur skall historikern klara detta, frågar Snow, allrahelst som de flesta — utan att direkt ljuga — uppger falska motiv för sina handlingar.

Några av mina vänner brukar ett ord som jag alltid glöm-

mer — låt oss kalla det X — för en i politiken värdefull egenskap, som Snow starkt betonar. X är förmågan att litet före alla andra märka, om en person befinner sig på upp- eller nedgående, om han inom den innersta cirkeln växer eller krymper. Den som har X skattas för gott omdöme bland de styrande och kan också i god tid vinna subjektet Y:s vänskap eller, om så kräves, frigöra sig från denna vänskap. Han kan också bidra en smula till utvecklingen genom att i diskreta former berömma eller förtala Y. Till greppen hör att börja satser, som, beroende på den tilltalade överordnades reaktion, kan avslutats på olika sätt: »Det är något briljant över Y» — fortsättning antingen »och så kan man lita på honom» eller »men riktigt lita på honom kan man inte». Snow excellerar i samtal av den typ där en eller flera deltagare söker finna klarhet om den eller de andras mening utan att betala ett öre för upplysningen. Enligt min mening går han ofta för långt i ömsesidig otydlighet; det blir inte brottningar utan trevanden i mörkret.

En politiker söker makt. Men till yrkets utstyrsel hör också, åtminstone sedan franska revolutionen, att maktutövningen måste rättfärdigas genom ett någorlunda bestämt syfte eller mål; det måste finnas både maktvilja och kallelse. Att förena dem är inte lätt. Den framåtsträvande politikern kan i besvärliga lägen trösta sig med att han måste vara böjlig och taktisk för att åtminstone längre fram få utrymme för kallelsen; han får inte kela för mycket med sitt samvete, då blir ytterst kallelsen lidande. Kallelsekänslan kan vara så stark att den räddar både politikern på väg och politikern på toppen; ingen tvivlar på att Lincoln sålde postmästartjänster och gjorde mördare till sheriffer av de mest upphöjda motiv, men för den arriverade, som har ett måttligt förråd av kallelse — och i vardagens politik blir det inte lätt att bära en rikedom av varan med sig — kan avvägningen bli ett stort inre problem. Många

klarar det säkert genom att slå ihop makten och kallelsen — kallelsen blir just en förmåga att styra, »jag är så duktig, så överlägsen mina konkurrenter, att jag är kallad att styra, även om jag inte har några stjärnor att följa». Andra tröstar sig med mål av sådan vaghet — folkets väl eller rikets väl, exempelvis — att svårigheter inte rimligen kan uppstå. Några har av kallelsekänslan bara kvar en förvissning, att det finns beslut, som de inte kan vara med om, att de vid en viss punkt hellre avgår och försvinner än sviker sin övertygelse i det enskilda fallet — att känna sig beredd att förlora blir ett slags bevis för att en kallelse finns och därmed ett alibi. Snows hjälte är taktiker, och det tycks till och med osäkert, om han någonsin skall satsa helt på sin åsikt, men så gör han det — ganska säker på att vinna — och när han förlorar, flyr han till kallelsen; »jag hade alltså ett stort mål, annars skulle jag inte ha blivit utkastad». Han blir högst stimulerad av sin upptäckt.

Dessa och andra närliggande frågor i politisk psykologi eller sociologi har knappast berörts i svensk litteratur. De borde, tycker man, vara särskilt aktuella i vår miljö; det är då idémotsättningarna försvinner och partiskillnaderna blir suddiga som de får sin största aktualitet. Men kanske har vi redan nått så långt att problematiken är överspelad. Ordet kallelse verkar litet unket och högtravande i svensk politik.

7. *Moral och politik*

Skall vi säga sanningen, även om följderna blir farliga för oss själva och andra — eller, litet subtilare pragmatiskt uttryckt, är den *verkliga* sanningen vad vi ser, gör och upplever eller den föreställning som gagnar vad vi vill nå, vår egen framgång, partiet, nationen, saken? Skall vi göra »det rätta» i varje situation, även om resultatet för framtiden blir »det orätta» — eller, annorlunda uttryckt, finns något »rätt» för ögonblicket, för dagen, eller bara som ett led i ett perspektiv om gestaltningen av oss själva, partiet, nationen, saken? Det är en evig fråga som oroar utan att bli löst eller kunna lösas, om man så vill ett skenproblem, som speglar vår inre osäkerhet. Ty vi vet alla, att livet, handlingen, politiken är omöjliga utan lögn och bedrägeri. Litet måste vi ljuga, bedra, jämka på »det rätta» för att ge vår omgivning, liksom oss själva, den trivsel och den illusionism, som uppehåller världen. I »det stora livet» av allmänna idéer, politik, religion blir lögnerna och bedrägeriet mera ohyggliga och mera storslagna. Plötsligt står vi vid den punkt då vi säger stopp: vi kommer till den ohederlighet, den förljugenhet, som är avskyvärd och oförlåtlig. Var går gränsen, ja, det blir en karaktärs- och smaksak, en fråga om medvetenhet, känslighet, moral, renhet.

Frågan tas upp i ett skådespel, som haft en storartad framgång i Wien, Arthur Schnitzlers »Professor Bernhardi». Den diktare, som vi minns som »wienaren» framför andra, en svårmodig sensualist, halvt engagerad och en smula ytlig, en förevisare av kärleken och döden i charmens och drömmeriets för-

packning — Liebelei, Anatol, Der einsame Weg, Reigen — framträder här som Ibsens efterföljare, som moralist. Inte så att han predikar så som Ibsen i »En folkefiende» eller »Brand»; han säger sig i ett brev som yrkesförfattare »inte ha något att bevisa utan blott att skildra världens mångfald». Men intensiteten i debatten om problemet blir så stark, att patos ibland bryter analysen. Skådespelet, skrivet 1912, behandlande tiden omkring 1900, tillåtet att uppföras i Wien först efter första världskriget, berör antisemitismen och har delvis därför blivit omstritt, men den judiska frågan är blott det utsiktstorn, från vilket allmänmänskliga svårigheter iakttas.

Professor Bernhardi, jude, är chef för ett stort och ansett sjukhus, uppehållet med privata medel men moget att övertas av staten. En av hans patienter, en ung flicka som skadats genom abort, är döende; hon tror sig i eufori vara på väg till bättring och återförening med den trolöse älskaren. En präst införes i Bernhardis konsultationsrum och begär att få ge den döende sista smörjelsen. Bernhardi vägrar: som läkare finner han det orimligt att störa den sjuka, att bryta hennes eufori genom insikten om dödens närhet och att kanske påskynda döden. Under professorns och prästens samtal, åhört av några biträden, springer en sjuksköterska in till den döende och talar om att prästen är där: flickan blir förtvivlad och dör. Sjuksköterskan och en assistent tar prästens parti och förklarar senare falskt, att Bernhardi stött till prästen för att hindra honom att komma in i sjukrummet.

Stor sensation i press och parlament. Bernhardi beskylles för att som jude ha velat hindra prästen i hans ämbetsutövning. Klerikala och konservativa politiker angriper och interpellerar. Sjukhusets styrelse — bland andra en biskop och en prinsessa — avgår. Undervisningsministern, en läkare som varit Bern-

hardis kamrat, och de kristna och judiska professorerna söker finna medlande lösningar. Kan inte Bernhardi offentligt ursäkta sig för sitt handlande och betona, att han inte drivits av »dåliga» motiv, kan han inte vid en förestående utnämning inom sjukhuset ta den kristne kandidatens parti mot den mera kompetente judiske sökandens? Bernhardi vägrar att kompromissa eller böja sig; han har helt enkelt handlat som läkare och hederlig karl. Följden blir att Bernhardi tvingas att avgå som sjukhuschef och dömes till fängelsestraff för kränkning av religionen. Han blir, utan att vilja det, en symbol för judendom och liberalism, smutskastad av reaktionärer, hyllad av de radikala. Hur opinionerna kristalliseras, är skickligt och ingående framställt: *mot* Bernhardi undervisningsministern, som vill bevara sin portfölj, politiker, som vill visa sin oförvitlighet i religionsfrågor, övertygade katoliker och antisemiter, några judar, som (enligt ett brev av Schnitzler) »inte märker eller säger sig inte märka någon antisemitism», som bestäms av »bristande känslighet, bekvämlighet, snobberi eller kryperi». *För* Bernhardi flertalet judar, bland dem kolleger vid sjukhuset, opponenter mot den bestående statliga och kyrkliga ordningen, människor, som helt enkelt är förbittrade över falskheten och orättvisan och »ger tusan i konsekvenserna».

Den främste företrädaren för det stora perspektivets moral, som gör det möjligt att i varje enskilt fall handla som en lymmel om man har ett stort mål att verka för, är som sig bör professorn-undervisningsministern Flint. Han vill reformera sjukvård, universitet och skolor; inte bör en lögn, ett bedrägeri eller offret av en oskyldig få honom att snubbla på vägen; om han behöver de klerikala eller reaktionärerna för sina syften, får inte sanning eller heder hindra honom, det vore ett förräderi mot saken. Så utlägger han idealismens och politikens lära för den naive Bern-

hardi. Då Bernhardi erinrar om att Flint en gång som underläkare underlåtit att kritisera chefens felaktiga diagnos och därmed kanske bidragit att döda en patient blir Flint upprörd. »Det gäller inte, käre Bernhardi, att uppträda korrekt eller om du så vill, övertygelsetroget i småsaker, det gäller att med trohet tjäna sitt livs bärande idé.» Att rädda patienten med risk för att Flint skulle bli urståndsatt att förverkliga sig själv hade »i högre mening varit omoraliskt». »Du är kanske, käre Bernhardi, mer än jag vad man kallar en anständig människa ... Vad du saknar är den blick för det väsentliga, utan vilken varje trohet mot övertygelsen bara blir rättshaveri. Och det kommer inte an på att ha rätt i det enskilda fallet, utan på verkningarna i stort.» Flint har, säger han, förmåga att i varje särskild händelse se blott en symbol. »Det är väl det, som förutbestämmer mig till en politisk karriär.» Denna förmåga att se i stort saknar Bernhardi och han förtjänar därför ingen respekt för den förstörda karriären och fängelsestraffet. »Om du med tanke på något stort, en idé eller fosterlandet eller tron, hade ådragit dig dessa obehag, skulle jag kunna känna aktning för dig. Men jag ser i ditt uppträdande bara en egensinnets tragikomedi.»

Den präst, Reder, som Bernhardi hindrat att ge den döende sista smörjelsen, uppträder vid rättegången relativt vänligt mot sin motståndare. Men efter processen bjuder hans samvete honom att uppsöka Bernhardi för att tillägga, att enligt hans mening Bernhardi i egenskap av läkare handlat fullkomligt korrekt: »Ni har inom ert pliktområde, liksom jag inom mitt, inte kunnat handla annorlunda.» Varför har inte prästen sagt även detta under processen, frågar Bernhardi. Svaret blir, att en sådan uppriktighet kunnat »omätligt skada det för mig heligaste av allt». Hade Reder sagt allt han tänkte, hade detta utnyttjats av kyrkans fiender, och för något sådant kunde en lojal präst inte ta ansvaret. »Och den obetydliga sanning, som jag skulle

ha uttalat, hade därigenom i högre mening blivit lögn»; »jag skulle ha stått som en förrädare gentemot dem, som jag är skyldig räkenskap och lydnad, ja, inför Gud själv.» Av det fortsatta samtalet framgår att prästen tror att Bernhardis uppträdande, hur anständigt det än var, måste ha betingats av en viss fientlighet mot tron och kyrkan, i varje fall av med otro eller tvivel sammanhängande förmätenhet.

En rad personer i dramat resonerar, om också inte lika extremt, på samma linjer som undervisningsministern och prästen. Varför bråka, om man kan undvika strid genom en kompromiss eller en halvsanning? Och framför allt: vad skall sanningen och rättfärdigheten tjäna till, om de bara gäller en tillfällig situation, inte främjar högre syften, inte är inställda i ett perspektiv på lång sikt? Är inte sjukhusets intressen viktigare än att du skall ha rätt, frågar kollegerna. Bernhardis anhängare står i regel på samma »högre» ståndpunkt. Låt oss utnyttja detta till strid för tankefriheten mot det klerikala tyranniet, säger journalister och studenter. En judisk kollega kräver att man skall gå ut till folket och klarlägga vad som hänt för att väcka själarna till oro och indignation. En annan känner det skönt att det mänskliga eländet blir avslöjat, då sanningen om intriger, bedrägerier och falska vittnesbörd kommer fram. Jag har alltid varit antisemit, säger en av Bernhardis assistenter, men jag har småningom också blivit antiarier — skönt att klippa till patrasket.

Professor Bernhardi, som talat sanning och anser sig ha handlat rätt, vill inte ställa konflikten i sjukhuset i en idés, ett partis, en »saks» tjänst. Han skulle tvärtom, det kan man utläsa ur hans kritik av perspektivtänkarna, känna sig förnedrad, om han tagit ståndpunkt under inflytande av önskan att främja eller skada något sådant som staten, kyrkan, judarna eller friheten. Möjligen kan man i detta »egensinne», i denna ovilja

mot allmänna politiska engagemang, se en bild av Schnitzler själv. Juden Schnitzler var självfallet fiende till antisemitismen, men han sade sig vara antisemit i fråga om de judar, som sökte dölja eller glömma sin judendom; han var också, ehuru vissa tider god vän med Herzl, antisionist, och enligt änkans memoarer framför en gestalt i »Der Weg ins Freie» hans egen mening: »Idén om upprättande av en judisk stat på nationell grundval synes vara ett vansinnigt uppror mot andan i all historisk utveckling.» I ovanlig grad tycks Schnitzler ha känt sig som yrkesman, som ren konstnär; i motsats till många vänner och yngre författarkolleger, såsom Hofmannsthal, Musil, Werfel och Roth, stod han utanför den nationella entusiasmen under första världskriget.

Skådespelets frågeställning fixeras i den sista scenen. Personerna är professor Bernhardi och en hög ämbetsman, hovrådet Winkler (enligt Olga Schnitzlers minnen formad med tanke på Burgteaterns berömde chef Max Burckhard). Winkler sympatiserar med Bernhardi men har inte tagit några risker för att hjälpa honom. För denne nihilist är en allmän åskådning omöjlig — och hur skall man kunna handla med iver utan någon allmän åskådning? »Vad hade ni vunnit, kära professor», säger Winkler, om »ni lyckats bespara den stackars människan på dödsbädden en sista fasa? Det är som om Ni ville lösa den sociala frågan genom att ge en fattig sate en villa i present.» »Ni glömmer bara som de flesta andra», svarar Bernhardi, »att jag inte haft den avlägsnaste tanke på att lösa någon fråga. Jag har helt enkelt i ett visst fall gjort vad jag ansåg vara det rätta.» Winkler replikerar: »Om man alltid skulle göra det rätta, om man en gång på morgonen började att göra det rätta och fortsatte med det utan tvekan hela dagen, sutte man före kvällsmaten hos polisen.»

Så sluter sig ringen i detta glänsande skådespel. Skall man, kan man handla rätt i det enskilda fallet utan ett hägrande perspektiv? Hur långt helgas lögnen och den uppenbara orätten för stunden av ett sådant perspektiv? Något svar ges inte och finns inte. Vi konstaterar temperaturskillnaderna i detta helvete, mellan Flint, en härva av floskler, förljugenhet och maktlystnad, de många ärligt troende, som ser målet utan att granska medlen, skeptikern, som står med tomma händer, Bernhardi i sin envisa vilja att ha gott samvete, även om de ting som han på ett annat plan arbetar för, blir skadade. Men vi känner glädje, då applåderna dånar mot Bernhardi — spelad av den berömde Ernst Deutsch — i detta land, där nödvändigheten av kompromisser och sammanhållning fostrar en speciellt sövande art av taktik och bedräglighet.

8. *Hajarna och sillen*

Toynbee, som är bättre i sina anekdoter än i sina konstruktioner, har berättat en sedelärande historia om de engelska fiskarnas teknik vid sillfisket i Nordsjön och Atlanten under äldre tid. Man fann, omtalar Toynbee, att de till väldiga sumpar förpassade sillarna ofta, trots riklig föda, dog eller blev klena under veckorna mellan fångsten och försäljningen i de engelska hamnarna. De dog av vällevnad, lättja, brist på motion. Fiskarna fann på råd. Ett slags små hajar, dogfish, släpptes in i sumparna. De förföljde sillarna och slukade många av dem, men det stora flertalet överlevande blev pigga och friska genom ansträngningen att klara sig; de hade fått något att leva för, att vara rädda för.

Så hjälper i våra dagar kommunismen genom tävlan, hot och angrepp demokratierna att bevara sin vitalitet. Den ryska hajen ger oss den eggelse vi behöver; några sillar blir uppätna, men de flesta blir kryare i skräckens tecken.

Liknelsen haltar, det behöver inte närmare utredas. Men den tankegång som uppbär den bidrar att förklara skillnaden mellan demokratierna efter det första och efter det andra världskriget. Den skillnaden är stor och avgörande. Den hör till vår tids glädjeämnen. Det finns i våra dagar en energi och en tillförsikt i de folkstyrda nationerna som kontrasterar mot slappheten, skepticismen och tendensen till hopplöshet och negativism för tjugo eller trettio år sedan.

Det gällde, sade Lloyd George efter första världskriget, att forma ett land »som var lämpat för hjältar att leva i». Några

år senare citerades dessa ord endast av ironien eller hånet. Den värld till vilken hjältarna vände tillbaka präglades av oförmåga att handla, av massarbetslöshet, av kriser, bitterhet och tomhet. Den yngre Arthur M. Schlesinger, som givit en lysande och patetisk bild av denna värld, finner som så många andra att »Det öde landet» var dess signatur.

> Vad kan slå rot, och vilka grenar växer
> ur grus och bråte? Du människobarn,
> vad vill du svara eller gissa — allt du känner
> är bilder, splittrade under solens tyngd,
> där döda träd ej skänker någon skugga, syrsan
> ingen lättnad
> och torra stenar inget sorl av vatten.

Arbetslösheten, i vissa länder permanent, i andra upphävd under 1920-talets andra hälft för att skärpas till nöd för hela folkgrupper och nationer under 1930-talet, är det största, det mest påtagliga beviset för tidens osäkerhet, för demokratiens vanmakt inför de stora problemen. Men hela den politiska och intellektuella debatten vittnar om denna rådlöshet. Traditionerna tyngde, utan att ge kraft och ledning: den konservativa traditionen, som i de nya demokratierna surmulet fogade sig i privilegiestatens avveckling, den liberala traditionen, som oroligt spanade efter »den osynliga handen» och inte vågade tro att staten kunde hjälpa, den socialistiska, som tvekade mellan förkastande och reformerande av det bestående. I de två stora demokratiska fästena USA och England växte en stor och glänsande litteratur upp ur förvirringen och förtvivlan. Läs de böcker som varje levande människa tog intryck av på den tiden — av John Strachey, Webbs, Edmund Wilson, Lincoln Steffens. Det enda man var på det klara med var att så här går det inte. En värld, där man brände upp livsmedel för att »stabilisera» priserna me-

dan folk dog av hunger, där människor i nöd gick sysslolösa utanför stängda fabriker med större produktionskraft än någonsin, var för ohygglig. Det var en ohygglighet utan varje storhet, utan det rättfärdigande som ett mål kan ge lidandet, en irrationell, meningslös, torr ohygglighet. Bakom de små tvivlen kom de stora, och världen blev öde för människorna.

Politiskt mynnade detta ut i »demokratiens kris», ämnet för en väldig vetenskaplig och politisk litteratur under mellankrigstiden. Denna kris bestod inte bara i att en rad stater förvandlades till diktaturer, kommunistiska eller fascistiska. Den bestod lika mycket i att de demokratier som levde kvar förlorade sin vitalitet, sin känsla av värde. Några, och de blev de segrande, trodde på och arbetade för en väckelse och en reformation inom demokratiens ram. Andra såg i kommunismen eller fascismen den enda utvägen. Det är typiskt för förskräckelsen att många inte skilde så noga mellan de båda diktaturtyperna, att de kunde beundra både Stalin och Mussolini. Både inrikespolitik och utrikespolitik färgades av att även de demokratiska politikerna var frätta av tvivel och halvhet. Socialisterna i England och Frankrike talade om ett slags provisorisk diktatur, München var inte bara en kapitulation för våldet, utan också ett utslag av andlig förgiftning; värdegemenskapen var hotad i världens äldsta folkstyrelse.

Så är det inte efter andra världskriget. Den litteratur som på 1920- och 1930-talen skildrade England och USA som stater utan kraft och mål, som trevande blinda, är nu omöjlig. Politikerna är nu inte demokrater till hälften, med tveksamma sympatier för kommunism eller fascism. Vi kan klaga över att demokratiernas framgångar minskat den inre spänning som ger eld åt debatten, men vi kan inte generellt klaga över demokratiernas svaghet, inte tala som förut om demokratiens kris.

En förklaring är väl hajarna, ehuru inte alldeles i den mening

Toynbee avser. Vi har sett tillräckligt mycket av diktaturerna för att veta vad de betyder. De gamla demokratiska friheterna har återfått mycket av sitt värde och sin glans genom att så många fått klart för sig vad förtryck och systematisk andlig stympning innebär. Det är inte tillåtligt, inte möjligt, att med okunnighetens lättsinne tala om friheten som en lyx, som något av betydelse blott för ett fåtal. Därmed har demokratien blivit något som i och för sig är värt att bevara och försvara.

Men lika viktigt är det att den demokratiska staten blivit en stark och handlingskraftig stat — inte utan lärdomar från de stater som den besegrat eller bekämpar. Vi må vara högermän, liberaler eller socialister: det kaos som för några årtionden sedan kallades ekonomisk frihet tål vi inte. Människor får inte leva i nöd och arbetslöshet i en demokratisk stat, den satsen har blivit lika ostridig som den allmänna rösträtten och den politiska friheten. Med dessa vinster har folkstyrelsen trots allt fått ny kraft och förmåga till nya insatser.

Landet är inte längre öde.

9. *Frälsning och ansvar*

Världen är ond, de som leder den har orena motiv, de brukar makt och våld, de använder onda medel, även då de söker goda mål. Men vi, men jag kan nå renheten och godheten genom att övervinna världen, stå utanför, försmå både makten och ansvaret. Denna syn på den enskilda människan och hennes sociala omgivning har i sina många variationer varit ett starkt och ofta dominerande inslag hos religiösa läror och deras förkunnare och anhängare. Den har hos många uttryckt en tvingande, osjälvisk längtan till fulländning, till Guds närhet. Den har hos andra, hos massorna, byggt på tron att denna värld är något likgiltigt, något provisoriskt, nästan ett sken. I ett kommande evigt liv skall en ofantligt rik ersättning beredas dem som varit rättfärdiga under jordelivet. Avkastningen skall bli större än någon procentare här i världen kunnat drömma om. På detta sätt blir rättfärdigheten en förträfflig kapitalplacering, en form av förnuftig ekonomi, den enda förnuftiga ekonomien.

Det finns profana former av denna antisociala, antipolitiska hållning. Politiken innebär ofrånkomligt att nå makt och att bruka makt; i sista instans betyder makten i en stat monopol på bruket av våld i denna stat och möjlighet att med våld värja den mot andra stater. Men våld är något ont, det är vi överens om. Alltså, säger anarkisten och pacifisten, är politiken något ont. Bort med staten, förklarar anarkisten — den mest konsekventa av de båda — ty den är ett organiserat våld; om jag inte lyckas att avskaffa detta onda, måste jag i varje fall ställa mig utanför, undvika det smutsiga hantverket, söka fräls-

ningen för mig själv. Bort med försvaret för min stat, förklarar pacifisten, som bara går halva vägen; om jag inte lyckas, kan jag åtminstone själv nå syndfrihet genom att i förakt avstå från beblandelse med det orättfärdiga. Ett slags oäkta pacifism, som resonerar på samma sätt som den kristne om ersättningen i himmelriket, tillägger att man på den linjen rent av skall kunna göra en god affär. Kastar du ditt vapen, kastar också fienden sitt, vänder du andra kinden till, får du inte en ny örfil, utan en smekning; med en så frenetisk, så uppjagad optimism söker man försona frälsningstanken med omsorgen om det timliga.

För politikerna, för de människor som styr staterna, är dessa lösningar omöjliga. De kan inte, för att i något förändrad form använda Max Webers ryktbara beteckningar, ersätta ansvarsetik med frälsningsetik. De kan inte säga: Låt mig göra det goda, låt mig vara syndfri, även om världen eller mitt folk går under. De bär ansvaret för andra, de har blivit styrande just därför att de velat ha makt och ansvar och därför att — i demokratierna — vanligt folk har litat på dem. De måste vara beredda att bruka även medel som de anser onda, i hopp om att verkningarna blir goda. Vid någon medvetenhet har de klart för sig att det väldiga maskineri av normer och tvångsmedel som kallas stat ständigt, hur ledarna och domarna än är beskaffade, mal fram många orättvisor, gör många misstag, förorsakar många lidanden. Men de är övertygade om att utan staten skulle våldet och ondskan regera utan hämningar och regler, att utan försvar för frihet och folkstyrelse skulle tyranniet triumfera.

Att döma mellan dessa former av etik är självfallet omöjligt; man kan tvärtom endast fastslå att världen behöver dem båda och att de för övrigt aldrig är skarpt åtskilda hos enskilda människor; politikern måste ha en droppe av kallelse och utopism,

anarkisten och pacifisten behöver ett grand av realism och anpassning för att inte stanna i tystnad och isolering. Kierkegaard och Ibsens Brand kan åberopas av frälsningens män, Lincoln, Gladstone och Franklin Roosevelt av ansvarets bärare; i Strindbergs Mäster Olof, i Gandhis livsverk ser vi striden mellan och sammanvävningen av frälsningens och ansvarets tankar.

Lika lätt är att finna falskmyntare och charlatåner inom de båda lägren. Många politiker sviker sin centrala plikt att söka se världen sådan den är och att genom sakligt arbete förbättra den; makten överskyggar ansvaret, och för att nå och bevara makten gör man affärer i förgyllning och illusionism. Inför de människor åter som säger »världen är låg och dum, inte jag, ansvaret för följderna drabbar inte mig, utan de andra», har jag, skrev Weber, »i nio fall av tio intrycket att jag har att göra med virrpannor som inte verkligen vet vad de har för sig, utan berusar sig med romantiska sensationer»; den observationen är lika träffande nu som då den gjordes för nära fyrtio år sedan, efter det första världskriget.

Förståeligt men lika fullt fördömligt är att intoleransen, den hätska illviljan mot oliktänkande, starkt framträder bland dem som tror sig bli skuldlösa genom att förkasta alla onda medel, genom att frånsäga sig politiskt ansvar. Medan exempelvis pacifisterna i modern debatt nästan alltid behandlas som rättsinniga och hyggliga människor som tänker fel, behandlar de själva sina motståndare som illasinnade och medvetet skurkaktiga; den som är för ett starkt försvar påstås *egentligen* längta efter krig. Den till helighetskänsla stegrade egenrättfärdighet som gör sådana tarvligheter förklarliga har utmärkt många religiösa grupper, särskilt under förföljelser; i detta fall odlas den utan alla risker, men martyrminen finns kvar. »Trosföreställningar som pacifism och anarkism, som ytligt sett tycks inne-

bära ett totalt avstående från makt, stimulerar sådana tankevanor», erinrade George Orwell i en artikel 1947. Ty »om man omfattar en tro som tycks vara fri från politikens vanliga smutsighet, måste det väl bevisa att man har rätt? Och ju mera rätt man har, desto mera naturligt är att man skall tvinga alla andra att tänka på samma sätt.» Det är en god bild av hur den trångsynta utopismen kan förvandlas till ett vapen i ondskans tjänst.

10. Segerns lockelse

Moraliskt förräderi, såsom jag här använder ordet, i motsats till det legalt tekniska begreppet, betyder att svika sin egen tro, sin egen övertygelse, sin egen känsla. Jag kallar inte en annan människa förrädare, därför att hon handlar i strid mot vad jag anser vara rätt eller betraktar låt oss säga som mänsklighetens heligaste grundsatser. Hitler är för mig inte en förrädare i denna mening. Han var en ond människa, bestämd av en dålig karaktär, som stöddes och förstärktes av en okunnig, förvriden, om man så vill gemen idealism, men förrädare mot sin egen uppfattning var han inte; grymheten och trolösheten mot yttervärlden är en annan sak. Detsamma gäller många andra människor, vilkas åsikter och gärningar jag avskyr och vilkas domfällande säkert var befogat, Fuchs och Ezra Pound och vad de nu må heta. Det finns många fall som synes mig osäkra; jag vet inte, exempelvis, om Quisling handlade av övertygelse eller av anpassning, feghet, maktlystnad.

Detta sätt att bestämma förräderiet synes mig, mer eller mindre tydligt, vara det ordinära och godtagna; det ligger i bakgrunden av all debatt i ämnet, även om det lätt blir så att det ordet begagnas endast eller främst om handlingar och personer som vi ogillar och bekämpar. Med denna definition blir förräderiet ett brott av format, ett brott som endast människor av en viss kvalitet, människor som har en hållning, som känner en lojalitet, kan begå. En engelsk diplomat som under inbördeskriget på 1640-talet tillfrågades om han stod på kungens eller parlamentets sida svarade att ett ståndpunktstagande inte var hans

sak, han var endast »händelsernas ödmjuka tjänare». Han var ingen förrädare, han kunde inte bli förrädare; den totala opportunismen gör sveket i stor stil omöjligt, det finns intet jag, ingen tro att svika. Förräderiet personifieras inte av Pontius Pilatus, som i hård statsklokhet utlämnade Kristus åt massan, inte heller av översteprästerna, som i maktlystnad och trosiver krävde medtävlarens undanröjande, utan av Judas, lärjungen, som älskade Kristus, förrådde honom med en kyss och hängde sig i ångest över att han i Kristus' gestalt svikit sig själv.

Från denna utgångspunkt går det inte att bygga upp något slags förräderiets hierarki, att skilja mellan grader eller klasser av förräderi med hänsyn till de värden sveket gäller. Man kan lika väl och i samma förtappelse förråda en nation, en religion, en politisk ideologi, en känsla för en människa, en livsåskådning. Det är på förrädarens värderingar, inte på åsikterna hos publiken, som missgärningen och dess brottslighetsgrad beror. Den som sviker sin Gud, sin kung eller sitt land kan vara lika mycket förrädare som den som sviker sin tro på människovärdet eller framsteget eller någon annan etisk ledstjärna — frågan är inte vad man sviker, utan intensiteten i den lojalitet som man bryter mot.

Förräderi i denna egentliga mening är det utan tvivel då man i tvång och skräck, såsom under tortyr eller hot om tortyr, överger sin sak, men detta okomplicerade förräderi skall jag inte stanna vid. Själv kan jag — och det gäller väl de flesta — inte känna någon förbittring mot den som på sträckbänken eller inför bödeln avsvär allt de hållit heligt. Det är mera subtila, lömska, förrädiska former av förräderi som jag skall beröra.

Det finns skeden då värderingarna eller åsikterna spelar så ringa roll i politiken, då det personliga maktspelet är så bestämmande att man knappast kan tala om lojaliteter eller förräderi-

er; alla blir händelsernas ödmjuka tjänare. Som exempel kan jag nämna Frankrike inför direktoriets och inför det första kejsardömets fall. På hösten 1799 stod det för alla klart att den härskande regimen var fallfärdig, man frågade sig vilken general eller vilken politiker som skulle överta konkursboet, och för militärer och byråkrater blev det naturligt och ursäktligt att mindre tänka på vilken väg som var den rätta än att söka utröna vem som skulle bli segrare och vem man därför skulle vara beredd att sluta sig till, att ge en tillfällig och prekär lojalitet. På samma sätt var det under kejsardömets sista tid och alldeles särskilt under de hundra dagarna. För Talleyrand, Fouché, Ney, Marmont och alla de andra aktörer som bytte sida en eller två eller tre gånger var det inte fråga om självprövning och samvetsömhet, utan om att på kort sikt förutse utvecklingen och handla i dess riktning. Under sådana tider blir det gott om förrädare i mera teknisk och legal mening, men det finns knappast plats för det egentliga, stora moraliska förräderiet.

Situationer uppstår också då det är rimligt med helt skilda meningar om hur ett gemensamt värde skall skyddas och försvaras och då därför skilda linjer väljs av de ansvariga utan att någon av dem kan anklagas för svek mot detta värde. Pétain och de Gaulle var säkert lika bestämda av viljan att tjäna Frankrike; den ene valde en underkastelse som han ansåg tillfällig, den andre ett motstånd som han trodde vara nödvändigt för upprättelsen. Båda dömdes i tur och ordning av den andres regim för förräderi, men båda visste att de var lojala mot samma idé och att den andre inte i moralisk mening var en förrädare, utan en man som i förirring och högmod valt ett dåligt medel att verka för den goda saken.

Endast i tider av relativt bestämda och relativt långvariga ideologiska — religiösa eller politiska — motsättningar ställs det moraliska förräderiets problem på sin spets.

Många kristna martyrer trodde, påstås det, att på tortyren och döden omedelbart skulle följa uppvaknandet i en annan värld, den himmelska salighetens. De levde i en ideal situation för trohet, för att inte begå förräderi. De kämpade för en sak som skulle segra, deras lidanden främjade segern, och de själva fick efter några timmar i vånda en belöning mot vilken all smärta var obetydlig.

Så lätt har det inte sedan varit för troheten. Men de föreställningar som stödde de första kristna har i uttunnad form levt kvar inom kämpande åskådningar. Man har inte trott att kampen skulle ge ögonblicklig entré till paradiset, men man har trott på det rättas, på den egna sakens seger, och man har sett sin egen insats som ett bidrag till denna seger, ja, ofta har den egna troheten betraktats som en byggnadssten i en övervärldslig konstruktion av segrande rättfärdighet — »vad rätt du tänkt . . . kan ej av tiden härjas». 1800-talets stora framstegssystem var, likaväl som de religioner de imiterade och ersatte, löften om segrar, och segrar i denna värld. Liberaler, socialister, patrioter, de som inspirerats av Comte, Mill, Marx eller nationalitetstankens ideologer, eldades alla av tanken att framtiden tillhörde dem — »andra skall skörda, där vi har sått».

I nutiden finns denna förvissning främst kvar i kommunismens ideologi. Det kan till och med sägas att denna ideologi efter hand koncentrerats i föreställningen att man har historien på sin sida, att utopien skall bli verklighet efter århundraden av strider, revolutioner, undertryckning, propaganda och fostran. Med denna tro blir varje åtgärd som gagnar den egna saken möjlig, lögn, våld, likvideringar och dressyr — framtiden skall ge absolution, göra alla handlingar som för ögonblicket kan synas hårda och onda till nödvändiga och därför helgade steg på mänsklighetens väg mot ljuset.

För demokraten utan tro på religiösa föreställningar finns inte samma trygghet, inte samma segervisshet. I regel har vi väl en vag tro på eller känsla av att historien gått i rätt riktning, i den riktning som vi godtar eller till och med entusiasmeras av, men vi vet att på den långa vägen har goda människor, ädla ideal, passionerade grupper av rättfärdiga förintats och förtrampats — vi vet att historien är segrarnas historia och att glömda vid vägkanten ligger otaliga hjältar och martyrer. Vi har väl i regel en lika vag tro att även framtiden blir framsteg, men den historiska erfarenheten och den reflekterade insikten gör det omöjligt för oss att vara säkra på den saken och, framför allt, att vara säkra på att medel, som synes oss onda, även om de ofta med fördel anlitats i historiens verkstad, skulle vara tjänliga för det byggnadsverk som återstår; för att inte tala om att vi i varje läge är osäkra om det rättfärdiga eller lämpliga i en bestämd handling. Vår demokratiska humanism måste därför skygga för den i och för sig rimliga tanken att ändamålet helgar medlen, att väldiga operationer på lång sikt ger de åtrådda resultaten. Vi blir osäkra, försiktiga, rädda för att begå det onda för att vinna det goda, inställda på det kortfristiga som passar våra tvivel och vår medvetna oförmåga att överblicka och förutse (allt detta framställs utmärkt av Sartre i »Le diable et le bon Dieu», en av motiveringarna för existentialismen och »valets» nödvändighet). Det är åskådningens svaghet, det kan också sägas vara åskådningens ära. Kvar står en tveksam och nästan generad tro på att vår linje skall eller åtminstone kan segra eller, som en andra bastion för möjligheten att handla, att segern, framtiden, skall eller åtminstone kan medföra vinster för människorna.

Härigenom uppstår det dilemma som tycks mig kännetecknа vår stiuation och problemet om lojalitet och förräderi i denna situation. Det är svårt, eller kanske omöjligt, att strida utan nå-

gon tro på segern — eller åtminstone uppståndelsen i form av ett nytt liv eller en framtida seger efter ett tillfälligt nederlag. Att välja medel blir svårt då den sak man verkar för är just skruplernas, skepticismens, toleransens, övervägandets, mildhetens och den enskilda och omedelbara lyckans.

Från andra världskrigets värsta tid, sommaren 1940, kommer jag ihåg några samtal med en god vän från Norge, som efter den tyska ockuptionen kommit till Sverige (han återvände sedan hem, satt en tid fängslad på Grini och kom tillbaka till Stockholm som flykting ett par år senare). Vi avskydde nazismen, och vi hade ingen tanke på anpassning eller avstående från kritik. Men ändå undgick vi inte alldeles segerns lockelse. Vi talade om att efter låt oss säga hundra år skulle kanske en seger för nazismen te sig tilltalande eller likgiltig från våra allmänna utgångspunkter. En rörelse som vann väldet över världen måste uppmjukas och humaniseras; utan motståndare, utan fruktan frestas även brutaliteten till hygglighet. En förening och organisering av världen vore i och för sig ett gott; kanske kunde den vinnas blott genom att en makt — och vem skulle göra det utom de hårda troende och erövringslystna? — tog ledningen. I vilja och tro på framtiden drog vi alltså — inte för oss själva, men för våra efterkommande — förskott på värdet av det ondas kanske ofrånkomliga triumf. (Att de besegrade småningom måste överges och glömmas, liksom de döda, är självfallet och förräderiet, liksom sorgen, är därför till stor del en fråga om anständig tidsutdräkt.)

Det var intet förräderi. Men i våra resonemang fanns ett fönster mot förräderiet. Det behövdes blott förändringar i utformningen av perspektivet för att sveket skulle vara där. Vi kunde ha varit mera vissa om nazismens seger, mera benägna att tänka oss en kort frist för de goda verkningarna, mera övertygade om att det måste gå väl för världen. Så är man framme

vid att i nuläget tillämpa de tröstande syner som framstegstroende skildrare ger efter femtio eller hundra år. Man är inne i den otäcka cirkeln: enligt historiens vittnesbörd leder stora händelser på lång sikt till framsteg; nu äger stora händelser rum, alltså är framsteget på marsch — »världsanden rider». De satserna präglas av grov metafysik, men det är lätt att banta ned dem till banaliteter om att »på lång sikt är det nog inte så farligt», »de som besegras var nog förtjänta att besegras», »framgången mildrar ondskan», »allt vad som är, är rätt», »Herrans vägar är outrannsakliga».

Vad jag kallat det tekniska förräderiet är i vår tid en fara, likaså det medlöperi som tror sig kunna tämja det onda genom anslutning och påverkan. Men den hållning som jag här berört synes mig vara den mest aktuella, mest farliga vägen till svek, till vad man kan kalla ett godsinnat, halvhjärtat och genom sina rötter i vackra tankar och förhoppningar ganska oskyldigt svek. Vi har sett det, vi ser det i många »rättfärdigas» ord och undvikande av ord. Förtrycket kan inte vara så förskräckligt, säger man, då regimen består så länge och når så vackra resultat. Balterna: 1939 höll varje svensk demokrat på deras självständighet, några år senare kunde en politisk ledare tala om att de nog inte var mogna för frihet och därför »i grunden» fallit på eget grepp. Är tiden inte inne att avskriva de av kommunismen — naturligtvis inte de av demokratiska stater — underkuvade folken; de har ju levat i slaveri så länge, vi kan ju ändå inte börja krig för att frigöra dem, historien har nog definitivt kastat dem i sitt skräprum, tiden för resning i målet är försutten. Optimismen blir ett halvt förräderi: vi måste tro på det rättas seger, och då måste väl det som segrar vara det rätta. Så förskotterar vi historiens dom i stället för att känna att vi alla hör till domarna och att utgången beror på alla och även på oss.

11. Myternas frammarsch och reträtt

I en skrift av år 1697 berörde Leibniz den svenska storhetstidens historieromantik och särskilt föreställningen om Sverige såsom goternas eller göternas urhem. I anslutning härtill betygade han sin tro på dessa idéers betydelse för den svenska stormaktens kraftutveckling: »Jag hyser den högsta beundran för svenskarnas storartade arbete på utforskandet av sin forntid, och jag medger, att också falska eller osäkra meningar stundom kan elda människorna till lysande gärningar.» Citatet är hämtat ur den märkliga bok, »De yverbornes ö», i vilken Johan Nordström år 1934 skildrade dessa »falska eller osäkra meningar», hela den legendbildning som framträdde under detta skede: om svenskarna som ett adelsfolk, vars ättlingar var spridda över Europa, om Gustav Adolf som »lejonet från Norden» enligt Paracelsus profetia, om Sverige som Atlantis, jordens äldsta kungarike, grundat av Jafets ättlingar efter syndafloden och det främsta ursprunget till kulturen i den kända världen. Nordström stannar visserligen också vid de i mera egentlig mening religiösa tankarna och traditionerna, men framför allt undersöker och beskriver han de härskande eller i varje fall av många omfattade föreställningarna om nationens uppkomst och forntida insatser — myterna, för att begagna det språkbruk som just vid denna tid slog igenom i vetenskaplig och politisk debatt.

Vad jag här skall stanna vid är inte Nordströms ryktbara idéhistoriska resultat, utan vid författarens egen inställning till myten som historisk faktor. Många uttalanden i boken visar att Nordström delar Leibniz' uppfattning om myternas betydelse.

De idéer som han avslöjar och förevisar betraktas som orimliga, men samtidigt behandlas de med den största respekt som verkande krafter i historien, och det framgår av vissa till samtiden anknutna reflexioner att sådana idéer anses nödvändiga eller i varje fall värdefulla för ett folk i handling och kraftutveckling. »Ett folks ledande föreställningar om sina under historiens gång ådagalagda mandomsprov har alltid en märklig förmåga att påverka beslut och handlingar vid de stora och avgörande tidpunkterna i dess liv — man erinre sig blott vad minnet av Roms forna storhet betytt i Italiens historia, icke minst i våra dagar.» Här anknyter författaren till ett faktiskt förhållande — Roms forna storhet — men det är överallt tydligt, och logiskt självfallet, att även falska föreställningar anses ha samma vikt. Nordström förklarar rent av att Gustav Adolfs framgångar ger oss samma tillförsikt som tron på goter och Atlantis gav stormaktstidens svenskar. »I vårt hjärta lever alltjämt som en hemlig förtröstan minnet av Gustav Adolfs och våra förfäders gärningar. Våra vägar är andra. Vår vilja tändes av andra idéer, andra fantasiens visioner. Men vilka uppgifter, som än väntar oss, en hälsosammare luft kan vi icke andas än den som blåser över denna vårtid i svensk historia.»

Av sitt betraktelsesätt drar Nordström inte — eller åtminstone inte uttryckligt — den konsekvens som vid denna tid så många tänkare och politiker drog runt om i Europa. Nämligen att om kraftgivande föreställningar om det förflutna och om världens och människornas natur inte finns tillgängliga, inte kan anses vara rationellt grundade, är det nödvändigt att uppfinna och propagera illusioner. »I folkens liv», skriver Pareto, »är intet så reellt och praktiskt som idealet»: alltså hellre ett ideal som förkunnas helt oförbindligt, en illusion eller en myt, än ingenting — om man vill leva och handla.

Johan Nordströms bok gavs ut på senhösten 1934. Mindre

än ett år senare utkom en bok som från den här anlagda synpunkten gick på samma linje, men som på grund av sin form blev mera läst och allmänt uppskattad, Bertil Malmbergs »Dikter vid gränsen». Malmberg såg det problem som Nordström i stort sett behandlat med vetenskaplig kyla — om också med inslag av personligt engagemang — som ett allt överskuggande aktuellt och mänskligt problem. Det finns ingenting att tro på — tro är nödvändig — antingen kommer de som har tro att besegra oss, eller måste myterna ånyo blomma bland oss; ungefär sådan är Malmbergs tro, om man så vill hans myt om myten. Jag citerar några strofer ur olika dikter där denna tankegång eller vision framträder:

Vi skola aldrig komma dit vi ämnat.
Tom på vår sadel hänger kalebassen.
Vi åldrats tidigt, därför att vi lämnat
de vattenrika dälderna och passen.

Vi måste avstå ledningen och rangen
åt mörka folk från fjärrbelägna trakter,
som ännu ej ha brutit sammanhangen
med urbegynnelser och skaparmakter.

— Oss vänta ej de gyllne företagen,
ej segerns frukter, inga rika byten,
och ändå kan den mycket sena dagen
ge en reflex av morgonen och myten.

När varje dag vår fattigdom förkunnar
. . . när helighetens djupa flöde tryter,
då locka oss som trolska hälsobrunnar
förkristna sakrament och urtidsmyter.

De exempel jag här valt skulle kunna mångfaldigas. Men ingen torde bestrida att de idéer det här gäller, om mytens betydelse, om dess värde som eggelse, var särskilt populära på 1930-talet även inom en intellektuell elit. Därmed påstås naturligtvis inte att här förelåg något nytt. Inte blott myterna, utan också det medvetna begagnandet av dem — byggt på tron att de är effektiva — är urgamla. Bland primitiva folk har ledarna eggat sina följen till handling och strid med berättelser om gamla hjältedater likaväl som man gjorde under Gustav Adolf och Mussolini; redan under antiken talade man, liksom Bertil Malmberg 1935, om faran av att förlora för livet — eller åtminstone för ett gott liv — nödvändiga trosföreställningar. Vad som har något intresse att diskutera är varför mytbegreppet och vad därmed sammanhänger var så gångbart före det andra världskriget, och varför det efter detta krig i intellektuell, politisk och litterär debatt inte längre har samma aktade och betydande ställning.

Först något om själva ordet. En jämförelse med några andra begrepp, som visserligen också används i vag — och stundom skiftande — mening kan här vara klargörande. Ordet illusion är såtillvida entydigt som därmed alltid torde avses en villfarelse; att folk behöver illusioner sägs dock på ungefär samma sätt som att myter är nödvändiga. Ordet utopi betyder ett tillstånd, särskilt ett framtidssamhälle, som man önskar sig, vare sig denna önskan antas kunna förverkligas eller inte. Orden ideal och ideologi innebär en allmän målsättning eller förhoppning, respektive en föreställning om verkligheten och utvecklingen; för de flesta lär någon uppfattning om målets önskvärdhet eller föreställningens riktighet inte vara förknippad med ordens begagnande, men många, bland dem Napoleon och Marx, har med ideologi avsett blott oriktiga, »ovetenskapliga», åskådningar, och i denna mening brukas ordet i flera uppslagsverk.

Ordet myt är enligt Nordisk Familjebok (1931) en »(guda)-saga, religionssägen, uppdiktad berättelse», och detta lär fortfarande vara den vanliga definitionen; man kallar, som bekant, endast andra religioners historiska uppgifter för mytologi. Till mytbegreppet hör traditionellt också att det gäller ett förment förlopp i förfluten tid. Men under 1900-talet får ordet myt hos många en delvis annan innebörd. Georges Sorel — vars bok »Réflexions sur la violence» enligt Thomas Mann var »epokens (mellankrigstidens) bok» — säger sig ha gjort den iakttagelsen att »människor som deltager i stora sociala rörelser föreställer sig sitt framtida handlingssätt i form av strider som säkrar deras saks triumf»; denna föreställning, som för honom gällde generalstrejken, kallar Sorel en myt, och samma uttryckssätt möter hos flera samtida och senare tänkare, även om det »historiska» mytbegreppet dominerar. Tydligt är vidare att ordet inte sällan kom att brukas helt oförbindligt; en myt kunde vara både riktig eller oriktig, och det väsentliga för begreppet var att myten ägde praktisk betydelse som eggelse och drivkraft. Därmed kommer vi in på problemet om mytbegreppets framsmarsch och reträtt.

Förutsättningarna för den antiintellektualism och vitalism som under mellankrigstiden blev ett viktigt inslag i inom stora stater härskande politiska åskådningar kan naturligtvis inte här klarläggas. I huvudsak måste jag hänvisa till den litteratur som behandlar dessa inspirationer och dessa rörelser. Den filosofiska eller, rättare sagt, mera allmänt tankemässiga bakgrunden är, redan den, en värld av idéer, som från den här angivna synpunkten endast i vissa delar klarlagts av forskningen. Det får vara tillräckligt att erinra om Nietzsches kombination av nihilism och handlingsvilja — om hans örn, som »trots allt» flyger över haven — om William James' pragmatism, som ville sätta likhetstecken mellan det sanna och det livsfrämjande, om

Vaihingers fiktionalism, som gjorde villfarelserna och fiktionerna till portar för insikten, om Bergsons élan vital, Nietzsches örn maskerad som vetenskaplig förklaring. Viljan att i fiktioner eller myter finna kryckor för livstro och handlingsvilja stimulerades av religionsvetenskap och social antropologi; böcker som Frazers »Den gyllene grenen» och Jessie Westons »From ritual to romance» kunde brukas som på en gång förebilder och ursäkter, allra helst som betydande representanter för denna mytologiska forskning försäkrade att vidskepelserna varit ledstjärnor för ett livsfrämjande handlande och alltså gjort sig väl förtjänta om nationerna eller mänskligheten. Inom politiken och sociologien observerades eller förkunnades denna nya romantik av män som Graham Wallas, Georges Sorel, Vilfredo Pareto, Rudolf Smend och Oswald Spengler. I stället för framstegstron, med dess rationalism även i feltänkandet, anbefalldes fantasierna, illusionerna, myterna som mediciner för en trött mänsklighet.

Det idealtypiska utvecklingsschemat hos den nya livssynens förkunnare torde kunna karaktäriseras på följande sätt. En kritisk analys av gängse åskådningar leder till en allmän relativism eller nihilism. Kvar står — på sin höjd — tron på livet eller åtminstone det egna livet som ett värde, och denna livstro omsätts i känsla för handling, kraft, nationell och personlig självhävdelse — aktivitet utan mål. På detta stadium uppträder insikten att ideologier, illusioner eller myter kan tjäna som eggelse för handlingslivet, och man blir beredd att, med all reservation, godtaga även de mest primitiva föreställningar som ger livet värde och innehåll. Denna »lära» hade, särskilt för en ungdom som vuxit upp i skepticismens skugga, stora behag. Den frigjorde handlingsbegäret utan att enervera förnuftet. Den förenade tvivel och tro, nihilism och heroism, hopplöshet och hänförelse. Alla slags galenskaper kunde förgyllas som en »tro av

andra graden», en tro som, likaväl som musik eller erotik, var otillgänglig för rationalistisk kritik. Religionen kunde prisas och förkunnas av ateister, klasskampen och den nationella kampen kunde upphöjas av idylliker som något uppfriskande och exalterande, döden kunde ånyo introduceras som en romantisk accessoar. Då Gide i »Les caves du Vatican» hyllar ett mord som den »godtyckliga», utanför kausalsammanhanget stående handlingen, eller då Camus i vördnad stannar inför »det absurda», står de nära antiintellektualismens intellektuella elit.

Mytismen — för att använda ett sammanfattande ord — var ett viktigt inslag i de två nationalistiska rörelser som under mellankrigstiden blev en skräck för Europa, fascism och nationalsocialism. Dessa rörelser framställde sig själva som mytbärare både så att de framförde myter och förkunnade myternas betydelse, »myten om myten»; ett annat utslag av samma sinnesart var att de ständigt framhävde propagandans ojämförliga vikt i jämförelse med vad som verkligen skedde och sålunda förde »propaganda för propagandan». Därmed är inte sagt att ledarna för den totalitära nationalismen representerade den relativt reflekterade och subtila mytism som jag nyss berört. Det är svårt att på denna punkt fälla något säkert omdöme. Både Hitler och Mussolini, liksom flertalet av deras närmaste män, var halvbildade, för att inte säga obildade, även om de direkt eller indirekt påverkats av framstående tänkare; hos Hitler spåras en enfaldig idealism, som knappast har någon motsvarighet hos Mussolini, och det är sannolikt att den förre mer än den senare, en svindlare i egentlig mening, verkligen trodde på sina ord. Vilken verkan mytismen hade på den stora massan är likaledes omöjligt att bestämma. Antagligen trodde många på förkunnelsen, om också halvhjärtat och provisoriskt. Det måste alltid ihågkommas att de nationalistiska lärorna, hur förvridna de än var, tedde sig beskedligt förnumstiga i förhållande till de

av flertalet, åtminstone formellt, omfattade religionerna; antisemitism, nordism och nationalism bjuder i sin ondsinthet eller felaktighet dock inte på så kvalificerade konstigheter som försoningsläran eller dogmerna om arvssynden, den obefläckade avlelsen och Kristi himmelsfärd.

Säkert är att antiintellektualism, vitalism och tro på myternas värde som en betydande beståndsdel ingick i den totalitära propagandan. Saken är alltför väl känd för att kräva närmare bevisning; jag skall blott ta ett par slående exempel. »Vi har skapat en myt», yttrade Mussolini i Neapel några dagar före marschen mot Rom. »Myten är en tro, en lidelse. Det är icke nödvändigt att den är en verklighet. Den är såtillvida en verklighet som den medför eggelse, hopp, tro och mod. Vår myt är nationen, vår tro är nationens storhet.» Alfred Rosenberg, den främste tänkaren bland nazismens ledare — vilket förvisso inte vill säga mycket — kallade sitt huvudarbete »Det tjugonde århundradets myt»; efter att ha citerat Goethes ord »blott vad fruktbart är, är sant» förklarade han att även villfarelsen kan vara »organiskt» sann eftersom »den gör de från förstånds-, åskådnings- eller viljesynpunkt osäkra handlingsdugliga och stegrar deras skapande förmåga». Liknande uttalanden flödar i fascismens och nazismens litteratur. Vad man kan kalla myterna i egentlig mening, de historiska myterna, har en särskilt framträdande ställning; fascisterna talade om Rom och romare, nazisterna om germaner och Fredrik den store, ibland rent av om den förkristna tiden som ett mönster. Den bakåtblickande myten kombinerades med utopiens framtidsvision.

Att mytismen i första rummet blivit ett vapen för den totalitära nationalismen är väl förståeligt. Demokratiens rationalism, debatt och kompromisser angrips såsom medel att upplösa trosföreställningarna och undergräva den élan som betraktas som

det enda absoluta värdet. Tron av andra graden blir främst en rasideologi eller en nationalism som genom relativismen eller nihilismen skyddas mot kritik och som skall ge massorna en tro att leva och dö för. Kriget mot andra grupper blir ett högsta mål eller om man så vill en högsta myt; här når vitalismen eller handlingsmystiken sin kulmen, och samtidigt är tanken på ett framtida krig — liksom generalstrejken hos Sorel — en stimulans, starkare än alla andra. Framför allt blev mytismen vid denna tid ett värn mot radikala riktningar, från nyliberalism till socialism och kommunism. Dessa riktningar är, eller antas vara, präglade av en i grunden optimistisk utvecklingstro; deras utopi är en förbättring av mänskligheten villkor. Särskilt marxismens materialistiska historieuppfattning — hur grötig den än må vara — stod i sin förnuftsmässiga syftning i stark motsättning till den nya »idealismen». Denna idealism innebär att man genom nihilismen undandrar sig den rationalistiska analysen; genom den nya livskänslan ges romantisk glans åt det bestående; genom illusionismen ger man massorna de myter som är viktigare än alla materiella förändringar. Liksom det tidiga 1800-talets romantik blev ett vapen mot den politiska jämlikhetsidén blev mytismen ett vapen i kampen mot ekonomisk och social utjämning.

Slutligen bör understrykas att myten om myten under de nationella diktaturernas glanstid blev omfattad långt utanför de länder där den systematiskt förkunnades. De förut givna citaten från Johan Nordström och Bertil Malmberg — båda främmande för fascism och nazism — är goda exempel. Överallt i den fria världen frågade man sig om det gick att stå emot dessa folk, som antogs vara eldade av myter, föryngrade genom myter. Religionen föreslogs som en metod, men en spridd uppfattning var att man behövde fräschare, om också kanske äldre illusioner — »förkristna sakrament och urtidsmyter», för att tala med Bertil

Malmberg. Denna föreställning om en ohjälplig brist i Västerlandets försvarsposition var en av defaitismens inkörsportar. Så kom kriget, »romarna» och »germanerna» besegrades, och mytismen drevs till reträtt.

Om de föreställningar som här kallats myter företer större eller mindre frekvens och vitalitet nu än för tjugofem eller femtio år sedan kan te sig som en meningslös fråga. Allt beror vid besvarandet av den på vad man inlägger i ordet myt; ordet har efter hand blivit så vagt att det är rimligt att tala om framstegsmyten lika väl som om myten om den heliga Graal. Vad jag vill betona är att mytismen slagit till reträtt efter den stora frammarschen under åren före andra världskriget. Det har blivit omodernt att propagera myter för folken, att presentera idéer med motiveringen att de är eller kanske är sanningslösa, men att de likväl är behövliga som eggande eller lugnande mediciner. Det har blivit omodernt att ens med distans tala om mytbildningen som ett viktigt inslag i den sociala produktionen, att framhäva myternas betydelse för andra.

Förnuftet har, kanske blott provisoriskt, återinsatts på den tron som det besteg under upplysningstiden och 1800-talet. Man kan rent av säga att mänskligheten, trots de motsättningar som kallas ideologiska, aldrig tidigare varit så samlad kring tanken att en av alla önskad framtid av välstånd och kunskap kan vinnas med rationella medel. Det andliga klimat som skapas av tänkarna och forskarna, och vars resultat småningom sipprar ned i den stora massan, är trots allt upplysningens och framstegets. Det omfattar alla de hetsigt stridande, från demokrater till kommunister, från kultureliten i Västeuropa och Amerika till ledarna av de folk som från elände, mörker och beroende söker sig fram till trygghet, klarhet och likvärdighet.

Folkstyrelsens företrädare intar på denna punkt samma position som sina fiender, de förkunnar samma timliga mål, och

det är för båda parterna lika fjärran att i myterna se en ersättning för bröd och bildning. De uppväckta och upphetsade nya nationerna utanför den västerländska kulturen begär inte återgång till den förmenta stillheten i hägnet av gamla gudar och sedvänjor, utan delaktighet i den intellektuella och materiella produktionens välsignelser — de tror att allt detta är välsignelser och avvisar romantiken om vildens godhet och lycka. Till och med de stora religionerna har, i stället för att predika världsfrånvändhet eller ett himmelskt rike, blivit den profana utvecklingens sedesamma ledsagare och garanter. Med en mun förklarar buddister, judar, kristna och muhammedaner att de i grunden alltid syftat till folkstyrelse, frid på jorden och jordisk sällhet — även om det dröjt något eller några tusen år innan de förstod vad de egentligen menade. Mänskligheten står enig i sin torra och nakna vilja att besitta jorden och göra det bästa av sin egendom.

Även om denna förändring kan tolkas som ett nytt stadium i vandringen mellan förnuftets och trons glädjekällor, är det naturligt att närmast se den som en konsevens av det andra världskriget och vad sedan följt. Kriget slutade med myternas nederlag. De tre stora regimer som besegrades var alla genomsyrade av eller åtminstone i sina andliga manifestationer präglade av mytism och illusionism. På den andra sidan klagade man ofta över bristerna i krigsberedskapen när det gällde eldande föreställningar likaväl som i fråga om mera handfasta vapen. Västern var håglös, dekadent, utan en tro att kämpa för, så sade inte bara Hitlers och Mussolinis propagandister, utan också grubblare och resonörer i de hotade länderna. Man krävde vitalisering av religionen, utbredandet av gamla eller nya idéer som skulle egga till motstånd mot de av myter uppfriskade folken. Men efter några år hade de stora mytbärarna — tyskar, italienare, japaner — kapitulerat utan villkor, och det skeptiska

Västerlandet stod vid sidan av det gudlösa Ryssland som segrare. År 1945 hade Malmberg inte kunnat skriva den ståtliga strofen av år 1935:

> Vad gagnar oss den lysande tekniken
> mot ödets lurar, djupa urtidstoner
> — mot gudomsrösten, mot demonmusiken,
> som driva dessa dunkla millioner?

Men viktigare än själva segern var kanske att myterna inte visat någon förmåga att stegra folkens ansträngningar. Nästan alla slogs ungefär lika bra; om något generellt i den saken kan sägas, är det att de mera intellektullt utvecklade och särskilt soldaterna från de »dekadenta» storstäderna slogs inte bara effektivare, utan också modigare än de andra. Det viktiga var, det insåg alla, att producera vapen och transportmedel och att genom god näring hålla soldaterna vid god vigör. Kejsarkulten, som påståtts göra Japan oövervinneligt, hjälpte inte mot Amerikas flygplan och slagskepp; den kunde möjligen göra underkastelsen smidigare, sedan bomberna över Hiroshima och Nagasaki fullbordat nederlaget. Om något folk visade sig mindre stridbart än andra, var det italienarna, som sedan årtionden fostrats i lärorna om krigets skönhet och dödens storhet. Antingen trodde man inte på förkunnelsen eller var tron en alltför svag eggelse. År 1945 kunde Johan Nordström inte ha upprepat sina ord från 1934 om den romerska mytens väldiga betydelse för det moderna Italiens sinnelag.

De fria staternas konflikt och konkurrens med de kommunistiska regimerna har saknat förmåga att stimulera mytismen. Här har det gällt att tävla i militär beredskap och sammanhållning samt i sådana sociala och ekonomiska reformer som kunnat bryta udden av den kommunistiska agitationen. Försök att

upphöja Gud till baner för Västerlandet har visserligen hört till de propagandistiska greppen, men ingen, inte ens de ärligt kristna, torde anta att religioner eller myter hör till de avgörande strids- och konkurrensmedlen. Visserligen har, typiskt nog, det nationalistiska Ryssland använt myter av nazistisk typ — förhärligande av nationens historia, anspråk på att ha uppfunnit allehanda märkliga ting — men denna verksamhet har inte spelat tillnärmelsevis samma roll som i de genom världskriget störtade nationella diktaturerna.

Uppfinningen av atomkraften och kärnvapnen har medverkat till, samtidigt som den symboliserar, den utveckling jag här vill antyda. Atomkraften gör, mer än någon tidigare teknisk nyhet, den världsliga utopien till en rationell möjlighet. Man kan tänka sig ett besittningstagande av jorden, en fulländning av de materiella villkoren som överträffar maktlystnadens och girighetens drömmar. Vad som förut varit fantasi har blivit nykter beräkning. De ekonomiska förbättringar som överallt blivit nationernas högsta mål har krönts genom detta perspektiv om ett jordiskt himmelrike, uppnåeligt på några få generationer. Som följeslagare till denna utopi står skräcken för undergång genom kärnvapnen. Apokalypsen lika väl som kiliasmen har blivit närliggande realiteter; vi har fått de mest storslagna myterna inom räckhåll, i våra egna händer. Det är begripligt om därmed efterfrågan på småmyter blir mera begränsad.

De nya vapnen har också medfört att sådana myter som jag i dessa artiklar särskilt berört ter sig allt mindre lockande. Att förhärliga kriget har blivit inte blott ondskefullt utan vansinnigt. Modet och offerviljan — och därmed tron på behovet att framkalla dem genom myter — har blivit mindre uppskattade faktorer i föreställningarna om nationernas kamp. Det är klarare än förr att det materiella, att tekniken är avgörande. De brittiska legosoldaternas mitraljöser kunde redan för sextio år

sedan krossa dervischernas hänförelse vid Omdurman, men nu kan några soldater, eller rättare sagt tekniker, som endast tänker på att hinna hem till middagen från sin raid, på minuter förinta ett folk fyllt av trons glöd och övertygelse om sin saks rättvisa.

År 1908, strax innan flyget blev att räkna med, skrev Anatole France några ord om mänsklighetens undergång (i »L'île des pingouins») »Eftersom välståndet och kulturen medför lika många krigsorsaker som fattigdomen och barbariet, eftersom människornas galenskap och ondska är oläkliga, finns det en god handling att utföra. Den vise bör samla tillräckligt mycket dynamit för att spränga denna planet i luften. Då den i små stycken ilar genom rymden har en omärklig förbättring skett i i universum, och en tillfredsställelse har givits åt det universella samvetet, som för övrigt inte existerar.» Det är slut även med denna sorts pessimism, denna av mild och nästan behaglig tröstlöshet burna dröm om apokalypsen. Vi har fått skräcken för nära.

12. *Det drömda framtidslandet*

Människor, som ibland blivit formare av religioner och kulturmönster, ibland inspiratörer av politiska idéer, partier och nya stater, har drömt om ett gott rike av denna världen.

Ofta har framtidsvisionen anknutit till föreställningar om en gången tid av frid, oskuld och lycka, ett paradis eller en guldålder. Ofta har den tävlat med och under långa tider besegrats av tron, att först i en annan tillvaro, en himmel utanför den synliga världen, skulle fulländningen och saligheten kunna nås: inte sällan är det svårt att bestämma, om de spanande och profeterande idealisternas konstruktioner gällt jordelivet eller ett kommande liv.

Länge förblev idéerna om en god jordisk tillvaro fantasier utan fäste så till vida, som de uppbars av förvissning om hur det borde vara men inte förenades med tro på och bedömande av mänsklighetens förmåga att gestalta sitt liv i enlighet med idealen. På 1600- och 1700-talen slår i västerlandet framstegstanken igenom: människan kan genom ett obundet bruk av förnuftet forma sitt eget öde, hon kan, fri från fördomar och förlamande traditioner, skapa den åtrådda fullkomningen; det himmelska livet efter detta fortlever i mångas sinnen, men det är inte längre en slagkraftig konkurrent till den jordiska lyckan.

I hägnet av denna framtidstro lever vi ännu, även om tron kritiserats, förlorat sitt skimmer av nyhet och ovillkorlig förtröstan och kanske snarare består av vaga och halvt omedvetna förhoppningar än av verklig övertygelse.

De flesta svenskar har väl ännu minnen av den jordiska

lyckolära, som möter i Bibeln, i beskrivningar av Messiasriket och det tusenåriga riket. Ett starkt inslag i dessa bilder är att den rätte Guden dyrkas, att människorna är rättfärdiga och att den stundom uppdykande syndfullheten bestraffas.

Men man är inte endast god utan också lycklig. Folken skall »smida sina svärd till plogbillar och sina spjut till vingårdsknivar», lejonet och lammet ligger i frid vid varandras sida, öknen blommar. I Johannes' uppenbarelser skildras prakten i det återuppbyggda Jerusalem. Överflöd finns av allt: vinskördarna är ymniga, fiskarna blir större och mera smakliga, människorna älskar Gud och varandra, tvistar i sin rikedom inte längre om ägodelar, belönas av en tjänstvillig natur för sin förträfflighet.

Liknande visioner finns inom andra religioner och kulturer, före och efter kristendomens framträdande. I regel förenas, liksom i Bibelns skildringar, gudsfruktan och godhet med bekvämlighet och allehanda materiella fördelar. Ibland betonas så mycket de senare, att man snarare kan tala om ett Schlaraffenland, än ett gudsrike. Vi erinras om vår barndoms sagor, med husen byggda av pepparkakor; i de vuxnas sagor är det i stället fråga om sköna kvinnor, goda viner och överlägsen och riklig mat. En kulmen möter i en mohammedansk vision (som visserligen inte gäller jorden utan himmeln): männen betjänas av lika åtråvärda som tillgängliga kvinnor, och en orgasm kan vara i trehundra år.

Redan i skrifter från tiden före Kristi födelse framträder en sedan ofta tillämpad teknik. Idealsamhället presenteras av en resenär, som genom en tillfällighet kommit till ett tidigare okänt land. I framställningen av detta land visar han, under mer eller mindre öppen kritik av det egna landet, hur ett gott samhälle skulle vara beskaffat. Skepparhistorien blir teckningen av det fulländade samhället.

Den första mera systematiska framställningen av en idealstat skrevs av Plato bortåt 400 år före Kristus. Boken heter »Staten» (eller »Republiken») och består i en samling dialoger av huvudsakligen allmänt filosofisk läggning; ur en del uttalanden kan en någorlunda klar redogörelse för »den rätta staten» dras fram. Befolkningen uppdelas i tre klasser. Filosoferna, en grupp av gamla och visa och högt bildade män och (undantagsvis) kvinnor, är ovillkorligt styrande; deras makt gäller allt, från statens yttre politik till enskildheter i medborgarnas liv, yrkesfördelning och ekonomi. En annan klass är krigarna; att de bildar en särskild klass beror främst på att deras verksamhet kräver en särskild uppfostran, inte på att Plato tänker sig krig som en huvudsaklig uppgift för staten. Massan av befolkningen är, dirigerad av filosoferna och skyddad av krigarna, sysselsatt med förvärvsarbete. Arbetsförhållanden och egendomsfördelning bestäms av styrelsen; i viss mån får privategendom finnas, men genom gemensam uppfostran, reglering av produktion och konsumtion och en enhetlig livsföring undvikes uppdelning i fattiga och rika. Äktenskap finns och är i princip obligatoriskt men det förbinds med ett stort mått av tillåten promiskuitet; barnen uppfostras tillsammans, ofta är föräldrarna okunniga om vilka barn som är deras — ett system som enligt Plato tryggar känslan av ovillkorlig samhörighet och likvärdighet.

De i »Staten» förda allmänna resonemangen om rättrådighet, besinning och andra dygder liksom många principiella uttalanden om frihet och jämlikhet har gjort att Plato ofta betraktas som en radikal humanist eller rent av som en filosof med demokratiska tendenser. Särskilt under senare tid har man framhävt det konservativa, hierarkiska, diktaturartade i Platos lära. Filosoferna bildar en intelligensaristokrati med lugn och ordning som mål. För den är alla medel — blott folkets lycka åsyftas — tillåtna, även »den ädla lögnen», som för den fåkunniga

massan i rätt riktning. Betecknande är att Plato kräver att äktenskapen skall ingås efter lottning, men samtidigt antyder att filosoferna skall fuska med lottsedlarna så att de fysiskt och psykiskt dugligare gynnas och de sämre hindras att gifta sig och få barn.

I våra dagar har en rad författare beskrivit Plato som en av den fascistiska eller nazistiska diktaturens föregångare.

Omkring 2000 år efter Plato, år 1516, fick den berömda idealstaten sitt namn genom Thomas Mores bok om »Utopia» (Ingenstans). Hos More, som senare blev Henrik VIII:s lordkansler och genom samme kungs försorg avrättad för högförräderi, möter beska angrepp på det engelska samhället, särskilt på de rikas förtryck av de fattiga, och »Utopia» är detta samhälles motsats: ett land, där all egendom är gemensam och där alla har det bra under styrelsen av en intellektuell och moralisk elit. Då alla arbetar, kan arbetstiden inskränkas till sex timmar, varje familj har ett eget hus, man hämtar de förnödenheter man behöver i de ständigt fyllda statliga magasinen. En föga preciserad religion upprätthåller enighet och dygd. Sträng monogami råder, men eljest är gemenskapen i likställighet utmärkande för livsföringen: man äter i väldiga matlag, arbetar i grupper, de små barnen vårdas av samhällets sköterskor. En stilla lycka härskar. Kroppen stärkes genom idrott och tävlingar och alla är friska och vackra: intelligensen skärpes genom läsning och föredrag och alla är kloka; man njuter av »den frid som kommer av att ha begrundat sanningar» och av »tillfredsställelsen över att ha levat väl och en orubblig förhoppning om framtida lycka».

More åberopar Plato och inflytandet från denne är uppenbart. Detta gäller också Campanella som hundra år efter More skrev en av de ryktbaraste utopierna, »Solstaten». Reglemente-

ringen och gemenskapen är här ännu starkare än hos More. Överheten, en av folket godtagen elit, bestämmer i detalj medborgarnas liv; matsedel, liggplatsen, när och mellan vilka samlag får äga rum. Barn och, i huvudsak, kvinnor är gemensam egendom. Parningen ordnas av myndigheterna med hänsyn till behovet av en god avkomma. »De korpulenta kvinnorna förbehålles åt magra, de slanka däremot åt fetlagda män, för att en ny ras med en mera harmonisk blandning av deras temperament skall uppstå.» Religionen synes i solstaten spela mindre roll än astrologien: iakttagelsen av himlakropparna är central för de styrandes politik.

Från de två senaste århundradena — med koncentration kring årtiondena kring år 1800 — finns åtminstone ett par tiotal utopier eller statsromaner, som blivit tillräckligt ryktbara för att nämnas i uppslagsböcker och idéhistoriska översikter: Morelly, Cabet, Owen, Fourier, Butler, Bellamy, Herzl hör till de mest kända namnen.

I några fall (t. ex. Butler) är utopien mera en kritik av det bestående än en dröm om framtiden, i andra skildras framtidssamhället i detalj. Ofta är utopien socialistisk eller kommunistisk så till vida som man tänker sig en omfattande gemenskap i arbete och egendom inom självstyrande sammanslutningar; särskilt gäller detta den utopiska litteraturen i början av 1800-talet. Gemensamt för flertalet genomförda utopier är frid, samhörighet, glädje.

Det har sitt stora intresse att se hur beroende utformningen är av författarens temperament, miljö och erfarenheter: hos Fourier skymtar det napoleonska Frankrike, hos Owen den frambrytande engelska industrialismen, hos Butler 1860-talets Nya Zeeland, hos Bellamy Amerika under kapitalismens stora frammarsch. Men perfektionen skapar en enformighet och tris-

tess, som gör även läsningen av utopier tråkig: man förstår William Morris' romantiska indignation i satsen »framtidssamhället får inte bli ett helvete». Mera njutbara är de insprängda utopiska avsnitten hos de stora författarna, såsom Rousseau, Goethe och Hesse.

Bland de tidiga socialister, som av Marx nedsättande kallades utopiska — därför att de fantiserade om framtiden i stället för att fastställa den genom analys av historien — var Owen och Fourier. Båda tänkte sig uppbyggandet av små samhällen, med omkring 1 500 medlemmar, där alla skulle arbeta i gemenskap under samverkan med andra liknande samhällen. Fourier drev i sin skildring av detta samhälle njutningstanken längre än någon annan utopist. Arbetet var omväxlande och därför ständigt roligt, genom förädling gav djuren och växterna underlag för den mest utsökta mathållning, en reglerad serie av erotiska förhållanden tryggade vällusten. Hela naturen omvandlades till instrument för mänskligheten: den kalla norden blev genom utnyttjande av norrskenet milt som södern, valfiskar och hajar blev så snälla, att de gärna tjänstgjorde som bogserbåtar. I kontrast till de många utopister, som tänkte sig en sträng och dygdig lycka, såg Fourier framtidssamhället som ett Schlaraffenland.

Den i sin enkelhet vackraste bilden av hur man bland 1800-talets drömmare tänkte sig ett litet samhälle, en falangstär eller familistär fjärran från världens yra, finns såvitt jag vet i Strindbergs »Utopier i verkligheten». I novellen »Nybyggnad» beskrivs hur den unga läkaren Blanche Chappuis finner ro i en på gemensam äganderätt och jämlikhet grundad familistär.

»Nu började för Blanche ett nytt liv. Befriad från varje tanke på utgifter och inkomster, garanterad en tillvaro utan fruktan för morgondagen, kunde hon odelat ägna sig åt sitt yrke

utan bekymmer om patientens nycker eller fåfänga. Hon levde för andra, men ägde sin tankes och viljas och sitt samvetes frihet. Aldrig behövde hon vara feg för att säga sin mening, och sina patienter fick hon uteslutande betrakta som lidande, utan att behöva tänka på om de skulle betala.

Det var ett liv fullt av lugn. Och hela hennes omgivning bestod av lugna, stilla människor. Deras ansikten hade fått ett drag av frid, som hon ej sett ute i världen, och de rörde sig utan denna feberoro som är så vanlig därute. De sovo om nätterna utan onda drömmar om brist på mat, om arbetslöshet, om en ålderdom i nöd och förödmjukelser. I palatset rådde ordning utan reglemente; man sov för öppna dörrar, ty man fruktade inga tjuvar; den som stal, stal ju av sig själv. Intet kiv och ingen avund, ty alla hade det högsta de kunde komma till: allt vad de behövde. I det stora rådet, som beslöt om samhällets finanser, sutto alla, män och kvinnor, tjänare och herrar. Och tjänarne voro även medlemmar av samhället, vilka av böjelse valt livet inomhus, och i köket funnos även män, likaså i tvättstugan och i barnhuset.»

Har utopien, sådan vi möter den i dessa fantasier, någonsin blivit verklighet? Strängt taget måste naturligtvis svaret bli nej: den totala lyckan hos More eller Bellamy har aldrig uppnåtts, ordet utopi har bevarat sin mening av »ingenstans», något som kan tänkas men inte förverkligas. Försök har likväl gjorts att, stundom under inflytande av de stora utopisterna, skapa fulländade samhällen, och i litteraturen om utopismen möter några berömda exempel.

Jesuitstaten i Paraguay från början av 1600-talet till omkring 1770 har beskrivits som ett kollektiv, upprättat efter Platos, kanske också Mores och Campanellas mönster. Sannolikt tillkom detta av jesuitiska missionärer byggda och styrda samhälle

utan sådana litterära impulser, men onekligen fanns här drag som påminner om utopisternas fantasier. I ett väldigt landområde, bebott av 150 000 indianer, införde några hundra en fast ordning, med arbetsplikt, en långt driven egendomsgemenskap och på religiös grund formade regler om samhörighet, likställighet och lydnad; inte utan fog har jesuiterna i Paraguay kunnat jämföras med Platos filosofer.

I våra dagar har detta samhälle aktualiserats och idealiserats i Hochwälders lysande skådespel »Das heilige Experiment»: jesuiternas hängivna arbete för att göra individerna lyckliga i nuet och samtidigt frälsa deras själar för himmelen ställes mot tanken, att »denna värld ägnar sig inte för Gudsrikets förverkligande». Den svenske forskaren Magnus Mörner framhäver att »jesuiternas allt överskuggande mål» var »att i överensstämmelse med sitt kall inlemma indianerna i den kristna gemenskapen» och att de tillika sökte »göra dem till goda men osjälvständiga medborgare i ett reglerings- och välfärdssamhälle».

Under inflytande av Cabet, Fourier och Owen bildades under 1800-talet en rad föreningar eller associationer, som grundade små kommunistiskt färgade samhällen, framför allt i Amerika. Den mest kända av dessa medvetet utopiska menigheter är Owens »New Harmony» i Indiana. Med sympati har de spirande idyllerna skildrats av många resenärer, bland dem Fredrika Bremer i Amerikaboken. Men undantagslöst synes efter några år eller årtionden idyllen ha blivit anfrätt och idealsamhället omvandlat eller upplöst. Man fann det tråkigt att leva i denna trånga gemenskap, tvister uppstod om ledningen, personliga konflikter, inte minst erotiska, störde friden, den vilja till tolerans och samkänsla, som inspirerat experimentet, grumlades av irritation, maktbegär och konkurrens. De systematiska försöken att förverkliga utopien blev ofta använda som bevis för utopiens omöjlighet och människans naturliga ondska.

Den israeliska filosofen Martin Buber skriver i sin bok om utopierna, att han blott finner ett försök att skapa ett folkligt kollektiv (Volksgenossenschaft) någorlunda framgångsrikt, nämligen de judiska kibbutzerna i Palestina. I dessa små samhällen, med arbetsplikt, egendomsgemenskap, gemensamma måltider och gemensam uppfostran av barnen, har man, skriver Buber, mer än på andra håll varit medveten om svårigheterna, »vaken gentemot den egna problematiken». Men det väsentliga har kanske varit att kibbutzerna bildades av judiska grupper i ett av andra behärskat land och att deras medlemmar eldades av tanken att förbereda det fria och självständiga Israel: det utopiska samhället upprättades i dröm om en högre utopi, det var snarare ett medel än ett mål.

I staten Israel fortlever visserligen kibbutzerna, men de är inte lika inspirerande och lika praktiskt betydelsefulla. Det ständiga och fast reglerade samlivet i en liten gemenskap är svårt: föreningen av duktighet och osjälviskhet, av gott kamratskap i kollektivet och personlig särprägel lyckas inte för många.

Det kan också, ehuru med viktiga reservationer, påstås att vi, att många folk just nu lever i den förverkligade utopien, att den framtidsstat, som man under årtusenden drömt om, är mitt ibland oss.

För flertalet utopister var det stora problemet, hur fattigdomen skulle kunna övervinnas, hur människorna skulle nå ett liv i frihet från nöd och fruktan för morgondagen. Till stor del har detta problem lösts i en del av världen. Den oro för hunger, för arbetslöshet och för en ålderdom i elände och förödmjukelse, som Strindberg skrev om i en nyss citerad sats, är övervunnen i samtidens välfärdsstater. Arbetstiden har blivit ungefär den, som More tänkte sig, trettio timmar i veckan. Möjligheten att vinna utbildning motsvarar förhoppningarna i utopisternas spekulationer. Den tekniska utvecklingen har i stort sett överträffat

alla fantasier, även om Campanella tänkte sig att människorna skulle kunna flyga, Fourier trodde på jordens totala besittningstagande och Reade föreställde sig erövring av himlakropparna och skapande av nya solsystem.

Samtidigt har erfarenheten lärt oss att inte ens i de bäst ordnade samhällen fulländning och lycka väntar. Som det naivaste hos utopisterna framstår tron, att de från nöd frigjorda skulle förena dygden och saligheten, att paradiset skulle återkomma till jorden.

Vår tid har också gjort andra erfarenheter, som ingivit misstro och skräck inför de utopiska konstruktionerna. De totalitära staterna, och vissa tendenser i demokratierna, har skärpt blicken för faran av den fullständiga dirigering av de enskilda genom en allt behärskande överhet, som skymtar hos Plato och så många senare visionärer. Därför har under senare tid böcker som kan kallas antiutopier i stället för utopier blivit ett inslag i litteraturen. I Huxleys »Brave New World», i Karin Boyes »Kallocain», i Orwells »1984» skildras framtidssamhällen, som ter sig ohyggliga genom att människorna inte bara ledes utan formas av de styrande och i bästa fall, som hos Huxley, förvandlas till väldresserade och någorlunda belåtna djur.

Slutligen: de flesta människor i världen lever ännu i ett materiellt elände, som för utopisterna och alla drömmare om en ljus framtid syns outhärdligt. Och alla människor lever i en fruktan för våld och krig — långt från den säkrade fred, som präglat de största framtidsvisionerna. Mänskligheten som helhet har inte kommit mycket närmare den utopiska idyllen.

Personregister

Aarvik, Egil 159 162
Adams, Henry 41 42
Adler, Friedrich 92
Adler, Viktor 92
Ahlmark, Per 61 64 65
Andersen, Poul 186
Apter, David Ernest 10
Aron, Raymond 9 10
Asquith, Herbert Henry 126
Attlee, Clement 62 125

Barrès, Maurice 41 44
Bauer, Otto 92
Beckett, Samuel 214
Bell, Daniel 10
Bellamy, Edward 272 274
Belloc, Hilaire 43
Bennett, Arnold 43
Bentham, Jeremy 14 203
Bergson, Henri 259
Bernstein, Eduard 80
Bevan, Aneurin 128
Bevin, Ernest 125
Bismarck, Otto von 79
Bondevik, Kjell 150
Bonham, John 139
Borten, Per 162
Boye, Karin 277
Branting, Hjalmar 14
Bratteli, Trygve 157
Bremer, Fredrika 275
Buber, Martin 176
Burckhard, Max 176
Burke, Edmund 63 173
Burnham, James 62 219
Butler, Samuel 272
Böök, Fredrik 192

Cabet, Étienne 272 275
Campanella, Tommaso 271 274 277
Campbell-Bannerman, Henry 126
Carlson, Sune 222 223 225
Carnegie, Andrew 69
Cary, Joyce 43—47
Castberg, Frede 145 167
Chapman, Donald 130
Chesterton, Gilbert Keith 43
Churchill, Winston 125 127
Cole, George Douglas Howard 127 129 130
Comte, Auguste 250
Condorcet, Antoine de 52
Cripps, Stafford 45
Crossman, Richard 9 32 45 46 130 201

Dahlgaard, Bertel 179 181
Danielsson, Axel 85
Disraeli, Benjamin 41 43 215
Dollfuss, Engelbert 92 110 193
Douglas-Home, Alec 137
Dreiser, Theodore 42

Edelman, Maurice 43 46 47 229
Edén, Nils 14
Eisenhower, Dwight 200 226
Eriksen, Erik 178 179 181 185 186
Erlander, Tage 209—211

Fahlbeck, Pontus 213
Feuerbach, Ludwig 53
Fienburgh, Wilfred 43 229
Foot, Michael 136

Fourier, Charles 272 273 275 277
France, Anatole 44 267
Franklin, Benjamin 52
Frazer, James sir 259
Fulford, Roger 136

Gaitskell, Hugh 9 128 130—132 134
Galsworthy, John 43
Gandhi, M. K. 245
Garbo, Gunnar 160 162
Gary, Romain 195
Gaulle, Charles de 114 167 195 249
Geertz, Clifford 10
George, Henry 178
Gerhardsen, Einar 144—147 149—152 156—165 169 210
Gide, André 260
Gladstone, William 125 245
Goethe, Wolfgang von 261 273
Gorbach, Alfons 114 117
Gordon Walker, Patrick Chrestien 201
Grass, Günter 61
Gundersen, Oscar Christian 144 151
Gustav II Adolf 254 255 257
Gustav Vasa 51
Gustavsen, Finn 153 157 158
Guttsman, W. L. 222

Hall, Leonard 198
Hambro, Edvard 145
Hammarskjöld, Hjalmar 14
Hansen, Hans Christian 178—180 182
Hansson, Per Albin 14 99
Hauge, Jens Christian 142
Haugland, Jens 151
Hayek, Friedrich 9
Hedin, Sven A. 14
Hegel, Wilhelm Friedrich 56—58
Heine, Heinrich 113
Herberg, Will 26
Herlitz, Nils 57
Herzl, Theodor 237 272
Hesse, Hermann 273
Hitler, Adolf 60 80 115 192—194 247 260 264
Hjärne, Erland 51
Hjärne, Harald 14 26 213
Hochhuth, Rolf 61
Hochwälder, Fritz 275
Hofmannsthal, Hugo von 237
Holmes, Oliver Wendell 57
Hugo, Victor 203
Huxley, Aldous 277
Höglund, Zeth 14
Hønsvald, Nils 161 163

Ibsen, Henrik 233 245
Ionesco, Eugène 191 195 200

James, William 60 258
Jefferson, Thomas 42 52 215
Jensen, Erik Vogn 183
Jonas, Franz 114
Joyce, James 225
Junck, Robert 61
Jørgensen, Jørgen 181

Kaarsted, Tage 177 181
Kampmann, Viggo 180 183
Kennedy, John 42 73 114 226
Kierkegaard, Søren 245
Kingsley, Charles 10
Kjellén, Rudolf 14 26 213
Kjær, Nils 161 165
Kreisky, Bruno 115 117
Kristensen, Thorkil 183

Lasch, Christopher 61 63
Laski, Harold 125
Lassalle, Ferdinand 79
Leibniz, Gottfried Wilhelm von 254
Lidforss, Bengt 69
Liljeqvist, Efraim 213
Lincoln, Abraham 42 230 245
Lipset, Seymour 9—11 20 21

Lloyd George, David 239
Lyng, John 144—145 152 153 156 158—160 162

MacDonald, Ramsay 124 125 169
Machiavelli, Nicolò 50
Macmillan, Harold 135 201 209—211
Malmberg, Bertil 256 257 262 263 265
Mann, Thomas 225 258
Mark Twain (Clemens, Samuel L.) 42
Marshall, T. H. 66
Marx, Karl 10 55—58 67 78—81 84 85 219 250 257 273
McKenzie, Robert 140 141
Meinecke, Friedrich 50
Meyer, Poul 186 187
Mill, John Stuart 14 74 214 215 250
Miller, J. 44 45
Moore, Wilbert E. 220 221
More, Thomas 271 272 274 276
Morelly 272
Morris, William 273
Morrison, Herbert 125
Murdoch, Iris 61
Musil, Robert 237
Mussolini, Benito 241 257 260 261 264
Möller, Gustav 14
Mörner, Magnus 275

Napoleon I 10 53 195 210 257
Nicolson, Nigel 136
Nietzsche, Friedrich 208 258 259
Nixon, Richard 200
Nordström, Johan 254—256 262 265
Norris, Frank 42
Norström, Vitalis 213

O'Hara, John 42
Ollenhauer, Erich 84
Orwell, George 246 277
Owen, Robert 272 273 275

Packard, Vance 220 221 223
Paracelsus 254
Pareto, Vilfredo 255 259
Perikles 202
Pétain, Phillippe 195 249
Philip, André 9
Plato 270 271 274 277
Pope, Alexander 52
Pound, Ezra 247
Profumo, John 147 209 211
Proust, Marcel 225

Quisling, Vidkun 247

Raalte, E. von 120
Reade, Winwood 277
Renner, Karl 193
Rhodes, Cecil 69
Richelieu 51
Riesman, David 208
Robespierre, Maximilien de 52
Roosevelt, Franklin 42 245
Roosevelt, Theodore 69
Rosenberg, Alfred 261
Ross, Alf 186 187
Roth, Joseph 237
Rousseau, Jean Jacques 203 273
Rovere, Richard 200
Runeby, Nils 51 57
Rydberg, Viktor 69

Sampson, Anthony 222 229
Sandler, Rickard 14 19 20 93
Sartre, Jean Paul 251
Schlesinger, Arthur Jr 9 73 240
Schnitzler, Arthur 232 234 237
Schuschnigg, Kurt von 110
Seip, Jens Arup 166—170 172—174
Shils, Edward 9
Smend, Rudolf 259
Smith, Adam 219

Snow, C. P. 43 228—231
Sorel, Georges 258 259 262
Spencer, Herbert 14
Spengler, Oswald 259
Staaff, Karl 14
Stalin, Josef 202 241
Starcke, Viggo 179
Steffen, Gustaf 26 213
Steffens, Lincoln 240
Stevenson, Adlai 201 207
Strachey, John 240
Strindberg, August 245 273 276

Talmon, J. L. 54
Tawney, R. H. 129
Tocqueville, Alexis de 215
Toynbee, Arnold 239 242
Trollope, Anthony 43
Trygger, Ernst 14
Turgot, Jacques 52

Undheim, Bjarne 152

Vaihinger, Hans 259
Wallas, Graham 259
Washington, George 42
Watnebryn, Olaf 161
Webb, Sidney och Beatrice 240
Weber, Max 100 103 104 244 245
Wells, Herbert George 43
Wennerström, Stig 147 209 211
Werfel, Franz 237
Westerståhl, Jörgen 30
Weston, Jessie 259
Whyte, William 221
Wigforss, Ernst 14 171
Wilberg, Ingeborg 144
Wilson, Edmund 240
Wormdahl, Andreas 151

INNEHÅLL

Förord 5

I 7

1. Den lyckliga demokratien 9
2. Partier och politiker 28
3. Från förvaltning till politik—och tillbaka 49
4. Skuggor över idyllen 60

II 75

1. Socialismens omvandling 77
2. Samverkan i regering 101
3. De brittiska partierna efter 1945 124
4. De norska regeringskriserna 1963 142
5. Det norska mönstret och demokratien 166
6. Den danska regeringskrisen 1957 177

III 189

1. Människan i flock 191
2. Skandaler och idéer 209
3. Har vi för litet galningar? 212
4. Röstboskap 215
5. Direktörer och politiker 218
6. Roman om politikens villkor 228
7. Moral och politik 232

8. Hajarna och sillen 239
9. Frälsning och ansvar 243
10. Segerns lockelse 247
11. Myternas frammarsch och reträtt 254
12. Det drömda framtidslandet 268

Personregister 278

HERBERT TINGSTEN

FRÅN IDÉER TILL IDYLL

Den lyckliga demokratien

I sin nya bok har Herbert Tingsten tagit upp ett ämne av internationell räckvidd och betydelse, behandlat i svepande översikter, skarpslipade analyser och spirituella betraktelser: han vill klarlägga den situation i vilken de västerländska demokratierna som fungerande politiska system just nu befinner sig. Den publik han vänder sig till, är inte bara yrkespolitikerna utan i lika hög grad deras väljare: människorna framför demokratiernas valurnor.

Hans huvudtes är: de principiella konflikterna mellan de politiska riktningarna har reducerats till ett minimum, en övergång från politik till förvaltning är på väg. Ideologierna har dött ut, "de stora frälsningslärorna" har förvisats till muséerna, en utjämning har ägt rum i riktning mot en allt starkare gemenskap i värderingar. I vad han kallar "den lyckliga demokratien" — "välfärdsstatens politiska form" — upplever vi i dag tävlande partibyråkratier i stället för stridande åskådningar. Partierna slåss inte för idéer utan om röster, de en gång avgörande skiljelinjerna har under de senaste femtio åren suddats ut, alla riktningar skildrar det samhälle de anser önskvärt på ungefär samma sätt. Denna politiska omvandling kan iakttas i alla västerländska demokratier, inte minst inom de socialdemokratiska partierna. Och Sverige framstår som "det idealtypiska exemplet".

I denna sin samtidshistoriska undersökning som sveper över en vidsträckt internationell scen, talar Herbert Tingsten både som den objektive vetenskapsmannen och den slagfärdige debattören och publicisten. I sitt slag är hans nya bok lika stimulerande och utmanande som hans närmast föregående stora verk, den ryktbara självbiografien "Mitt liv".

Pris hft. 30:—, inb. 36:— [66588]

Omslag av Karl-Erik Forsberg